ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

Ж. Т. ХОЛМЎМИНОВ,
А. Х. ДУСМАНОВ, Т. Н. ТИЛЛАЕВ

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИ

ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

Ж. Т. ХОЛМЎМИНОВ,
А. Х. ДУСМАНОВ, Т. Н. ТИЛЛАЕВ

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИ

Маърузалар курси

Тошкент 2004

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг
Таҳририят-ноширлик кенгашида маъқулланган

Масъул муҳаррир –
юридик фанлар доктори, профессор **У. Таджиханов**

Х – **Холмўминов Ж. Т., Дусманов А. Х., Тиллаев Т. Н.**
Фуқаролик процесси: Маърузалар курси / Масъул муҳаррир юридик фанлар доктори, профессор У. Таджиханов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004. – 198 б.

ББК

Ушбу маърузалар тўпламида фуқаролик процессуал ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, тизими, манбалари ва принциплари, фуқаролик процессуал муносабатлар ва уларнинг субъектлари, фуқаролик ишларида тааллуқлилик ва судловлик, процессуал муддатлар, суд харажатлари ва жарималари, даъво ишини юритиш, фуқаролик процессида исботлаш ва далиллар масалаларини ёритишга алоҳида эътибор берилган. Унда биринчи инстанция судида иш юритиш, суд қарорлари устидан шикоят бериш ва протест келтириш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг бошқа шакллари: хўжалик суди, холислар суди, нотариат ва бошқа кўплаб фуқаролик ҳолатлари билан боғлиқ масалалар ечимига алоҳида тўхталиб ўтилган.

Фуқаролик процесси фани бўйича тайёрланган ушбу қўлланма ИИВ Академиясининг Намунавий дастури асосида ёзилган бўлиб, юридик йўналиш бўйича таълим олаётган талабаларга, амалиёт ходимларига ва фуқаролик процесси билан қизиқувчи китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Т а қ р и з ч и л а р :

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳуқуқшунослик факультетининг фуқаролик процесси кафедраси бошлиғи, юридик фанлар номзоди, доцент **Э. Э. Эгамбердиев;**
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси конституциявий ҳуқуқ кафедрасининг бошлиғи, юридик фанлар номзоди, доцент **И. Т. Тультеев**

© Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ 7
1-мавзу. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, МАНБАЛАРИ, ТИЗИМИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ 9
1. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ва унинг предмети 9
2. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг манбалари ва тизими 13
3. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг принциплари 16
2-мавзу. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ 23
1. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари 23
2. Фуқаролик процессида тарафлар 27
3. Фуқаролик процессида учинчи шахслар 30
4. Фуқаролик процессида прокурорнинг иштироки 33
3-мавзу. ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИДА ТААЛЛУҚЛИЛИК ВА СУДЛОВЛИК. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАР. СУД ХАРАЖАТЛАРИ ВА ЖАРИМАЛАРИ 37
1. Фуқаролик ишларининг суд ва бошқа органларга тааллуқлилиги 37
2. «Судловлик» тушунчаси ва унинг турлари 40
3. Фуқаролик процессуал муддатлар 43
3. Суд харажатлари ва жарималари 46
4-мавзу. ДАЪВО ҚЎЗҒАТИШ ҲУҚУҚИ. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ИСБОТЛАШ ВА ДАЛИЛЛАР 50
1. «Даъво» тушунчаси, унинг элементлари ва турлари 50
2. Даъво қўзғатиш ҳуқуқи ва уни таъминлаш тартиби 54
3. Фуқаролик процессида исботлаш ва далиллар 56
4. Далилларнинг турларга бўлиниши ва уларни таъминлаш асослари 59
5-мавзу. БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИДА ИШ ЮРИТИШ 63
1. Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлашнинг аҳамияти ва унинг мазмуни 63
2. Суд хабарлари ва чақириқлари 67
3. Судда ишни кўришнинг аҳамияти ва процессуал тартиби 68
4. Иш юритишни тўхтатиб туриш, аризани кўрмасдан қолдириш ва иш юритишни тугатиш асослари 76

6-мавзу. ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, ШУНИНГДЕК МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАР ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА ҲАМДА АЛОҲИДА ТАРТИБДА ИШ ЮРИТИШ 79
1. Идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларни кўриб ҳал этишнинг умумий тавсифи 79
2. Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризаларга оид ишларнинг судда кўрилиши 81
3. Алоҳида тартибда кўриладиган ишларнинг моҳияти ва турлари 85
7-мавзу. АЙРИМ ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ 92
1. Никоҳни бекор қилиш ва никоҳни эмас деб топиш тўғрисидаги ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари 92
2. Алимент ундириш тўғрисидаги ишларни кўриш тартиби 97
3. Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни судда кўриш тартиби 100
4. Меҳнатга оид низоларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари 103
8-мавзу. СУД ҚАРОРЛАРИ УСТИДАН ШИКОЯТ БЕРИШ ВА УЛАРНИ ҚАЙТА КЎРИШ 107
1. Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан апелляция шикояти бериш (протест келтириш) ҳуқуқи 107
2. Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан кассация шикояти бериш (протест келтириш) тартиби 111
3. Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларини назорат тартибида қайта кўриш 114
4. Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш 116
9-мавзу. СУД ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИ 118
1. Суд ва бошқа идораларнинг ижро этилиши лозим бўлган қарорлари 118
2. Ижро ҳужжатлари 122
3. Ҳал қилув қарорларининг фуқароларга нисбатан ижроси 124
10-мавзу. ФУҚАРОЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА ҚОНУНИЙ МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ХЎЖАЛИК СУДИ, ҲАКАМЛАР СУДИ ВА НОТАРИАТ ТАРТИБИ 128

1. Хўжалик судлари ва уларда хўжалик низоларининг кўрилиши......................128
2. Ҳакамлар суди ва уларда фуқаролик низоларини кўриш тартиби 134
3. Ўзбекистон Республикасида нотариат...136
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати 142

СЎЗ БОШИ

Мустақил Республикамизда қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш давлатимиз олдида турган асосий вазифалардан биридир. Мазкур масала мамлакатимиз Конституцияси ва унга асосан қабул қилинган қонун ҳамда бошқа ҳуқуқий нормаларда ўз аксини топган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига биноан, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Маълумки, юридик ва жисмоний шахслар қонунга асосан ўзларининг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Президентимиз И. А. Каримов: «Ҳокимиятнинг учинчи тармоғи бўлмиш суд тизимини мустаҳкамлаш, судларнинг мустақиллигини, уларнинг фақат қонунга бўйсунишини кучайтириш борасида моҳият-эътиборига кўра мутлақо янги қадам қўйилди, десак, ҳеч қандай муболаға бўлмайди»[1], – деб таъкидлаган эди.

Бундан кўриниб турибдики, фуқаролик ишларининг судларда ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларда тўғри ва ўз вақтида қонунга асосан кўриб чиқилиши ва ҳал қилинишини таъминлашда фуқаролик ҳуқуқий меъёрларининг тўғри қўлланилиши катта аҳамият касб этади.

Мазкур ўқув қўлланма маърузалар тўпламидан иборат бўлиб, юқорида кўрсатилган улкан вазифаларни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Олий Мажлис томонидан 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га асосланган ҳолда юқори малакали ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлашда муҳим ўрин тутади. Шунингдек, мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниб, мустақиллик йилларида қабул қилинган янги Конституциямиз, Адвокатура, Прокуратура, Нотариат, Судлар тўғрисидаги қонунлар ҳамда Фуқаролик, Фуқаролик процессуал, Оила, Меҳнат кодекслари ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар асосида фуқаролик процесси фанини тингловчи ва талабаларга чуқур ўзлаштиришда ёрдам беради.

Қўлингиздаги ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси томонидан белгиланган Намунавий дастур ҳамда ушбу соҳада чоп этилган ҳуқуқий адабиётлар асосида тайёрланди. Унда фуқаролик процесси фанининг предмети, тизими, манбалари ва принциплари, фуқаролик-процессуал ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг субъектлари, фуқаролик ишларида тааллуқлилик ва судловлик, процессуал муддатлар, суд харажатлари ва жарималари, даъво ишини юритиш, фуқаролик процессида исботлаш ва далиллар, биринчи инстанция судида иш юритиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Шунингдек, давлат органлари ва бошқа органлар, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар ва аризалар бўйича иш юритиш, алоҳида тартибда иш юритиш, фуқаролик ишларининг айрим турлари бўйича судда иш юритишнинг хусусиятлари, суд қарорлари устидан шикоят қилиш ва протест келтириш ҳамда уларни қайта кўриш, суд қарорларининг ижроси, фуқароларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг бошқа шакллари, яъни хўжалик суди, холислар суди, нотариат ва бошқа масалалар атрофлича ёритилган.

Мазкур маърузалар курси ушбу соҳада қилинган биринчи ҳаракатдир. Унда ютуқлар билан бирга камчиликлар ҳам бўлиши табиий, албатта. Биз ушбу ўқув қўлланма юзасидан фикр ва мулоҳазаларини билдирувчи барча кишиларга ўз миннатдорчилигимизни изҳор қилиш билан бирга, истак ва талабларини ҳисобга

---

[1] *Каримов И. А.* Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т., 2003. – 14-б.

олишга, улардан келгусида маърузаларни янада такомиллаштириш учун фойдаланишга ҳаракат қиламиз.

1-мавзу
ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, МАНБАЛАРИ, ТИЗИМИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ

- *Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ва унинг предмети*
- *Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг манбалари ва тизими*
- *Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг принциплари*

1. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ва унинг предмети

Мамлакатимизда рўй бераётган демократик ўзгаришлар ҳаётимизга ўзгача бир жўшқинлик бахш этмоқда. Воқеалар ривожи шу даражада жадал кечмоқдаки, кечагина янгилик деб қабул қилинган мезонлар бугунга келиб замон талабларига жавоб бера олмай қолмоқда. Бунинг боиси, халқ хўжалигининг барча соҳаларида чуқур ислоҳотларни амалга оширишга киришилганлиги ва бу борада янгича, ўзимизга хос йўллар кашф этилаётганлигидадир.

Демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатларини ҳамда уларни ҳимоя қилишни кучайтириш бугунги кунда жамият тараққиётининг энг муҳим ва устувор йўналишларидан биридир.

Аҳолининг ҳуқуқий онгини ўстириш, давлат идоралари, муассасалар ва ташкилотлар ходимларининг ҳуқуқий маданиятини ошириш ҳамда аҳолини ҳуқуқий ахборот билан таъминлаш демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш жараёнида муҳим ўрин тутмоғи лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг ҳар бир учрашувда сўзлаган нутқи ва мустақилликни мустаҳкамлашнинг турли муаммолари юзасидан қилган маърузаларида айнан шу ғоянинг ажралиб туриши бежиз эмас. Давлатимиз раҳбари 1996 йил 29–30 август кунлари бўлиб ўтган Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида ҳозирги босқичдаги демократик ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим йўналишларига тўхталиб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш, фуқаролар сиёсий фаоллигини ошириш, жамиятни янада демократлаштириш шароитида «тўртинчи ҳокимият» бўлмиш оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш, қонунларни ишлаб чиқиш ҳамда қонун ҳужжатларининг ижросини назорат қилиш механизмини такомиллаштириш, суд ислоҳотини чуқурлаштириш, одил судлов тизимини демократлаштириш, ижроия ҳокимиятини ислоҳ қилиш, фуқароларни ҳуқуқий тарбиялашни тубдан яхшилаш сингари муаммолар хусусида дастурий ғояларни илгари сурган эди.

Шундан бошлаб давлатимизда демократик ўзгаришларни жадаллаштириш, фуқароларда судга аввало уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қиладиган орган деб қарашни шакллантириш, суд юрисдикцияси соҳасини кенгайтириш, қонунийлик ва ижтимоий адолат принципини таъминлашда суднинг ролини кучайтириш мақсадида белгиланган тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ҳозирги даврда давлатимиз янги қонунлар ва кодексларни ишлаб чиқиш билан бир қаторда, амалдаги қонунларни қўллаш жараёнида вужудга келаётган муаммоларни кўриб чиқиб, уларга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш юзасидан бир қатор таклифлар ишлаб чиқилмоқда. 1998 йилнинг биринчи кунидан эътиборан кучга кирган Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик процессуал кодекси фикримизнинг исботидир. Бу кодекснинг қабул қилиниши демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти сари қўйилган яна бир қадам бўлди.

Ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқи .ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли, дейилади кодекснинг асосий қоидаларида. Фуқароларнинг бу ҳуқуқлари фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Даъво тартибидаги ишларни, орган ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар бўйича ишларни ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини фуқаролик процессуал ҳуқуқи ўргатади.

Ҳуқуқ соҳасида ишлатиладиган «процесс» термини лотинча «процессум» сўзидан олинган бўлиб, ҳаракат деган маънони англатади. *Фуқаролик процесси* – фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш билан боғлиқ фаолият. *Фуқаролик процесси деб,* қонунда белгиланган тартибда фуқаролик ишларини кўриш, ҳал қилиш ва суд қарорларини ижро этиш билан боғлиқ фаолиятга айтилади.

Процессуал қонун суд фаолиятининг амалга оширилишида манфаатдор шахсга ишда иштирок этиш ҳуқуқини, уларга қатор процессуал ҳуқуқлар берилишини ва процессуал бурчлар юклатилишини белгилайди.

Фуқаролик процесси давлат, шунингдек мулкчиликнинг шаклидан қатъий назар, барча ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини суд тартибида ҳимоя қилиш шакли сифатида кўрилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 106-моддасида кўрсатилгандек, Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддаси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги (янги таҳрир) 2000 йил 14 декабрь қонунининг 1-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида суд тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари фаолият кўрсатадилар.

Судларни ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади. Фуқаролик процесси мулкий ва шахсий ҳуқуқларнинг суд томонидан ҳимоя қилиш шакли сифатида намоён бўлади. Суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 1-моддасида белгилангандек, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Фуқаролик суд ишларини юритиш вазифалари ФПКнинг 4-моддасида кўрсатилганидек, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини, эркинликлари ва манфаатларини, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этишдан иборатдир. Фуқаролик суд ишларини юритиш қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, демократияни, ижтимоий адолатни, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллий тотувликни таъминлашга кўмаклашиши лозим.

ФПКнинг 2-моддасида фуқаролик суд ишларини юритиш қоидалари кўрсатилган. Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборат. Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари даъво тартибидаги ишларни, органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича ишларни ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини белгилайди.

Даъво тартибидаги ишлар ФПК 2-бўлимининг 21–25-бобларида келтирилган ишлардан иборатдир. Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш ФПКнинг 26–29-бобларида кўрсатилган моддалар билан тартибга солинади. Алоҳида тартибдаги ишлар эса ФПК нинг 30–35-бобларида баён этилган.

Фуқаролик ишларини юргизиш, ишни кўриш, алоҳида процессуал ҳаракатларни бажариш ёки суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш амалдаги ФПК ва бошқа қонунлар асосида олиб борилади. ФПКнинг 12-моддасида таъкидланганидек, суд ишларни Ўзбекистон Республикасининг қонунлари асосида ҳал қилиши шарт. Суд, агар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларига зид бўлмаса, бошқа норматив ҳужжатларни ҳам қўллайди. Суд қонунга ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасига мувофиқ, чет давлатларнинг ҳуқуқ нормаларини ҳам қўллайди.

Низоли муносабатни тартибга соладиган қонун бўлмаган тақдирда, суд шунга ўхшаш муносабатларни тартибга соладиган қонунни татбиқ этади, борди-ю, бундай қонун ҳам бўлмаса, республика қонун ҳужжатларининг умумий асослари ва маъносига таянади.

Судда фуқаролик иши, ФПКнинг 5-моддасида кўрсатилганидек, қуйидаги ҳолларда қўзғатилиши мумкин:

1) ўзининг ҳуқуқи ёки қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қилган шахснинг аризаси бўйича;

2) прокурорнинг аризаси бўйича;

3) агар давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар қонунга мувофиқ бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этишга ҳақли бўлсалар, уларнинг берган аризалари бўйича.

Фуқаролик иши қўзғатилганидан кейин, суд ишларини юритиш муайян шаклда амалга оширилади. Фуқаролик процессуал шаклнинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

– фуқаролик ишлари бўйича иш юритиш тартиби олдиндан процессуал қонун билан белгилаб қўйилган бўлади;

– суд ҳимояси учун қонунда белгиланган тартибдаги ёзма шаклда судга мурожаат қилиш ҳуқуқи берилади;

– ишда иштирок этувчи шахслар процессуал ҳуқуқлардан, хусусан, ишни кўришда суд мажлисида иштирок этиш ҳуқуқидан фойдаланадилар;

– суднинг ҳал қилув қарори процессуал қонунда кўрсатилган далиллар воситаси билан аниқланган фактик маълумотларга ва қонунга асосланган бўлиши шарт қилиб қўйилади.

Ишни кўриш умумий қоида бўйича, очиқ суд мажлисида олиб борилади. Суд иш бўйича объектив ҳақиқатни аниқлаш учун ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида тарафларни хабардор қилади, суд мажлисида уларга ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, баёнот бериш, иш материаллари билан танишиш, далиллар тақдим этиш, иккинчи тарафга эътироз билдириш, ўзининг даъвосини ёинки даъвога бўлган эътирозини тегишли далиллар билан исботлаш имкониятларини таъминлайди.

Одил судловнинг бундай процессуал шакли судга иш бўйича чин ҳақиқатни аниқлаш ва қонунга асосланган ҳал қилув қарорини чиқариш имконини бериш билан бирга, тарафларга суд орқали шахсий ва мулкий ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилиш имконини ҳам яратади. Ишда иштирок этувчи шахслар процессуал ҳуқуқлари ва бурчларини тегишли процессуал ҳаракатлар қилиш йўли билан амалга оширадилар.

Масалан, фуқаролик суд иши бошланишида даъвогар даъво қўзғатиш ҳуқуқини судга даъво аризасини бериш йўли, жавобгар эса даъводан ҳимояланиш ҳуқуқини унга қарши эътироз билдириш ёки қарши даъво қўзғатиш йўли билан амалга оширади.

Суднинг процессуал бурчи тарафлар ўртасидаги низоли масалани аниқлаш учун уларни сўроқ қилиш, далиллар тўплаш, келтирилган далилларни текшириш ва бошқа баъзи процессуал ҳаракатларни бажаришдан иборат бўлади.

Фуқаролик процессининг моҳияти ҳуқуқий демократик давлат қураётган республикамизда қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ижтимоий адолатнинг қарор топишини таъминлаш, маънавий ва маданий ривожланишнинг устувор йўналишларини белгилаш, амалга оширилаётган ислоҳотларни янги мазмун билан бойитиш, аҳолининг ҳуқуқий билими ва онгини юксалтириш, жамият ва фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш

тизимини такомиллаштиришдан иборат. Шунингдек, фуқароларнинг сиёсий, меҳнатга, уй-жойга оид ҳуқуқларини ҳамда шахсий ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, манфаатларини суд йўли билан қўриқлаш, қонунчиликка риоя қилинишини таъминлаш вазифаларини назарда тутади.

Фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш (фуқаролик суд ишларини юритиш) тартиби, суднинг ва процессда иштирок этувчиларнинг процессуал ҳаракатлари, шунингдек уларнинг процессуал ҳуқуқ ва бурчлари процессуал қонунларда, жумладан ФПКда белгиланган.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи деб, фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган, фуқаролик ишларининг суд томонидан кўрилиши, шунингдек суд қарорларининг ижро этилиши тартибини белгилайдиган ҳуқуқ нормаларининг мажмуига айтилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг предметини суд мажлисларида текшириладиган ва ҳал қилинадиган фуқаролик ишлари, суд фаолияти натижасида суд ва процесснинг бошқа иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар ташкил этади.

Фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш бўйича бўладиган суд фаолияти маълум босқичларга (қисмларга) бўлиниб, амалга оширилади. Фуқаролик процессининг бундай босқичлари қуйидагилардан иборат:

– фуқаролик ишини қўзғатиш;

– ишни судда кўриш учун тайёрлаш;

– ишни суд мажлисида кўриш ва ҳал қилиш;

– суднинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари юзасидан шикоятлар бериш ва протестлар келтириш;

– суднинг ҳал қилув қарори ижроси.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ўз мазмунига кўра, фуқаролик ишларини юргизишни тартибга солиб, қўзғатилган фуқаролик иши юзасидан суднинг, процесс иштирокчиларининг, суд қарорларини ижро этувчиларнинг қандай ҳаракатларни қай тарзда бажаришлари лозимлигини, бундай ҳаракатларнинг оқибатлари нимадан иборат бўлишини (масалан, иш ҳақини ундириш ёинки келтирилган зарарни тўлатишни) белгилайди.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи мазмунига назар солсак, унинг бошқа ҳуқуқ соҳалари билан маълум даражада боғлиқ эканлигини кўрамиз. Чунончи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи жиноят процессуал ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқ. Уларнинг иккиси ҳам одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ҳуқуқнинг қатор бошқа соҳалари билан ҳам ўзаро боғланган. Масалан, давлат ва ҳуқуқ асослари билан бирга давлат ҳокимият органи бўлган суднинг фаолиятини тартибга солади. Шунингдек, фуқаролик, меҳнат, оила, экология, қишлоқ хўжалиги, молия, маъмурий ҳуқуқ соҳалари билан ҳам узвий боғлиқ, чунки фуқаролик процессида бундай ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар текширилади ва ҳал қилинади.

Барча фуқаролар берилган ҳуқуқлардан фойдаланган ҳолда ўз фаолиятларини амалга оширадилар. Бунда улар, биринчи навбатда, қонунларнинг устуворлигига қатъий риоя қилиши керак, акс ҳолда ҳуқуқнинг бузилишига сабабчи бўладилар. Ҳуқуқнинг бузилиши ўз-ўзидан келиб чиқмайди. Унинг бузилишига шахс (жисмоний ва юридик)нинг ғайриқонуний ҳаракатлари сабаб бўлади. Ғайриқонуний ҳаракатларни содир этиш натижасида бир шахс иккинчи шахснинг ҳуқуқларини, эркинликларини ва қонуний манфаатларини бузади. Бундай ҳолларда ҳуқуқи бузилган шахс ҳуқуқларини суд орқали қонунда кўрсатилган процессуал шаклда ҳимоя қилиши мумкин. ФПКнинг 1-моддасида айтилганидек, «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади. Ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан воз кечиш ҳақиқий эмас».

Амалдаги қонунларга асосан, ҳуқуқнинг ва қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатнинг суд томонидан қўриқланиши фуқаролик процессуал ҳуқуқида кўрсатилган процессуал шаклларда амалга оширилади. Чунончи, фуқароларнинг соғлиғига ғайриқонуний равишда шикаст етказилганида кўрилган моддий зарарни ундиришга бўлган ҳуқуқ (моддий ҳуқуқ) фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан белгиланса, ФПҲ нормаларида эса бундай бузилган ҳуқуқни қўриқлаш (зарар ҳақини ундириш учун зарур далиллар тўплаш, талабнинг (даъвонинг) кўрилиши, ҳал қилиниши, тегишли ҳақнинг ундирилиши) тартиби белгиланади.

ФПКнинг 13-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Олий судидан ташқари барча биринчи инстанция судларида ишлар судьянинг якка ўзи томонидан кўрилади ва у суд номидан иш юритади.

Ишни апеляция ва кассация тартибида кўриш Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий судида, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларида уч нафар судьядан иборат таркибда, назорат тартибида кўриш эса Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъатида ишлар аппеляция, кассация тартибида ва назорат тартибида уч нафар судьядан иборат таркибда, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раёсатида – Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленумида – Пленум таркибининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда кўрилади. Ишни кўриш пайтида келиб чиқадиган муаммолар судьянинг якка ўзи томонидан, ишни суд ҳайъати кўраётган ҳолларида эса, судьяларнинг кўпчилик овози билан ҳал этилади. Ҳар бир масала ҳайъат томонидан ҳал қилинганда судьяларнинг бирортаси ҳам овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас. Раислик қилувчи ҳаммадан кейин овоз беради. Озчилик томонида қолган судья, ўзининг алоҳида фикрини ёзма равишда баён қилишга ҳақли, унинг фикри ишга қўшиб қўйилади, бироқ эълон қилинмайди. Ишда иштирок этувчи шахслар судьянинг алоҳида фикри билан таништирилмайдилар.

Суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳуқуқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўришга ҳақли. Суд ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши, уларни процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки амалга оширмасликнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида ёрдам кўрсатиши лозим.

ФПКнинг 16-моддасига кўра, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрими ва қарори барча давлат органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижро этилиши лозим.

Суднинг ҳал қилув қарори, ажрими ва қарори мажбурийлиги манфаатдор шахсларнинг ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни сўраб, башарти бу ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларга дахлдор низо судда кўриб чиқилмаган ва ҳал этилмаган бўлса, судга мурожаат қилиш имкониятидан маҳрум этмайди.

2. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг манбалари ва тизими

ФПКнинг 12-моддасида белгиланганидек, суд ишлари Ўзбекистон Республикасининг қонунлари асосида ҳал қилиниши шарт. Суд, агар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларига зид бўлмаса, бошқа норматив ҳужжатларни ҳам татбиқ қилади.

Суд қонунга ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасига мувофиқ чет давлатнинг ҳуқуқ нормаларини ҳам қўллайди.

Агар низоли муносабатларни тартибга соладиган қонун бўлмаган тақдирда, суд шунга ўхшаш муносабатларни тартибга соладиган қонунни татбиқ этади, борди-ю, бундай қонун ҳам бўлмаса, Республика қонун ҳужжатларининг умумий асослари ва маъносига таянади.

Умуман олганда бугунги кунда фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг ФПК, «Суд тўғрисида»ги қонун ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари:

– даъво тартибидаги ишларни;

– органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича ишларни;

– ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 3-моддасига биноан, башарти Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади. Шунга кўра, фуқаролик процессуал ҳуқуқининг юридик манбаларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

1. *Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси*. Бу асосий қонун Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг ташкил топиши ва фаолиятлари принципларини, шунингдек фуқаролар ва давлат органларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайдиган нормадир. 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXII боб 106–116-моддалари суд ҳокимиятига тааллуқлидир.

Конституциянинг 106-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Ўзбекистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Олий судлари, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, ҳарбий ва хўжалик судларидан иборат (107-модда).

2. *Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонуни*[1]. Бу қонун одил судлов вазифаларини белгиловчи, барча суд органларининг тузилиши, ташкил топиши ва фаолияти принципларини, шунингдек судьяларнинг ҳуқуқ ва бурчларини, уларни моддий ва ижтимоий таъминлаш ҳамда суд ижрочисининг ҳуқуқий фаолиятини белгиловчи муҳим норматив актдир. Ушбу қонуннинг 3-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикасида одил судловни фақат суд амалга оширади. Унинг 4-моддасига кўра, судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирор-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмайди ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

3. *Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси* (1997 йил 30 августда қабул қилинган ва 1998 йил 1 январдан эътиборан амалга киритилган кодекс 5 бўлим, 40 боб, 391 моддадан иборат). Бу кодекс фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишнинг процессуал тартибини батафсил қоидалаштирувчи қонундир. ФПКнинг 2-моддасида айтилганидек, фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

4. *Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги 2002 йил 12 декабрь (янги таҳрири) қонуни.*

Ушбу қонун 26 моддадан иборат бўлиб, фуқароларнинг давлат органларига, жамоат бирлашмаларига, мулкчилик шаклидан қатъий назар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга, шунингдек судга мурожаат қилиш ҳуқуқини ифода этувчи асосий қоидаларни ҳамда фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби ва муддатларини белгилайди.

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонуни (янги таҳрири). – Т., 2001.

5.*Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги 1995 йил 30 август қонуни.* Ушбу қонун 10 моддадан иборат.

6. Процессуал масалалар юзасидан ҳуқуқий манбалар :

– *Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси;*

– *Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси;*

– *Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси;*

– *Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси, шунингдек транспорт, авторлик, ихтирочиликка оид қонунларда, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, қишлоқ хўжалик, экология ҳуқуқларида ҳам берилган.*

7. Фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг манбаларига Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг, Вазирлар Маҳкамасининг, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг норматив хусусиятга эга бўлган актлари ҳам киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумларининг қарорлари бу фаннинг ҳуқуқий манбаи бўлиб ҳисобланмаса ҳам, аммо бу қарорларда процессуал қонунларни тўғри татбиқ этиш юзасидан берилган раҳбарий тушунтиришлар катта аҳамиятга эга. Бундай изоҳлар тушунтирилаётган қонунни татбиқ қилувчи судлар ва бошқа мансабдор шахслар учун мажбурийдир. Процессуал қонунларнинг ҳудуд ва вақт бўйича амалда бўлиши тўғрисида шуни айтиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг барча қонунлари республикамиз ҳудудида, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари ўз ҳудудида, давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан қабул қилинган норматив актлар мазкур ҳудудларда ҳамма учун, яъни фуқаролар ва ташкилотлар учун мажбурий кучга эга бўлади.

Умумий норматив хусусиятга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси қонунлари, шу жумладан, фуқаролик процессуал қонунлар ҳам, агар уларнинг қайси вақтдан эътиборан кучга кириши тўғрисида қонуннинг ўзида махсус кўрсатма бўлмаса, умумий қоида бўйича, газеталарда эълон қилинган кундан бошлаб кучга киради.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг тизими ФПКнинг структурасига мувофиқ тарзда тузилган бўлиб, 5 бўлим, 40 боб 391 моддадан ташкил топган.

Биринчи бўлим ўз мазмунига кўра, процесснинг барча бўлимларига оид бўлган суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари билан бирга: суднинг таркиби, отвод бериш, яъни фуқаролик ишини ҳал қилишда иштирок этувчиларнинг бири ёки бир нечтасига норозилик билдириш; тааллуқлилик, яъни ишнинг қайси суд ёки идора томонидан ҳал қилиниши; процесс иштирокчилари; далиллар; иш юритишни тўхтатиб туриш; аризани кўрмасдан қолдириш; иш юритишни тугатиш ; суд харажатлари, суд жарималари; процессуал муддатлар ва ниҳоят суд хабарномалари ва чақириқлари тўғрисидаги нормалардан иборат.

Иккинчи бўлимда биринчи инстанция судида иш юритиш 4 та кичик бўлимга бўлинган:

1) умумий қоидалар, яъни судловга тааллуқлилик, иш қўзғатиш, фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш, судда ишни кўриш, суднинг ҳал қилув қарори, сиртдан иш кўриш ва ҳал қилув қарори чиқариш, ҳамда биринчи инстанция судининг ажримлари ва буйруқ тартибида иш юритиш берилган;

2) даъво ишларини юритиш ва унинг умумий қоидалари, даъво ишларини юритишнинг судловга тааллуқлилиги, қарши даъво, даъвони таъминлаш ва даъво ишларини кўришнинг хусусиятлари ифодаланган;

3) давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш тартибининг умумий қоидалари, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоятлар, нотариуснинг, фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органларининг муайян ҳаракатларни бажаришни рад этганлиги ёки нотўғри бажарганлиги устидан шикоятлар, шунингдек прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш ҳақидаги аризаси кўрсатилган;

4) алоҳида тартибда иш юритишнинг умумий қоидалари, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш, бошқа алоҳида тартибда иш юритиш тўғрисидаги қоидалар баён этилган.

Учинчи бўлимда апелляция, кассация ва назорат тартибида иш юритишнинг умумий қоидалари; апелляция инстанциясида иш юритишга оид ҳамда қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини кассация ва назорат тартибида текшириш ва ниҳоят қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришга таааллуқлилиги қоидалари белгиланган.

Тўртинчи бўлимда суд қарорларининг ижро этилишига оид қоидалар баён этилган.

Охирги, яъни бешинчи бўлимда фуқаролик процессида чет эл фуқаролари ва ташкилотлари, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг иштирокига оид қоидалар берилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунларининг юқорида кўрсатилган тарзда ифодаланиши унинг *умумий ва махсус* қисмларга бўлиниб тасниф қилинганлигини кўрсатади.

Умумий қисмда процесснинг ҳамма босқичларида юритиладиган ишларнинг барча турлари учун умумий аҳамиятга эга бўлган қоидалар берилади.

Махсус қисмда эса фуқаролик ишларининг айрим категорияларини кўриш, ҳал қилиш ва фуқаролик процессининг алоҳида босқичлари учун махсус аҳамиятга эга бўлган нормалар баён этилади.

Фуқаролик ишларини кўришда одил судлов олдига янгидан-янги вазифаларнинг қўйилиши билан фуқаролик процессуал ҳуқуқ тизими ҳам ривожланиб, такомиллашиб боради ва доимий ҳаракатда бўлади.

3. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг принциплари

Фуқаролик процессининг принциплари деб, фуқаролик процессуал ҳуқуқининг асосий, раҳбарий қоидаларига айтилади. Мазмунига кўра бу принциплар суднинг фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш борасидаги вазифалари ва фаолияти тўғрисидаги принциплардир.

Процесс принциплари тизими суд тузилиши тўғрисидаги қонунларда ва ФПКнинг нормаларида узвий боғлиқ ҳолда ифодаланган бўлиб, амалда бўлиши, татбиқ этилиши юзасидан икки гуруҳга, яъни суд тузилиши ҳамда суд ишларини юритишга оид умумий принципларга ва фақат суд ишларини юритишга хос принципларга бўлинади.

Биринчи гуруҳга оид бўлган принциплар:

– одил судловнинг фақат суд томонидан ҳамда фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги асосида амалга оширилиши (ФПК 6-м.), (Суд 3-м.);

– судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсуниши (ФПК 7-м.), (Суд 4-м.);

– суд ишлари юритиладиган тил (ФПК 9-м.), (Суд 8-м.);

– судда иш кўришнинг ошкоралиги (ФПК 10-м.), (Суд 7-м.);

– одил судловнинг сайланган ёки тайинланган судьялар томонидан амалга оширилиши, суд ҳокимиятининг мустақиллиги (Суд 4-м.);

– фуқаролик ишларининг якка тартибда ва ҳайъат томонидан кўрилиши (ФПК 13-м.) дан иборат.

Иккинчи гуруҳга оид бўлган принциплар қуйидагилардан иборат:

– ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши (ФПК 12-м.);

– диспозитивлик (эркинлик) принципи;

– тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги (ФПК 8-м.);

– ишнинг ҳақиқий ҳолати, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари суд томонидан аниқланиши (ФПК 15-м.), бу объектив хақиқат принципи;

– судда ишни кўришнинг бевоситалиги ва оғзакилиги (ФПК 11-м.);

– суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятининг таъминланиши (Суд 9-м.), (ФПК 1- м.).

Фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш принциплари Конституцияда ҳам қонуний тарзда мустаҳкамланган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19, 26, 44-моддалари ҳамда XXII боби суд ҳокимиятига тааллуқли. XXII боб 11 та моддадан иборат бўлиб, бу моддаларда суд

ҳокимиятини қай тарзда амалга ошириш, суд тизими, судларни ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг фуқаролик, жиноий ва маъмурий ишлар бўйича суд ишларини юритиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи эканлиги, одил судловни суд томонидан амалга оширилишининг асосий принциплари ўз ифодасини топган.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг конституцион принципларига қуйидагилар киради:

– фуқароларнинг суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқининг таъминланиши (44-м.);

– суд ҳокимиятининг мустақиллиги (106-м.);

– суд ишларининг сайланган ёки тайинланган судьялар томонидан кўрилиши (107-м.);

– судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсуниши (112-м.);

– ҳамма судларда ишлар очиқ кўрилиши (113-м.);

– суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатларнинг барча учун мажбурийлиги (114-м.);

– судлов олиб бориладиган тил (115-м.).

Процессуал ҳуқуқнинг конституцион принциплари ва уларнинг амалда бўлиши кафолатлари тўғрисида тўхталиб, бу принципларнинг ўзлаштирилишини осонлаштириш мақсадида, аввало, юқорида кўрсатилган биринчи гуруҳга оид принципларга тўхталамиз.

1.Одил судловнинг фақат суд томонидан амалга оширилиши ҳамда фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги принципи. Республикамизда одил судловни амалга ошириш махсус ташкил этилган давлат органи – судларга топширилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи белгиланган. Конституциянинг 106-моддасида Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади деб кўрсатилган.

Судларни ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади. Фавқулодда судлар тузишга йўл қўйилмайди (107-м).

ФПКнинг 6-моддасига кўра, фуқаролик ишлари бўйича одил судлов фақат суд томонидан ҳамда барча фуқароларнинг жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи, шунингдек бошқа ҳолатлардан қатъий назар, қонун ва суд олдида тенглиги асосида амалга оширилади.

Фуқаролик ҳуқуқлари асосан судлар томонидан ҳимоя қилинади. ФПКнинг 1-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади. Ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан воз кечиш ҳақиқий эмас.

Суднинг фуқаролик ишлари бўйича чиқарган қарорлари фақат юқори судлар томонидангина бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин. Маълум ҳуқуқнинг бузилганлигини белгилаш ва ҳуқуқни бузувчи шахсни муайян фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликка, яъни мулкий жавобгарликка тортиш ҳуқуқи асосан судларга берилган.

Муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган айрим фуқаролик ишлари кўрилиши ва ҳал қилиниши учун бошқа идораларга ҳам юборилиши мумкин. Аммо бундай ҳолларда ҳам суд ўзининг устунлик ҳуқуқини сақлаб қолади, уларнинг чиқарган қарорлари қонунга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигини текшириш вазифаси судга юклатилган бўлади.

2. Судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсуниши принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасида белгиланганидек, судьялар фақат қонунга бўйсунадилар, судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирор-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмайди ва бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади. Олий суд ва Олий Хўжалик суди раислари ва аъзолари Олий Мажлиснинг депутати бўлолмайдилар. Судьялар, шу жумладан туман судьялари сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас.

Судья вазифасидан ваколат муддати тугагунга қадар қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлгандагина озод этилиши мумкин. Бу конституцион принцип ФПКда ҳам ўз ифодасини топган. Унинг 7 моддасида айтилишича, фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишда судьялар мустақилдирлар ва фақат қонунга бўйсунадилар. Судьялар ишни қонун асосида, ишнинг ҳолатига мувофиқ, судьяларга четдан таъсир кўрсатиш мумкин бўлмайдиган шароитда ҳал қиладилар.

Судьяларнинг мустақиллиги қатор процессуал нормалар билан таъминланади. Чунончи, қарор чиқаришда судьялар маслаҳати сир сақланади, иш юзасидан бирор-бир масалани ҳал қилишда, қарор чиқаришда судья мустақилдир. Қарорга қўшилмаган судья ўзи фикрини алоҳида ёзма равишда баён қилишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонунининг 2-моддасида айтилганидек, Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан ва бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади. Ушбу қонуннинг 67–70-моддаларида судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсуниши принципига аниқ таъриф берилган.

3. Суд ишлари юритиладиган тил принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 115-моддасида кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида ёки қорақалпоқ тилида ёхуд муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади. Бу конституцион принцип ФПКда ҳам ўз ифодасини топган. Суд ишлари юритиладиган тилни билмайдиган шахсларга ишга тааллуқли материаллар билан ўз она тилида тўлиқ танишиб чиқиш, она тилида кўрсатма ва тушунтиришлар бериш, судда сўзлашиш, арз билан мурожаат этиш ва илтимосномалар тақдим этиш, шунингдек ушбу кодексда белгиланган тартибда таржимон хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи таъминланади. Суд ҳужжатлари ишда иштирок этувчи шахсларга ўз она тилларига ёки улар биладиган бошқа тилга таржима қилиб топширилади.

Юқорида кўрсатилган қонун нормалари «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддасида ҳам ўз аксини топган. Суд ишларини миллий тилда юритилиши принципи суд ишнинг юритилишида иштирок этувчиларга ва суд мажлиси залида ҳозир бўлган шахсларга процесснинг тушунарли бўлишини ва судда иш кўришнинг тарбиявий аҳамиятини таъминлайди. Бу принцип процесснинг барча босқичларига тааллуқлидир.

Суд ишлари юритиладиган тил тўғрисидаги принципнинг бузилиши ФПК 314-моддасининг 3-бандида кўрсатилганидек, суд ҳал қилув қарори, ажрими ёки қарорининг бекор қилинишига асос бўлади.

4. Судда иш кўришнинг ошкоралиги принципи. Қонун билан белгиланган айрим истиснолардан ташқари, барча ҳолларда ишларнинг ҳамма судларда очиқ кўрилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасида белгиланган ва кафолатланган. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонунининг 7-моддасида ҳам кўрсатилган. Фуқаролик суд ишларининг очиқ, ошкора кўрилиши ишда иштирок этувчиларда, шунингдек суд залида ҳозир бўлган бошқа шахсларда ҳам катта таассурот қолдириб, суд процессининг тарбиявий аҳамиятини таъминлайди.

Ишларнинг судда очиқ кўрилиши фуқароларга улар тайинлаган ёки сайлаган судьяларнинг ишлари билан бевосита танишиш, уларнинг фаолиятини назорат қилиш имконини беради, шунингдек фуқаролик ишларининг тўғри ҳал этилишини таъминлайди. ФПКнинг 10-моддасида кўрсатилганидек, барча судларда ишлар

ошкора кўрилади, давлат ёки тижорат сирларини сақлаш манфаатларига зид бўлган ҳоллар бундан мустасно.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаётига тааллуқли маълумотлар ошкор бўлишига йўл қўймаслик, шунингдек фарзандликка олиш ва ёзишмалар сири сақланишини таъминлаш мақсадида суднинг асосолантирилган ажримига биноан, иш суднинг ёпиқ мажлисида кўрилишига йўл қўйилади. Иш суднинг ёпиқ мажлисида кўрилганида ишда иштирок этаётган шахслар, зарур ҳолларда эса гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар ва таржимонлар ҳам қатнашадилар ва судлов ишлари иш юритишнинг барча қоидаларига риоя қилинган ҳолда кўрилади. Суднинг ҳал қилув қарори барча ҳолларда ошкора эълон қилинади.

5. Фуқаролик ишларининг якка тартибда ва ҳайъат томонидан кўрилиши принципи. ФПКнинг 13- моддасида кўрсатилганидек, барча биринчи инстанция судларида ишлар судьянинг якка ўзи томонидан кўрилади. Ишни судьянинг якка ўзи кўрганида ва ҳал этганида, у суд номидан иш юритади.

Ишни апеляция ва кассация тартибида кўриш Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий судида, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларида уч нафар судьядан иборат таркибда, назорат тартибида кўриш эса Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъатида ишлар апеляция, кассация тартибида ва назорат тартибида уч нафар судьядан иборат таркибда, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раёсатида – Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленумида – Пленум таркибининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда кўрилади. Ишни кўриш пайтида келиб чиқадиган ҳамма масалалар судьянинг якка ўзи томонидан, ишни суд ҳайъати кўраётган ҳолларида эса, судьяларнинг кўпчилик овози билан ҳал этилади. Ҳар бир масала ҳайъат томонидан ҳал қилинганида судьяларнинг бирортаси ҳам овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас. Раислик қилувчи ҳаммадан кейин овоз беради.

Озчилик томонида қолган судья ўзининг фикрини алоҳида ёзма равишда баён қилишга ҳақли, унинг бу фикри ишга қўшиб қўйилади, бироқ эълон қилинмайди. Ишда иштирок этувчи шахслар судьянинг алоҳида фикри билан таништирилмайдилар.

Суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар томонлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўришга ҳақли.

Суд ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши, уларни процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки оширмасликнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида ёрдам кўрсатиш лозим.

6. Одил судловнинг тайинланган ёки сайланган судьялар томонидан амалга оширилиши принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддасига асосан одил, судловни амалга ошириш учун судьялар тайинланадилар ёки сайланадилар.

«Судлар тўғрисида»ги қонунда судьяларни сайлаш, тайинлашда номзодлар масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Ушбу қонунга кўра, Ўзбекистон Республикасининг 25 ёшга тўлган, олий юридик маълумотли, ҳуқуқ ихтисоси бўйича камида 3 йиллик меҳнат стажига эга бўлган, малака имтиҳонини топширган фуқароси туманлараро, туман (шаҳар) суди, хўжалик суди судьяси этиб тайинланиши; олий юридик маълумотли, ҳуқуқ ихтисоси бўйича камида 5 йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида судьялик лавозимида камида 2 йиллик меҳнат стажига эга бўлган, малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Қорақалпоғистон Республикаси Олий судлари, вилоят суди, Тошкент шаҳар суди, Ҳарбий суд судьяси этиб тайинланиши ҳамда камида 7 йиллик, шу жумладан, судьялик лавозимида камида 5 йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини муваффақиятли топширган республикамиз фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий Хўжалик суди судьяси этиб сайланиши мумкин.

Иккинчи гуруҳга оид бўлган принциплар қуйидагилардан иборат:

1. Ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Бу норма ФПКнинг 12-моддасида ҳам ўз ифодасини топган. Унда кўрсатилишича, суд ишларни Ўзбекистон Республикасининг қонунлари асосида ҳал қилиши шарт. Суд, агар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларига зид бўлмаса, бошқа норматив ҳужжатларни ҳам қўллайди.

Суд қонунга ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасига мувофиқ, чет давлатларнинг ҳуқуқ нормаларини ҳам қўллайди.

Низоли муносабатни тартибга соладиган қонун бўлмаган тақдирда, суд шунга ўхшаш муносабатларни тартибга соладиган қонунни татбиқ этади, борди-ю, бундай қонун ҳам бўлмаса, республика қонун ҳужжатларининг умумий асослари ва маъносига таянади.

Фуқаролик процессида ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши принципи ишларнинг процессуал ҳуқуқ нормаларига аниқ риоя қилинган ҳолда кўрилиши, уларнинг ҳал қилинишида моддий ҳуқуқ нормаларига қатъиян амал қилиниши билан таъминланади.

2. Судда ишни кўришнинг бевоситалиги, оғзакилиги ва узлуксизлиги принципи.

Судда иш кўришнинг бевоситалиги принципига биноан, фуқаролик ишларини кўрувчи ва иш юзасидан қарор чиқарувчи судьялар иш материаллари билан шахсан танишишлари, далилларни текширишлари ва уларни суд мажлисида бевосита ўзлари, шунингдек ишда қатнашувчиларнинг иштирокида текширишлари лозим бўлади. ФПКнинг 11-моддасида айтилганидек, биринчи инстанция суди фуқаролик ишини кўраётганида ишга оид далилларни бевосита текширади. Яъни ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришларини, гувоҳларнинг кўрсатмаларини, экспертлар ва мутахассисларнинг хулосаларини эшитиши, ёзма далиллар билан танишиши, ашёвий далилларни куздан кечириши шарт.

Бу принципга мувофиқ, суд фуқаролик ҳуқуқий низоларни ҳал қилишда тарафларнинг ҳуқуқлари пайдо бўлиши, ўзгариши ёки тугаши билан боғлиқ бўлган фактларни бевосита аниқлайди. Суд умумий қоида бўйича, топширилган ҳужжатларнинг асл нусхаларини кўради, фақат истисно тариқасида, яъни бундай ҳужжатларни судга топшириш мумкин бўлмаган тақдирда, уларнинг иккинчи нусхаларидан фойдаланиши мумкин.

Судда ишни оғзаки кўриш принципи судда иштирок этувчи тарафлардан процессуал ҳаракатларни оғзаки равишда ифодалашни талаб қилади. Суд ишни оғзаки кўрганда тарафлар, гувоҳлар, экспертлар, таржимонлар, шунингдек ишда иштирок этувчи прокурор билан бевосита иш юзасидан муносабатда бўлиш имкониятига эга бўлади.

Фуқаролик ишига изоҳлар ёзма равишда тақдим этилган бўлса ҳам суддаги иш материаллари оғзаки равишда текширилади. Суд мажлисида оғзаки текширилган вақтда аниқланган ва тасдиқланган материалларгина суд қарорига асос қилиб олинади. Суд мажлисида айтилган сўзларнинг ҳаммаси суд мажлиси баённомасига ёзилиши оғзакилик принципига хилоф келмайди. Аксинча, суд мажлисида айтилган сўзларнинг баённомага ёзилмаслиги суд қарорининг қонуний ва асосли бўлишини текшириш имкониятидан маҳрум қилади. ФПКнинг 11-моддаси 2-бандида айтилганидек, судда ишни кўриш оғзаки равишда ўтади. Ишни кўриш жараёнида судья алмаштирилган тақдирда, иш бошидан қайта кўрилиши керак.

Судда ишнинг узлуксиз кўрилиши принципи. Бу принцип суд ишининг бошланишидан то охиригача, яъни суднинг ҳал қилув қарори чиқарилишига қадар, узлуксиз суд мажлисида ва суднинг ўзгармас таркибида кўрилишини ва бу иш юзасидан ҳал қилув қарори чиқарилмагунича бошқа ишларнинг кўрилмаслигини талаб қилади.

Процесснинг узлуксизлик принципига биноан, ишнинг кўрилиши тугаши билан дарҳол қарор чиқарилиши ва эълон қилиниши талаб қилинади. Кўрилган иш юзасидан чиқарилган қарорни эълон қилмасдан туриб, бошқа ишни кўришга суд ҳақли эмас. Фақат айрим ҳоллардагина, истисно сифатида, мураккаб ишлар бўйича

суднинг асослантирилган қарорининг тайёрланиши уч кундан ошиқ бўлмаган муддатга кечиктирилиши мумкин.

Суд қарорини чиқаришда фақат ишни мазмунан бошидан охиригача кўришда иштирок этган судьяларгина қатнаша оладилар. Ҳар бир иш бўйича суд мажлиси, дам олиш учун белгиланган вақтдан ташқари, узлуксиз давом этади.

3. Тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципи. Фуқаролик процессида бу принципнинг мазмуни қуйидагилардан иборат:

а) ишда иштирок этувчи ҳар қандай шахс фуқаролик иши тўғрисида арз қилиши, баёнотлар бериши, эътироз билдириши, илтимослар қилиши, судга далиллар топшириш йўли билан ҳақлигини исботлаши, иш мазмуни бўйича ўз фикрини айтиши мумкин;

б) прокурор иш ҳолатларини исботлаши, шунингдек ишнинг айрим масалалари юзасидан, иш бўйича судга ўз фикрини билдириши мумкин;

в) суд объектив ҳақиқатни белгилаш мақсадида, ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш ҳуқуқига эгадир. Ишда қатнашувчи тарафларнинг ўз талаблари ва эътирозларини исботлаш учун келтирилган далиллари суд томонидан текширилади ва иш учун аҳамиятли бўлган бошқа фактлар билан солиштирилади ҳамда зарур ҳолларда тарафлардан бошқа қўшимча далиллар келтириш талаб қилинади ёки бу далилларни суд ўз ташаббуси билан тўплайди.

Тортишувчанлик принципи суднинг чиқарган ҳал қилув қарорининг қонунийлигини ва асосли бўлишлигини апелляция тартибида текширувчи иккинчи инстанция судида ҳам қўлланилади. Тортишувчанлик принципига мувофиқ, ҳар бир тараф ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатилган ҳолатларни исботлаши керак.

Тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб, ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт.

Фуқаролик ишида ҳар икки тараф ҳам тенг даражада даъво қўзғатиш-қўзғатмаслик, даъво талабларига эътироз билдириш-билдирмаслик, даъвони бутунлай ёки қисман тан олиш ёки бутунлай тан олмаслик ҳуқуқига эгадирлар. ФПКнинг 8-моддасида бу принцип ўз ифодасини топган.

4. Ишнинг ҳақиқий ҳолати, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари суд томонидан аниқланиши принципи (объектив ҳақиқат принципи). Бу принцип ФПКнинг 15-моддасида белгиланган. Унда айтилишича, суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўришга ҳақли. Суд ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши, уларни процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки амалга оширмасликнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида ёрдам кўрсатиши лозим. Шундагина объектив ҳақиқатни белгилаш ёки аниқлаш имкони бўлади. Бу принцип фуқаролик процессининг ҳамма босқичларига тегишлидир.

5. Диспозитивлик принципи (эркинлик). Фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатлари бузилганда, одатда, суд органларига мурожаат қилинади. Бундай ҳолларда моддий ҳуқуқ ҳамда уни ҳимоя қилиш воситалари бўлган процессуал ҳуқуқ нормаларини ишлатиш ҳуқуқи *фуқаролик процессининг диспозитивлиги*, яъни процессдаги эркинлик ҳуқуқи деб аталади. Эркинликнинг мазмуни:

– даъво қилиш;

– даъводан воз кечиш ёки даъвони эътироф этиш (тан олиш);

– ўзаро келишиб ишни тамомлаш;

– суднинг қарори устидан шикоят қилиш;

– суд қарорини мажбурий равишда бажартиришни талаб қилиш ҳуқуқларидан иборат бўлади.

Моддий ҳуқуқи бузилган фуқаро диспозитивлик принципига биноан, даъво қўзғатиш ёки қўзғатмаслик ҳуқуқига эга. Диспозитивлик принципи даъво ишининг қўзғатилишидан бошлаб, даъво юзасидан чиқарилган қарорнинг ижро этилишигача қўлланилиб, ишда иштирок этувчиларга тегишли процессуал ҳуқуқларнинг қонун билан белгиланган тартибда амалга оширилишини таъминлайди.

6. Суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятининг таъминланиши принципи. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда ФПКнинг 1-моддасига мувофиқ, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқи ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли.

Судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан воз кечиш ҳақиқий эмас. Бу принцип «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасида ҳам ўз ифодасини топган.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. *Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг вазифалари нималардан иборат?*
2. *Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг конституцион принципларини айтиб беринг?*
3. *Бу фаннинг бошқа ҳуқуқий фанлар билан боғлиқлиги ҳақида нималарни биласиз?*
4. *Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг асосий манбаларини аниқлаб беринг?*
5. *Суд ҳимоясида бўлган ҳуқуқнинг моҳиятини тушунтириб беринг?*
6. *Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқаролик процессуал ҳуқуқининг манбаи сифатида мавзусида реферат ёзинг.*
7. *Ўзбекистон Республикаси Конституциясидан фуқаролик процессуал ҳуқуқининг конституцион принциплари кўрсатилган моддаларни конспект қилинг.*

2-мавзу
ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ

- *Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари*
- *Фуқаролик процессида тарафлар*
- *Фуқаролик процессида учинчи шахслар*
- *Фуқаролик процессида прокурорнинг иштироки*

1. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари

Мустақил республикамиз ижтимоий тараққиётининг ўзига хос ва ўзига мос йўлидан дадил одим ташламоқда. Бу йўлнинг моҳияти бозор муносабатларига асосланган эркин, ҳуқуқий, демократик фуқаролар жамиятини барпо этиш, халқимизга муносиб турмуш шароити яратиб беришдан иборатдир.

Кўзлаган олий мақсадга эришишда аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва сиёсий фаоллиги, демократик принципларнинг кишилар онгига чуқур сингиб бориши катта аҳамият касб этади. Зеро, ҳуқуқий тафаккур жамиятда қонун устуворлиги, тинчлик ва осойишталикни таъминлашнинг ҳал қилувчи шартидир.

Маълумки, мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов 1997 йил 20 майда республика ҳуқуқ-тартибот идораларининг раҳбарлари, ҳуқуқшунос олимлар, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари билан ўтказган учрашувида халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш, малакали ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш, қабул қилинган қонун ва қонунчилик ҳужжатлари моҳиятини аҳолининг кенг қатламларига етказиш билан боғлиқ долзарб вазифаларни белгилаб берди. Дарҳақиқат, қонун ва ҳуқуқ устуворлиги нафақат бугунги жамият, балки келажак авлодлар учун ҳам жуда зарур.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, ҳақиқатдан ҳам халқимизнинг ҳуқуқий жиҳатдан билимли бўлиши, фуқаролар ҳуқуқий онги ва маданиятининг юксалиши, ҳар бир инсоннинг ўз ҳақ-ҳуқуқини тўлиқ англаб етишига эришиш бугунги куннинг энг муҳим, кечиктириб бўлмас вазифаларидан биридир. Бу мамлакатимизда эркин, ҳуқуқий, демократик давлат барпо этишда катта ўрин тутади.

Шундай экан, биз ўз ҳуқуқ ва бурчларимизни қай даражада биламиз? Ўзгалар билан ҳуқуқий муносабатга киришар эканмиз, ўз ҳақ-ҳуқуқимизни ҳимоя қила оламизми? Қуйида ана шу саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Адолат принципи шаклланган мамлакатда асосий уч субъект – давлат, жамият ва фуқаролар орасидаги узвий боғлиқлик ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади.

Маълумки, ҳуқуқ ҳар бир жамиятнинг ижтимоий табиатидан келиб чиқади ва давлат томонидан таъминланади. Инсон яхши хулқ-атворли ёки аксинча бўлиши мумкин. Лекин бу унга бирор-бир имтиёз бермайди, балки шахс сифатида тавсифлайди, холос. Ҳар бир фуқаро ўз фаолияти, хатти-ҳаракати туфайлигина маълум ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин. Лекин бу ҳаракатлар жамият ва давлат манфаатларига зарар етказмаслиги лозим, акс ҳолда у ҳуқуқ бўла олмайди. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳуқуқ – шахснинг халқ ва жамият манфаатлари йўлида амалга оширадиган хатти-ҳаракатларининг маҳсулидир.

Албатта, ҳамма ҳам бир хил ҳуқуққа эга бўлавермайди. Кимдир ақлан заиф, кимдир устун, кимдир тадбиркор бўлиши мумкин. Инсон туғилади, улғаяди, ишлайди, шу тариқа ҳуқуқ субъекти сифатида шаклана боради. Яшаш ҳуқуқи унинг табиий ҳуқуқидир. Инсон табиий ва ҳосила ҳуқуқлар субъекти бўлиши мумкин. Табиий ҳуқуқ ҳеч ким томонидан чекланиши мумкин эмас.

Инсоннинг ҳосила ҳуқуқларини, яъни машинани бошқариш, муайян фаолият тури билан шуғулланиш ҳуқуқини чекласа бўлади, лекин унинг табиий ҳуқуқларини эмас. Тўғри, шахснинг табиий ҳуқуқини жамият манфаатлари йўлида чеклаш мумкин. Масалан, Хитой Халқ Республикасида амал қилинаётган оилани режалаштириш сиёсатини бунга мисол қилиб кўрсатса бўлади. Ҳосила ҳуқуқ шахс томондан яратилади, аниқроғи ҳосил қилинади. Қисқача қилиб айтганда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳар бир жамиятнинг энг катта бойлигидир.

Ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар *ҳуқуқий муносабатлар* деб аталади. *Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар* фуқаролик муомала ишларининг, яъни фуқаролар билан фуқаролар, ташкилотлар билан фуқаролар ўртасида бўладиган шахсий, мулкий, оилавий, меҳнатга оид, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан, айрим ташкилотлар ўртасидаги баъзи хўжалик муносабатларидан келиб чиқадиган ишларнинг судда кўрилиши ва ҳал қилинишида, суд, хўжалик суди ва бошқа баъзи органлар қарорларининг ижро қилинишида иштирок этувчилар ўртасида бўладиган ижтимоий муносабатлардан иборатдир.

Демак, *фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар* деб, суднинг ишда иштирок этувчи шахсларга нисбатан ва бу шахсларнинг судга нисбатан бўлган фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва бурчларини амалга оширишга қаратилган ҳаракатга, яъни фаолиятга айтилади.

Бундай ҳуқуқий муносабатлар суд билан даъвогар, суд билан жавобгар, суд билан прокурор ва бошқа органлар, суд билан тарафларнинг вакиллари ўртасида бўлиб, фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади. Суд билан фуқаролик процессининг бошқа иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган муносабатлар фуқаролик процессуал ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинганлиги сабабли фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар сифатида кўрилади.

Қуйида фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим хусусиятларига тўхталамиз.

1. Суд ҳар бир фуқаролик процессуал муносабатда иштирок этувчи субъект ҳисобланади. Аммо бундай муносабатлар суд билан процесснинг барча иштирокчилари ўртасида бир вақтнинг ўзида вужудга келмайди. Бинобарин, фуқаролик процессуал муносабатларда фақат иккита субъект бўлиб, улардан бири суддир.

2. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларда асосий субъект ҳисобланган суднинг манфаатлари ушбу муносабатнинг бошқа субьектлари манфаатларига зид келмайди. Шунинг учун ҳам, ФПКнинг 15-моддасида кўрсатилганидек, суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўришга ҳақли.

Суд ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши, уларни процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки оширмасликнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида ёрдам кўрсатиши лозим.

3. Процессуал фаолиятни амалга оширишда вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар фақат юридик муносабатлар тарзидагина мавжуд бўлиши мумкин. Суд ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинмайдиган муносабатлар бўйича бузилган ҳуқуқни (масалан, қимор ўйнаб пул ютқазган бўлса, бундай ҳолда мулкий ҳуқуқни) ҳимоя қила олмайди.

4. Фуқаролик процессуал муносабатларда процесснинг барча иштирокчилари фақат суд билан процессуал муносабатда бўлсалар ҳам, аммо бу ҳолат ягона бир бутун процессуал ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирмайди. Чунончи, суднинг даъвогар билан бўлган процессуал муносабати ўзининг мазмуни, вужудга келиш асоси ва вақти бўйича суднинг учинчи шахс билан ёки суднинг гувоҳ билан бўладиган муносабатидан фарқ қилади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари, яъни фуқаролик ишида иштирок этувчиларнинг, бир томондан, энг асосийси ва ҳал қилувчиси суд ҳисобланса, иккинчи томондан эса Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, давлат корхоналари, муассасалари,

ташкилотлари, жамоа хўжаликлари ҳамда жамоат ташкилотлари бўлади. Мамлакатимизда яшовчи чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23-моддасида кўрсатилганидек, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар, шу жумладан, ўзларига тегишли шахсий, мулкий, оилавий ва бошқа ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун судга ва давлатнинг бошқа органларига мурожаат қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари доираси уларнинг процессда иштирок этиш мақсадлари ва вазифалари билан белгиланади.

Суднинг вазифаси, юқорида айтилганидек, одил судловни амалга оширишдан иборат бўлганлиги сабабли фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар субъектлари орасида алоҳида ҳал қилувчи ўринни эгаллайди, чунки фақат судья томонидан даъво аризаси қабул қилингандагина фуқаролик иши қўзғатилиши ва бу иш юзасидан процессуал ҳаракатлар бошланиши мумкин бўлади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари фақат биринчи инстанция судларигина бўлмасдан, ишни шикоят ва назорат тартибида кўрувчи иккинчи инстанция судлари ва бошқа юқори суд органлари ҳам бўлиши мумкин.

Ишда иштирок этувчи шахслар фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари орасида муҳим ўрин эгаллайдилар. Чунки уларнинг процессуал фаолияти фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг боришига ва ривожланишига, фуқаролик процессининг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор қилинишига жиддий таъсир қилади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг таркиби ФПКнинг 33-моддасида санаб ўтилган. Унда кўрсатилишича, тарафлар, учинчи шахслар, уларнинг вакиллари, процессда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда иштирок этадиган прокурор, давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар ишда иштирок этувчи шахслар деб тан олинади.

Муайян ишнинг олиб борилишида иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқий жиҳатдан қанчалик манфаатдор бўлишлари даражаси ҳар хилдир. Бундай шахсларнинг бир гуруҳи, яъни даъво ишида иштирок этувчи тарафлар ва учинчи шахслар, шунингдек органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича ишларда иштирок этувчилар (ФПКнинг 264-м.) ва алоҳида тартибда кўриладиган ишлар юзасидан арз қилувчилар (ФПКнинг 279-м.) ўзларининг субъектив ҳуқуқларини ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини қўриқлаш учун процессда қатнашганликлари сабабли, ишнинг қандай оқибат билан тугалланишида моддий-ҳуқуқий ва процессуал жиҳатдан манфаатдор бўладилар.

Ишда қатнашувчи шахсларнинг иккинчи бир гуруҳи эса (масалан, прокурор, давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар) ўзларининг ҳуқуқларини қўриқламасдан, балки давлат ёхуд жамоатчилик манфаатларини ёинки айрим фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар ва иш юзасидан қабул қилинадиган қарорлар уларнинг субъектив ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир қилмайди. Ишнинг кўрилиши ва ҳал қилинишида уларнинг манфаатдорлиги процессуал-ҳуқуқий хусусият касб этиб, иш юзасидан қонуний ва асослантирилган қарорларнинг чиқарилиши мақсадини кўзлайдилар.

Фуқаролик ишида иштирок этувчи шахсларнинг ҳар (бири процессда қатнашишларининг мақсад ва асосларига қараб) ФПКнинг 34-моддасида кўрсатилган қуйидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар: иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, нусхалар кўчириш, рад этиш тўғрисида арз қилиш, далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга ва одил судловни амалга оширишга кўмаклашаётган шахсларга саволлар бериш, арз қилиш, илтимосномалар тақдим этиш, судга оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш, ишни судда кўриш давомида туғиладиган ҳамма масалалар бўйича ўзларининг важларини баён қилиш, бошқа шахсларнинг арзлари,

илтимосномалари, важларига қарши эътирозлар билдириш, суднинг ҳал қилув қарори, ажрими ва қарори устидан шикоят қилиш, суд чиқарган ҳал қилув қарори, ажрими ва қарорнинг мажбурий ижросини талаб қилиш, суд ижрочисининг ҳаракатлари вақтида ҳозир бўлиш ва ўз ҳуқуқларини амалга ошириш. Шунингдек, ишда иштирок этувчи шахслар ФПКда белгиланган бошқа процессуал ҳуқуқлардан ҳам фойдаланадилар.

Улар ўзларига берилган барча процессуал ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланишлари ва ўз зиммаларига юклатилган мажбуриятларни бажаришлари шарт.

Ишнинг қай тарзда ҳал бўлишига юридик жиҳатдан манфаатдор бўлмаган, аммо процесснинг субъектлари ҳисобланадиган ва муайян процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган, одил судловни амалга оширишга кўмаклашувчи шахслар ҳам процессда қатнашадилар. Бундай шахсларга ФПКнинг 35-моддасида кўрсатилганидек, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, ёзма ва ашёвий далилларни сақловчилар, холислар ва ижро ишларини юритишда мол-мулкни сақловчилар киради. Уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ФПКнинг 36-моддасида белгиланган бўлиб, процессуал ҳаракатлари доираси анча чекланган. Улар фақат аниқ белгиланган ҳаракатларни бажаришда зарур бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларгагина эга бўладилар.

Қонунга кўра, фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари процессуал ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлган шахслар (фуқаролар ва ташкилотлар)гина бўлиши мумкин.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқати деб, фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқатига айтилади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқати мамлакатимизнинг барча фуқароларига, шунингдек юридик шахс ҳуқуқидан фойдаланадиган ташкилотларга тенг даражада берилади (ФПК 37-м.).

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқатига мувофиқ, ишда иштирок этувчи шахслар ФПКнинг 34-моддасида кўрсатилган ҳуқуқлардан бевосита ўзлари ёки вакиллари орқали фойдаланишда ва зиммаларидаги бурчларини бажаришларида ҳуқуқлари тенг бўлиб, уларнинг ҳеч бирига устунлик берилмайди.

Агар фуқаролик ҳуқуқ лаёқати, қонунда назарда тутилган баъзи ҳолларда, суд ҳукмига биноан чекланса, масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 45-моддасига мувофиқ, фуқаро бир йилдан беш йилгача бўлган муддатга муайян мансабни эгаллаш ёки муайян иш билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинса, фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқатидан маҳрум этиш қонунда назарда тутилмаган.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқати ҳам фуқаролик ҳуқуқ лаёқати каби фуқаронинг туғилиши билан вужудга келиб, вафот этиши ёки ўлган деб эълон қилиниши билан тугайди (ФКнинг 17-м).

Фуқаролик процессуал муомала лаёқати ФПКнинг 38-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, судда ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини шахсан амалга ошириш ва ишни олиб боришни вакилга топшириш лаёқати (фуқаролик процессуал муомала лаёқати) вояга етган фуқароларга ва юридик шахсларга тегишлидир. Вояга етмаган, яъни ёши ўн тўртдан ўн саккизгача бўлган фуқароларнинг, шунингдек муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари судда уларнинг ота-оналари, уларни фарзандликка олганлар ёки ҳомийлар томонидан ҳимоя қилинади. Аммо бу ҳол вояга етмаганларни ва муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқароларни бундай ишларда шахсан иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Меҳнат билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича вояга етмаганлар судда ўз ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўн олти ёшга тўлган вояга етмаган шахс қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда муомалага тўла лаёқатли деб эълон қилинган (эмансипация) тақдирда судда ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини шахсан амалга ошириши мумкин.

Ёш болаларнинг, яъни ўн тўрт ёшга тўлмаган фуқароларнинг, шунингдек руҳий касаллик ёки ақли заифлиги туфайли муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини судда

уларнинг қонуний вакиллари – ота-оналари, уларни фарзандликка олганлар ёки ҳомийлар ҳимоя қиладилар.

Бизнинг мамлакатимизда фуқароларнинг муомала лаёқати ўн саккиз ёшдан бошланади. Бу ёшга кирган фуқаролар тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлиб, мустақил равишда турли битим ва шартномалар тузадилар ҳамда қонунга хилоф ҳаракатлари учун жавобгар бўладилар.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиш асослари ва мазмуни ҳақида шуни айтиш керакки, фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар муайян шартлар бўлгандагина ёки бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган асослар бўлгандагина вужудга келиши мумкин. Бундай асослар:

– ҳуқуқ нормалари;

– процессуал ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати;

– юридик фактлар ҳисобланади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлар ташкил этади. Ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунида бундай муносабатларнинг субъектлари қандай процессуал ҳаракатлар қилишлари зарурлиги ва қандай ҳаракатларни қилмаслиги кераклиги белгиланади.

2. Фуқаролик процессида тарафлар

Фуқаролик ишларининг суд мажлисида, аксарият ҳолларда, фуқаролар билан фуқаролар, давлат ташкилотлари билан фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг кўрилишида албатта икки тараф – *даъвогар ва жавобгар* иштирок этади .

ФПКнинг 39-моддасида айтилганидек, даъвогар ва жавобгар фуқаролик процессининг тарафларидир.

Даъвогар – ўзининг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқлари ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат этган шахс.

Жавобгар – суд томонидан даъвогарнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари юзасидан жавоб бериш учун жалб қилинган шахс.

Демак, низоли ҳуқуқнинг ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатнинг субъекти даъвогар деб қаралса, низоли бурчнинг субъекти эса жавобгар сифатида тан олинади. Фуқаролик процессида тарафлар, яъни даъвогар ва жавобгар сифатида фуқаролар, шунингдек юридик шахс ҳуқуқидан фойдаланувчи давлат ташкилотлари бўлиши мумкин.

Фуқаролик процессида даъво фақат даъвогар томонидангина қўзғатилмасдан, балки бузилган ҳуқуқларнинг барча ҳолларда ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида қонун судда даъво қўзғатиш ҳуқуқини бошқа шахсларга ҳам беради. Чунончи, ФПКнинг 5-моддасида кўрсатилишича, ўзининг ҳуқуқи ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қилган шахснинг аризаси бўйича, шунингдек прокурор ҳамда давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар қонунга мувофиқ бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этишга ҳақли бўлсалар, уларнинг берган аризалари бўйича қўзғатилган процесс тўғрисида суд томонидан хабардор қилинади ва ўзининг ҳуқуқини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун ариза берган шахс билан бир қаторда процессда даъвогар тарафида туриб, иштирок этиши мумкин.

Судда ишнинг ҳал қилинишида ҳар икки тараф – даъвогар ва жавобгар тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Фуқаролик процессида тарафлар деб, субъектив ҳуқуқлари ва шахсий манфаатлари бўйича суд томонидан кўрилаётган ва ҳал қилинаётган низода қатнашувчи шахсларга айтилади.

Тарафлар (*даъвогар ва жавобгар*) процессуал ҳуқуқлардан тенг фойдаланадилар ва тенг мажбуриятларга эга бўладилар. Жумладан, тарафлар иш материаллари билан танишиш, иш материалларидан кўчирмалар ва нусхалар олиш, рад этиш тўғрисида арз қилиш, далиллар келтириш ёки далилларни текширишда иштирок этиш, ишда иштирок этиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга ва одил

судловни амалга оширишга кўмаклашаётган шахсларга саволлар бериш, судга илтимос қилиш, оғзаки ёки ёзма баёнотлар бериш, ишнинг судда кўрилиши давомида вужудга келган барча масалалар юзасидан ўз важларини келтириш ва фикрларини айтиш, иккинчи тарафнинг илтимосларига, кўрсатган важлари ва айтган фикрларига қарши эътирозлар билдириш, суднинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан шикоят бериш, ҳал қилув қарорини мажбурий равишда ижро этилишини талаб қилиш, суднинг ҳал қилув қарорлари ижро этилишида суд ижрочисининг муайян ҳаракатларида қатнашиш, шунингдек қонун билан берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан тенг даражада фойдаланишга ҳақли бўладилар.

Даъвогар даъво аризасида баён қилинган талабларнинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, даъво талабларининг миқдорини оширишга ёки камайтиришга, улардан бутунлай ёки қисман воз кечишга ҳақли.

Жавобгар эса даъвогарнинг талабини тўлиқ ёки қисман тан олишга ёхуд уни рад қилишга ҳақлидир.

Даъво ишининг тарафлари процесснинг исталган босқичида келишув битими тузиш орқали ишни якунлашга ҳақлидир (ФПКнинг 40-м.).

Агар даъвогарнинг даъводан воз кечиши, жавобгарнинг даъвони тан олиши ва тарафларнинг келишув битими қонунга хилоф бўлса ёки бошқаларнинг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузса, суд даъводан кечишни, даъвони тан олишни қабул қилмайди ва келишув битимини тасдиқламайди.

ФПКнинг 41-моддасида айтилганидек, судга бир неча даъвогар (шерик даъвогарлар) томонидан биргаликда ёки бир неча жавобгарга (шерик жавобгарларга) нисбатан талаб қуйилган ариза берилиши мумкин.

Процессуал шерик иштирокчилик деб, муайян фуқаролик ишининг судда кўрилишида ҳар икки тарафдан ҳам бир неча даъвогарлар ёки бир неча жавобгарлар иштирок этишига айтилади. Даъвогар томонидан бўладиган шерик иштирокчилар одатда *актив иштирокчилар* ва жавобгар томонидан ишда қатнашадиган шерик иштирокчилар эса *пассив иштирокчилар* деб аталади.

Агар процессда бир вақтнинг ўзида бир неча даъвогарлар ва жавобгарлар иштирок этса, *аралаш* шерик иштирокчилик тўғрисида сўз боради.

Демак, даъвогар ёки даъвогарларнинг биргаликда битта ёки бир неча жавобгарга нисбатан қўзғатган даъвосига қараб процессуал иштирокчилик шакли учга бўлинади:

– актив шаклдаги процессуал иштирокчилик;

– пассив шаклдаги процессуал иштирокчилик;

– аралаш шаклдаги процессуал иштирокчилик.

Актив шаклдаги процессуал иштирокчиликда талаб қилиш ҳуқуқи даъвогарда бўлса бурч жавобгарда бўлади. Масалан, бир неча даъвогарнинг аризасига кўра суд битта жавобгарга нисбатан даъво иши қўзғатса, актив шаклдаги процессул иштирокчилик вужудга келади.

Пассив шаклдаги процессуал иштирокчиликда эса талаб қилиш ҳуқуқи даъвогарнинг ўзида, бажарилиши лозим бўлган бурч жавобгарда бўлади. Бундай шаклдаги иштирокчилик битта даъвогар бир неча жавобгарга нисбатан даъво иши қўзғатганида юзага келади. Бунда активлик жавобгар томонида бўлади.

Аралаш шаклдаги процессуал иштирокчиликда даъво билан талаб қилиш ҳуқуқи бир неча даъвогарда, бажарилиши керак бўлган бурч эса жавобгарларда бўлади. Бу шаклдаги иштирокчилик бир неча даъвогар томонидан бир неча жавобгарга нисбатан судга даъво аризаси билан мурожаат қилганда вужудга келади. Бу тарздаги иштирокчиликда активлик ҳар иккала томонда бўлади.

Процессуал иштирокчилик қандай шаклда вужудга келишидан қатъий назар, уларнинг барчаси учун ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Бу хусусиятлар ФПКнинг 41-моддаси мазмунига кўра, қуйидагиларда намоён бўлади:

– даъвогар ва жавобгарлардан ҳар бири қарши тарафга нисбатан суд процессида мустақил қатнашади. Иштирокчилик асосида процессда қатнашувчи даъвогарлар, жавобгарлар давонинг предметини ташкил қиладиган низоли ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ҳисобланади;

– процесс иштирокчилари айнан бир иш бўйича суд ишларини юритишда қатнашадилар;

– процесс иштирокчиларидан бирининг талаб қилиш ҳуқуқи ёки бурчи қолган иштирокчиларнинг талаб қилиш ҳуқуқи ёки бурчини инкор этмайди. Даъвогарлар ва жавобгарлардан ҳар бири қарши тарафга нисбатан процессда мустақил қатнашади;

– процесс иштирокчилари ишни судда олиб боришни иштирокчилардан бирига топширишлари ҳам мумкин.

Юқоридагилардан ташқари, процессуал иштирокчилик даъвогарнинг ташаббуси билан ёки суд даъво талабларини бирлаштирганда ҳам вужудга келиши мумкин. Бундан ташқари, процессуал иштирокчилик судда ҳал қилинадиган фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятига ва шу туфайли эришиладиган ютуққа қараб, *мажбурий* ва *мажбурий бўлмаган* турларга бўлинади.

Мажбурий тартибдаги процессуал иштирокчилик суд бир неча даъвогарнинг талабларини ёки бир неча жавобгарга нисбатан қўзғатган даъво ишларини бирга қўшиб ҳал қиладиган ҳолларда юзага келади. Лекин мажбурий тартибдаги процессуал иштирокчилик қайси ҳолатларда келиб чиқиши масаласи ФПКнинг 41-моддасида ўз ифодасини топмаган.

Суд мажбурий процессуал иштирокчилик асосида кўрилиб, ҳал қилинадиган ишларнинг барча иштирокчиларини суд процессига жалб қилмасдан туриб, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчларини ҳал этолмайди. Шунинг учун мажбурий иштирокчилик судда кўрилиб ҳал қилинадиган фуқаролик ишининг хусусиятига боғлиқ бўлади. Судда мажбурий процессуал иштирокчилик асосида кўриб чиқиладиган ишларга қуйидагилар киради:

– умумий мулк ҳуқуқи бўйича (суд мулк эгаларининг манфаати нуқтаи назаридан уларнинг барчасини процессга жалб қилмай туриб ҳал қилув қарори чиқара олмайди);

– ширкат хўжалигига тегишли бўлган мулкни бўлиш ёки ажратиш бўйича;

– ворислик ҳуқуқи бўйича;

– муаллифлик ва ихтирочилик ҳуқуқи бўйича (агар муайян асар ёки ихтиро бир неча шахс меҳнатининг натижаси бўлса);

– мулкни рўйхатдан чиқариш тўғрисидаги иш бўйича;

– қадр-қимматни ҳимоя қилиш иши бўйича (бундай иш бўйича суд фуқаронинг қадр-қимматини камситувчи маълумот тарқатган муаллиф билан бирга, маълумотни чоп этган матбуот органини ҳам шерик жавобгар сифатида процессга жалб қилади);

– меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож ота-оналарнинг таъминоти учун уларнинг фарзандларидан маблағ ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича.

Юқорида келтирилганлардан турар жойдан фойдаланиш ҳуқуқини судда ҳал этилишини олиб кўрайлик. Турар жойдан фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларнинг у ёки бу томонида бир қанча шахслар иштирок этади. Турар жойдан кўчириш тўғрисидаги иш бўйича суд ўз қарорининг резалютив қисмида кўчириб юбориладиган оила аъзоларининг фамилияси, исми ва отасининг исмини аниқ кўрсатиши лозим. Бу эса судлардан оиланинг вояга етган барча аъзоларини шерик жавобгар сифатида процессга жалб қилишни талаб этади.

Процессуал иштирокчиликнинг иккинчи турини факультатив тарздаги *мажбурий бўлмаган* иштирокчилик ташкил этади. Бундай иштирокчилик, бир неча даъвогарнинг бир неча жавобгарга нисбатан билдирган даъво талаблари судда кўриш учун бирлаштирилганда вужудга келади. Масалан, суд амалиётида айнан бир хилдаги даъво аризаларини қўшиб, бир суд мажлисида ҳал қилиш ҳоллари учраб туради

Шерик иштирокчилик турлари низонинг предмети ва шерик иштирокчилар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатнинг хусусиятига қараб белгиланади.

Даъвогарлар ва жавобгарларнинг ҳар бири бошқа тарафга нисбатан процессда мустақил равишда иштирок этади. Учинчи шахслар ҳам процессда биргаликда иштирок этишлари мумкин. Процессда биргаликда иштирок этиш судда иш юритишнинг ҳамма турларида ҳам йўл қўйилади.

Фуқаролик ишларининг судда кўрилишида аксарият ҳолларда даъвогар ҳам, жавобгар ҳам даъво аризасида кўрсатилган шахслар бўлади. Аммо, баъзи ҳолларда процессда ё даъвогар, ё жавобгар тараф ёки ҳар иккаласи ҳам хатолик билан ишга жалб этилишлари туфайли *тегишсиз,* яъни дахлдор бўлмаган тараф (тарафлар) бўлиб чиқиши, яъни даъвогар даъво иши қўзғатишга ҳақли бўлмаган тараф,

жавобгар эса мазкур даъво юзасидан жавоб беришга мажбур бўлмаган шахс бўлиб топилиши мумкин.

Шундай ҳолатларни назарда тутиб, қонун ишга алоқаси бўлмаган тарафни суднинг ташаббуси ёки прокурорнинг талаби ёхуд тарафлардан бирининг илтимосига кўра, бошқа тегишли тараф билан алмаштиришга йўл қўяди.

ФПКнинг 42-моддасида кўрсатилишича, суд ишни текшириш вақтида даъвони талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс томонидан қўзғатилганини ёки жавоб бериши лозим бўлмаган шахсга нисбатан қўзғатилганлигини аниқласа, даъвогарнинг розилиги билан, дастлабки даъвогар ёки жавобгар ишга дахлдор даъвогар ёки жавобгар билан алмаштиришга йўл қўйиши мумкин.

Агар даъвогар ўзининг бошқа шахс билан алмаштирилишига рози бўлмаса, бу шахс низо предмети юзасидан мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахс сифатида ишга киришишга ҳақли. Ишга тегишли бўлмаган тарафни алмаштириш ҳақида суд ажрим чиқаради.

Низоли ёки суднинг ҳал қилув қарори билан аниқланган ҳуқуқий муносабатдан тарафларнинг бири, учинчи шахс ёки уларнинг қонуний вакили чиқиб кетган тақдирда (фуқаронинг ўлими, юридик шахснинг қайта ташкил этилиши, бошқа шахс фойдасига талабдан воз кечиш, қарзнинг бошқа шахсга ўтказилиши ва ҳ.к.) суд бу шахсларни уларнинг ҳуқуқий ворислари билан алмаштирилишига йўл қўяди. Ҳуқуқий ворислик процесснинг ҳар қандай босқичида амалга оширилиши мумкин. Ҳуқуқий вориснинг процессга киришганлиги ҳақида суд ажрим чиқаради.

Ҳуқуқий ворис процессга киришгунга қадар амалга оширилган барча ҳаракатлар ҳуқуқий ворисга ўрнини бўшатиб берган шахсга қай даражада мажбурий бўлса, ҳуқуқий ворисга ҳам шу даражада мажбурийдир.

Процессуал ҳуқуқий ворислик амалга оширилганда ўз ҳуқуқини топширган шахс суд процессининг қайси босқичидан чиқиб кетган бўлса, ишни кўриб чиқиш шу босқичдан давом эттирилади, лекин ҳуқуқий ворис ишга доир ҳамма материаллар билан танишишга ҳақли.

3. Фуқаролик процессида учинчи шахслар

Фуқаролик ишининг судда кўрилишида одатда икки тараф, яъни даъвогар ва жавобгар иштирок этади, суд улар ўртасидаги низоли даъвони ҳал қилади.

Баъзан шундай ҳолатлар ҳам бўладики, низонинг ҳал этилишида тарафлардан ташқари бошқа шахслар ҳам манфаатдор бўладилар. Бундай шахсларнинг манфаати ҳуқуқий манфаат бўлиб, иш юзасидан чиқарилган суд қарори маълум даражада уларнинг фуқаролик ҳуқуқига таъсир этиши, муайян ҳуқуқ ёки мажбуриятни вужудга келтириши мумкин. Шу туфайли улар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида бошланган фуқаролик ишига аралашишлари ёки бошланган процессда иштирок этиш учун суд томонидан жалб қилинишлари мумкин. Шунинг учун улар *учинчи шахслар* деб аталадилар.

Учинчи шахслар манфаатининг хусусиятига ва иш юзасидан чиқариладиган қарор билан боғлиқ бўлган оқибатларга қараб, бундай шахслар икки турга бўлинади:

а) мустақил даъво қилувчи учинчи шахслар;

б) мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахслар.

Мустақил даъво қилувчи учинчи шахс – даъвогар билан жавобгар ўртасидаги низонинг предмети ўзига тегишли эканлиги тўғрисида арз қилувчи шахс.

ФПКнинг 44-моддасида кўрсатилганидек, низонинг предметига нисбатан мустақил талаблар билан арз қилувчи учинчи шахслар суд ҳал қилув қарорини чиқаргунига қадар ишга киришишлари мумкин. Улар даъвогарнинг ҳамма ҳуқуқларидан фойдаланадилар ва унинг ҳамма мажбуриятларини ўз зиммаларига оладилар. Масалан, фуқаро А. отаси вафот этгач, унинг меросини эгаллаб турган укаси Б. га нисбатан меросдан ўз улушини ажратиб берилишини талаб қилиб, судда фуқаролик ишини қўзғатади. Бундан хабардор бўлган фуқаро В. (марҳумнинг қизи) мероснинг ҳаммаси отаси томонидан ўзига васият қилинганлигини ва нотариал тартибда расмийлаштирилганлигини, низонинг предмети унга топширилиши тўғрисида суддан қўзғатилган ишга киришишини талаб қилиши мумкин. Бундай

ҳолатларда суд бу ишда икки даъвони, яъни фуқаро А.нинг фуқаро Б. га бўлган даъвосини ва фуқаро В.нинг фуқаролар А. ва Б. га нисбатан бўлган даъвосини ҳал қилиши лозим бўлади.

Учинчи шахснинг шу тартибда низо предметига ҳаққи борлигини билдириши унинг мустақил даъво билан процессда иштирок этиши учун асос бўлади.

Мустақил талаб билан арз қилувчи шахс аризасига тегишли ҳужжатларни илова қилиши, судга таклиф қилиниши керак бўлган гувоҳларни кўрсатиши ва агар давлат божи тўлашдан озод қилинмаган бўлса, тегишли божни тўлаши лозим бўлади.

Учинчи шахснинг процессуал ҳолати даъвогарники билан баравардир. Дастлабки даъвогардан учинчи шахснинг фарқи шундаки, даъвогар даъво қилиш йўли билан ишни бошласа, учинчи шахс биров томонидан бошланган процессга киришади. Учинчи шахслар фуқаролар ёки юридик шахслар бўлиши мумкин. Мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахсларнинг процессга кириши процессни оғирлаштиради, чунки иккита даъвони бирданига кўришга тўғри келади. Бу ҳолатда иш кўришнинг ҳажми ортади, кўриладиган масаланинг доираси ҳам кенгаяди.

Учинчи шахсларнинг процессга қатнашишига ўз вақтида эътибор бермаслик қуйидаги оқибатларга олиб келади:

1) уларнинг қатнашмаслиги ишнинг объектив ҳал қилинишига салбий таъсир қилади.

2) уларнинг талабларини бирга кўрмаслик битта даъволи иш бўйича иккита бир-бирига қарама-қарши ҳал қилув қарорини қабул қилишга олиб келади.

Даъво талабларининг бир-бирига боғлиқ бўлмаслиги учинчи шахсларнинг талабларини рад этишга асос бўлади. Процессга учинчи шахс киришганда жавобгар шахс ҳар икки ҳолатда иштирокчи бўлади. Бундай ҳолатда бир процессда икки низо (икки иш), яъни дастлабки даъвогарнинг дастлабки жавобгарга бўлган даъво иши ва учинчи шахснинг процессдаги даъвогар ва жавобгарга нисбатан бўлган даъво иши мавжуд бўлади. Аммо ҳар қайси низонинг даъвогарлари тенг даражада процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Учинчи шахслар иштирок этиши лозим бўлган фуқаролик ишида барча манфаатдор шахсларнинг қатнашиши:

– суд ва тарафларнинг вақтларини анча тежалишига олиб келади;

– агар дастлабки мулкий низо алоҳида кўрилса, бу тўғрида чиқарилган қарорга мувофиқ, низоли мулкнинг кейинчалик сотилиши ёки ишлатиб юборилишининг олди олинади.

Процессда учинчи шахснинг иштирок этишига йўл қўйилиши тўғрисида судьянинг ёки суднинг чиқарган ажрими қатъий бўлиб, шикоят қилинмайди. Учинчи шахснинг ишда иштирок этиши тўғрисидаги илтимоси рад қилинганлиги тўғрисидаги суд ажрими юзасидан эса шикоят берилиши ёки протест келтирилиши мумкин.

Учинчи шахс ҳамма вақт низонинг предметига нисбатан мустақил ҳуқуққа эга бўлавермайди. Баъзан дастлабки тарафларнинг иши юзасидан қарор чиқарилиши процессдаги тарафлардан бирига нисбатан учинчи шахс учун қандайдир ҳуқуқ ва мажбурият пайдо бўлиши, шу туфайли учинчи шахс низонинг предметини талаб қилмаса ҳам, қонуний ва асосли қарор чиқартириш ва шу билан процессдаги тарафлардан бирига бўлган талабини таъминлаш ёки процессда иштирок қилувчи тарафлардан бирининг ўзидан бир нарса талаб қилишига йўл қўймаслик учун процессда қатнашади.

ФПКнинг 45-моддасида кўрсатилганидек, низонинг предметига нисбатан мустақил талаблари бўлмаган учинчи шахслар, агар иш бўйича чиқариладиган ҳал қилув қарори уларнинг тарафлардан бирига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этадиган бўлса, суд ҳал қилув қарори чиқаргунига қадар мустақил талаби бўлмаган учинчи шахслар сифатида даъвогар ёки жавобгар томонида ишда қатнаша оладилар.

Қонуннинг бу қоидасини мисол билан тушунтирайлик. Бир ташкилотнинг ходими фуқаро А. томонидан фуқаро Б. га зарар етказилди. Қонун бўйича фуқаро Б. ташкилотга нисбатан даъво иши қўзғатади. Фуқаро А. етказган зарар ҳақини

ташкилотдан ундириш тўғрисида суднинг қарори чиқади. Жавобгар ташкилот кейинчалик унга (фуқаро А.га) нисбатан регресс (қайтарма) даъво қилиши мумкинлигини билиб, зарар етказилишида айби йўқлигини исботлаш мақсадида, ишда жавобгар томонида туриб, қатнашиши мумкин. Бу мисолда учинчи шахсга нисбатан кейинчалик регресс даъво қилиниши мумкинлигини ва бунинг олдини олиш мақсадида унинг суд ишига қатнашишини айтдик.

Шунингдек, учинчи шахслар тарафларнинг, прокурорнинг, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосига кўра ёки суднинг ташаббуси билан ишда иштирок этишга жалб қилинишлари мумкин.

Демак, низонинг предметига нисбатан *мустақил даъвоси бўлмаган учинчи шахс* деб, муайян иш юзасидан чиқарилган суд қарори тарафлардан бирининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этиши мумкинлиги туфайли бошқа бировларнинг ишида иштирок этувчи шахсларга айтилади.

Мустақил даъвоси бўлмаган учинчи шахс, одатда, даъвогар ёки жавобгар томонида бўлади ва унинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишида унга ёрдам беради. Учинчи шахс билан процессдаги тарафлардан бирининг манфаати иш юзасидан қарор чиқарилгунига қадар бир-бирига тўғри келиб, кейинчалик уларнинг манфаатлари бир-бирига зид келади.

Учинчи шахс моддий-ҳуқуқий жиҳатдан ишда тараф ҳисобланмайди, иш юзасидан чиқарилган қарор унга бевосита жорий қилинмайди, аммо у ишнинг судда кўрилишида тарафларга бериладиган қатор процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади ва ўз зиммасига мажбуриятлар олади. Мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахслар даъвонинг асосини ва предметини ўзгартириш, даъво талабларининг миқдорини кўпайтириш ёки камайтириш, шунингдек даъводан воз кечиш, даъвога иқрор бўлиш ёки келишув битими тузишдан ташқари, тарафларга оид ҳамма процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва уларнинг процессуал мажбуриятларини зиммаларига оладилар (ФПКнинг 45-м.).

Учинчи шахс ҳам тарафларга, гувоҳлар ва экспертларга саволлар бериш ҳуқуқига эга. У зарур ҳужжатларни судга топшириб, ишнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш учун процессда фаол қатнашади. Юқорида кўрсатилганидек, иш юзасидан қарор чиқарилиши муносабати билан процессдаги тарафлардан бирига нисбатан учинчи шахсда пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар унинг ишга аралашиши ёки жалб этилиши учун асос бўлади.

Агар пайдо бўлган мажбуриятлар ихтиёрий равишда бажарилмаса, учинчи шахснинг ёки процессдаги тарафлардан бирининг янгидан даъво қўзғатишига (регресс даъвога) сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда икки даъвони, яъни дастлабки даъвогарнинг жавобгарга ва жавобгарнинг учинчи шахсга ёки, аксинча, учинчи шахснинг жавобгарга бўлган даъвосини бир процессда ҳал қилиб бўлмайдими, деган савол туғилади. Умумий қоида бўйича бундай мураккаб процесснинг бир вақтда ўтказилиши мумкин эмас. Бунга сабаб:

1) чиқарилган қарор юзасидан учинчи шахсда ёки тарафларнинг бирида пайдо бўладиган ҳуқуқларни мажбурий равишда амалга ошириш керак бўлиши ёки бўлмаслиги дастлабки даъво бўйича қарор чиқарилганда маълум бўлмайди;

2) суднинг қарори қонуний кучга киргунча ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг пайдо бўлиши тўғрисида гапириб бўлмайди;

3) тарафлар ўртасидаги муносабатлар тўғрисида қатъий бир хулосага келмасдан туриб, улардан бирининг учинчи шахс билан бўлган муносабатини аниқлаш ҳам қийин бўлади.

Аммо қонун истисно сифатида, бир процессда икки даъвони ҳал қилишга ҳам йўл қўяди.

Бундай истиснога нотўғри бўшатилган ходимни ишга тиклаш тўғрисидаги ишлар бўйича учинчи шахсларнинг жалб қилишда йўл қўйилади. Агар суд ходимнинг ишдан нотўғри бўшатилиши тўғрисидаги ишни ҳал қилишда унинг мажбуран бекор юргани учун тўланадиган ҳақни мансабдор шахсдан, уни процессга жалб қилмасдан,

ундириш тўғрисида қарор чиқарса, бундай қарор фуқароларнинг ҳуқуқларини қўпол бузиш тарзида кўрилиб, юқори суд томонидан бекор қилинади.

Агар мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги оқибатида даъвогарнинг ҳуқуқлари бузилганлиги тўғрисида арз қилинган талабларни тан олса, суд мажбуриятни бажаришни учинчи шахс зиммасига юклаш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқаришга ҳақли. Айнан шундай ҳолларда, даъвогар ва мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахс ўртасида келишув битими тузилишига йўл қўйилади (ФПК нинг 45-м.).

4. Фуқаролик процессида прокурорнинг иштироки

Янги Фуқаролик процессуал кодексининг қабул қилиниши республикамизда ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, бозор муносабатларини шакллантириш, одил судловни амалга ошириш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоясини таъминлашга кенг шарт-шароит яратди.

Маълумки, 1992 йилнинг 8 январида Ўзбекистон Республикаси Президентининг махсус фармони билан Ўзбекистон Республикасининг мустақил прокуратура органлари ташкил этилган, ўша йилнинг 9 декабрида «Прокуратура тўғрисида»ги қонун ҳам қабул қилинган эди.

Мустақиллигимизнинг илк йилларида қабул қилинган ушбу ҳуқуқий ҳужжат мамлакатда қонун устуворлигини таъминлашга, фуқаролик демократик давлат қурилишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди.

Ҳар қандай давлат адолатли қонунларга, уларнинг ижросини таъминловчи ва бажарилишини назорат қилувчи кучли воситаларга муҳтождир. Шу боис прокуратура зиммасига давлат тузумини, жамият ва фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилишдек ўта масъулиятли вазифа юклатилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 июлдаги қарорига асосан, Республика прокуратураси ҳузурида солиққа оид жиноятларга қарши курашиш Департаменти тузилди. 2001 йилнинг 29 августида эса Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси «Прокуратура тўғрисида» (янги таҳрирда) қонун қабул қилди. Ушбу қонуннинг 4-моддасига биноан:

– инсон ва фуқароларнинг ижтимоий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назорат олиб бориш;

– судларда жиноий ишларнинг кўриб чиқилишида давлат айбловини қўллаб-қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда хўжалик ишларини кўриб чиқишда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган ҳужжатларга протест келтириш ва бошқалар прокуратура идораларининг асосий йўналишларидан бири деб кўрсатилган.

Ушбу қонун ижросини тўлиқ таъминлаш учун Республика бош прокурорининг «Судларда фуқаролик ва хўжалик ишлари кўрилишида прокурор ваколати таъсирчанлигини ошириш ҳақида»ги 16-сонли буйруғида республикамизда янги иқтисодий ва сиёсий муносабатларнинг таркиб топиши ва ривожланишини кўзда тутган ҳолда, янги процессуал нормаларни тартибга солувчи асосий йўл-йўриқлар акс эттирилган.

Аҳамият берилса, янги ФПКда ҳам ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқи ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Шу сабабли, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини, шунингдек корхона, муассаса, ташкилот, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этиш судларнинг асосий вазифалардан биридир.

ФПКнинг 5-моддасида прокурор аризаси бўйича судда фуқаролик ишини қўзғатиш ваколати алоҳида кўрсатилган. Таъкидлаш лозимки, янги ФПКда фуқаролик суд ишларини юритиш тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлиги асосида амалга оширилади. Аҳамиятли томони шундаки, Республика Олий судидан ташқари барча биринчи босқич судларида фуқаролик ишларини кўриш битта судья томонидан, Олий судда уч нафар, кассация ва назорат тартибида эса камида уч судьядан иборат тартибда амалга оширилади.

Кодекснинг 46-моддаси суд процессида прокурор иштирокига бағишланган бўлиб, унга кўра, қонунда назарда тутилган ёки суд ишида прокурорнинг қатнашуви зарур деб топилган фуқаролик ишини кўришда, шунингдек прокурорнинг аризаси билан қўзғатилган ишларда прокурор иштирок этиши шарт. Умуман олганда, прокурор бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, прокурор бошқа шахслар ташаббуси билан қўзғатилган ишларни кўришда бошидан иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Юқорида келтирилган қонун прокурорнинг фуқаролик процессида икки кўринишда иштирок этиши, яъни даъво қўзғатиш йўли билан иш бошлаши ва манфаатдор шахс томонидан бошланган ишга процесснинг ҳар қандай босқичида кириши мумкинлигини белгилайди.

Фуқаролик процессида қонунчиликка риоя қилиниши юзасидан назоратни амалга ошириш учун прокурор қатор процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади. Прокурорнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлари, фуқаролик ишлари юзасидан прокурор ваколати ФПКнинг 47-моддасида ўз аксини топган. Прокурор фуқаролик ишини қўзғатишга, процесснинг ҳар қандай босқичида ишга киришишга, иш материаллари билан танишишга, улардан кўчирмалар ва нусхалар олишга, четлатиш тўғрисида арз билдиришга, далиллар тақдим этишга, гувоҳларга, экспертларга, таржимонларга, даъвогарлар ва жавобгарларга ҳамда ишда иштирок этаётган бошқа шахсларга саволлар беришга, далилларнинг текширилишида иштирок этишга, илтимослар қилишга, судга оғзаки ва ёзма баёнотлар беришга, иш мазмуни бўйича, шунингдек ишни кўриш вақтида келиб чиққан айрим масалалар юзасидан судга ёзма ва оғзаки фикр беришга, важ ва мулоҳазаларини баён қилишга, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимос, важ ва мулоҳазаларига қарши эътирозлар билдиришга, суд мажлисининг баённомаси билан танишишга, баённомага (протоколга) изоҳлар беришга, суднинг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест келтириш ҳуқуқига эга.

Агар даъвогар рози бўлмаса, прокурор ўзи арз қилган талабларнинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, даъво талабларининг миқдорини кўпайтириш ёхуд камайтиришга ҳақли эмас.

Прокурорнинг бошқа шахснинг ҳуқуқини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун берган ўз аризасидан воз кечиши, бу шахсни суддан ФПКнинг 104-моддасига риоя этган ҳолда ишни мазмунан кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди. Булардан ташқари, прокурор Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги қонуни бўйича берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳақлидир.

Умуман, прокурорнинг қандай процессуал ҳуқуқларга эга бўлиши, унинг процессда иштирок этиш шаклига қараб белгиланади. Прокурор даъвогар тарафнинг баъзи ҳуқуқларидан фойдалана олмайди, жавобгар шахслар билан келишув битимини туза олмайди, прокурорга нисбатан муқобил даъво қўзғатиш мумкин эмас, прокурор давлат божини тўламайди ва ҳ.к.

Прокурор ишда қандай шаклда иштирок этса ҳам, у ҳамма вақт давлат вакили, қонуннинг бажарилиши устидан назорат қилувчи бўлиб қолаверади. Шу сабабли прокурор процессда қайси томоннинг ҳуқуқини ҳимоя қилишга қарамасдан, процессда қайси тарафнинг ҳуқуқи бузилса, барча ҳолатларда шу бузилишга қарши чиқиши лозим.

Юқорида прокурорнинг, асосан, биринчи инстанция судида иштирок этиши тўғрисидаги фикрлар баён қилинди. Прокурор иккинчи инстанция судида икки кўринишда, яъни суд қарори устидан шикоят протести келтириш (ёзиш) йўли билан ва тарафлардан бирининг суд қароридан норози бўлиб шикоят аризаси берганида, бу тўғрида фикр бериш йўли билан иштирок эта олади.

Апелляция протестини ҳамма прокурорлар, яъни туман, шаҳар, вилоят ва юқори турган прокурорлар бера оладилар. Иккинчи инстанция судида протест кўрилганида прокурор иштирок этади ва протестни қувватлайди. У суднинг ғайриқонуний равишда чиқарган ёки асосланмаган ҳал қилув қарори устидан протест келтиради. Прокурор ёрдамчилари, бошқарма ва бўлимларнинг прокурорлари ўзлари иштирок этган ишлар юзасидангина протест келтиришлари мумкин. Агар тарафлардан бири суд қарори устидан шикоят аризаси берган бўлса, бу шикоят судда кўрилишида прокурор, гарчи ўзи протест бермаган бўлса ҳам, иштирок эта олади ва ўзининг оғзаки ёки ёзма фикрини беради.

Прокурор биринчи ва иккинчи инстанция судларида иштирок этишидан ташқари, юқорида айтилганидек, суд қарорлари устидан назорат қилишга ҳам ҳақлидир. Унинг бу ҳуқуқи суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажримлари ва қарорлари юзасидан протест келтиришдан иборат.

Кассация ва назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқи Фуқаролик процессуал кодексининг 348–349-моддаларида кўрсатилган шахсларга берилган. Назорат тартибида берилган протест судда кўрилишида прокурорнинг иштирок этиши шарт ва иш бўйича ўзи ёки юқори турган прокурор келтирган протестни қувватлайди, ваколатли шахсларнинг берган протестлари бўйича иш юзасидан хулоса беради.

Фуқаролик процессида прокурорнинг иштирок этиши яна суд ижрочисининг суд қарорларини ижро қилиш вақтидаги ҳаракатларининг қонуний бўлиши устидан, шунингдек нотариал органларнинг ҳаракатлари устидан назорат қилиш кўринишида ҳам бўлади.

ФПКнинг иш юритишни белгиловчи 15-бобида судларда ариза қабул қилиш ва у асосида иш қўзғатиш ёки ариза қабул қилишни рад этиш, уни расмийлаштириш, аризани ҳаракатсиз қолдириш тартиблари кенг ёритилган. Бу эса прокурорларга ўз ваколати доирасида суд қарорлари қонунийлигини таъминлаш ишини ташкил этишни тақозо қилади.

ФПКнинг 17-бобида белгиланганидек, судда низоларни кўриш тартибига тўлиқ риоя этилиши ҳам суд қарорлари қонунийлигини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади. Бу жараённинг қонуний амалга оширилишида прокурорлар ўз ваколати доирасида судларга яқиндан ёндашишлари керак. ФПКнинг 199-моддасида ишда иштирок этувчи прокурор ишнинг тўла моҳияти бўйича ўз хулосасини бериши кўрсатилган. Прокурор хулосасининг тўпланган ҳужжат ва далилларга асосланганлиги, фақат қонунга биноан талқин этилиши, иш ҳолатига холисона баҳо берилиши судлар томонидан адолатли ва қонуний қарор қабул қилинишининг гаровидир.

Яна бир муҳим масалани таъкидлаб ўтиш зарур. Маълумки, суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга киргач, ижро этилади. ФПКнинг 219-моддасига кўра, нафақа, ходимга уч ойлик иш ҳақи ундириб бериш, майиблик ёки соғлиққа бошқа тарзда шикаст етиши, боқувчисининг вафоти натижасида кўрилган зарарни қоплаш учун тўловлар ундириш, меҳнат шартномаси ғайриқонуний бекор қилинган ходимни ёки ғайриқонуний бошқа ишга ўтказилган ходимни қайта ишга тиклаш, шунингдек меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари таърифини ўзгартириш, судда ишни кўришда жавобгар даъвони бутунлай ёки қисман тан олганлигига қарамай, тўлиқ ёки қисман қаноатлантирилган талаблар бўйича қабул қилинган ҳал қилув қарорлари дарҳол ижро этилади. Бу ҳолатлар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган нормалардир.

ФПК иккинчи бўлимининг 3-кичик бўлимида давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш тартиби белгиланган.

Шу бўлимнинг 276, 278-моддаларига асосан, прокурор қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга кўра ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш ҳақида судга ариза билан мурожаат қилишга ҳақли. Прокурорнинг аризасини суд йигирма кун ичида унинг иштирокида кўриб чиқиши зарур.

ФПКнинг учинчи бўлими суд қарорлари устидан шикоят бериш ва уларни қайта кўришга бағишланган. Ишда иштирок этувчи шахслар суднинг қарори қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текшириш мақсадида шикоят (ариза) билан қонунда белгиланган тартибда мурожаат этишга ҳақлидирлар.

Прокурор эса ишда иштирок этган-этмаганлигидан қатъи назар, суднинг ҳал қилув қарори, ажрими, қарори устидан ўз ваколати доирасида протест келтириши мумкин.

Янги ФПКга мувофиқ, суднинг ҳал қилув қарори қабул қилинган кундан эътиборан, тарафларга ва ишда иштирок этишга жалб қилинган шахсларга йигирма кун ичида ҳал қилув қарори устидан апелляция шикояти бериш, прокурорга эса протест бериш ваколати берилган.

Қонун бузилиш ҳоллари, жумладан ФПКнинг 313, 314-моддалари бўйича моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари бузилгани ёки нотўғри қўлланганı суд қарорларини апелляция, кассация ва назорат тартибида бекор қилишга асос бўлади. Шу учун прокурорлар қонун билан белгиланган ваколатларидан тўлиқ фойдаланишлари зарур. Чунки юқорида келтирилган 16-сонли буйруқда прокурорларнинг протест келтириш фаолияти ўз ташаббуслари билан бекор қилинган суд қарорлари натижасига қараб баҳоланиши таъкидланган.

ФПКнинг 39-боби кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текширишни тартибга солувчи нормалардан иборат.

Хулоса қилиб айтганда, прокурор фуқаролик процессида иштирок этишда ўз ҳуқуқларини ҳеч қандай органнинг ва ҳеч бир мансабдор шахснинг таъсирисиз, фақат қонунга ва Республика Бош прокурорининг кўрсатмаларига асосланган ҳолда амалга оширади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. *Тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари нималардан иборат?*
2. *Судда вакиллик қилиш тушунчаси ва унинг моҳияти нима?*
3. *Ишга алоқаси бўлмаган тарафни алмаштириш тартибини айтиб беринг.*
4. *Процессуал шерик иштирокчилик ва уларнинг турларини тушунтиринг.*
5. *Одил судловни амалга оширувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?*
6. *Фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг бир-биридан фарқини аниқлаб беринг?*
7. *Даъвогар билан учинчи шахснинг фарқи борми?*
8. *Кимлар судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга?*
9. *Фуқаролик процессида прокурорнинг иштирокини тушунтириб беринг.*

3-мавзу
ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИДА ТААЛЛУҚЛИЛИК ВА СУДЛОВЛИК. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАР. СУД ХАРАЖАТЛАРИ ВА ЖАРИМАЛАРИ

- *Фуқаролик ишларининг суд ва бошқа органларга тааллуқлилиги*
- *“ Судловлик” тушунчаси ва унинг турлари*
- *Фуқаролик процессуал муддатлар*
- *Суд харажатлари ва жарималари*

1. Фуқаролик ишларининг суд ва бошқа органларга тааллуқлилиги

Барчага аёнки, фуқароларимизнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ҳамда эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этиш ёки чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Шу билан бирга, фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш жараёнида давлат, жамият ёхуд мансабдор шахсларнинг қонуний манфаатларига путур етказувчи ҳар қандай ҳаракатдан тийилиши ҳамда бошқаларнинг эркинликларига бирор-бир тарзда зиён етказмасликлари шарт.

Мустақил мамлакатимизда умумбашарий демократик принципларга амал қилинаётганлиги боис, инсон, унинг ҳаёти, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Бошқача айтганда, давлат идоралари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.

Қонунларимизда хар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, давлат идоралари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Бу эса жойлардаги судлар зиммасига алоҳида масъулият юклайди.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, суд фақатгина жазоловчи орган сифатида танилмасдан, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳақиқий мустақил органга айланиши, судга ҳамма ҳурмат билан қараши лозим[1].

Ҳуқуқий-демократик жамиятни барпо этиш, барча соҳада қонун устунлигини таъминлашда аҳолининг ҳуқуқий савияси ва маданияти алоҳида аҳамият касб этади.

Хўш, бу борада аҳвол қандай? Фуқароларимиз ўз ҳуқуқ ва бурчларини яхши билишадими? Масаланинг ана шу жиҳатлари ҳамма нарсадан муҳимроқдир. Зарур сиёсий ҳужжатлар, Президент фармонлари, Олий Мажлис томонидан қабул қилинаётган қонунларнинг асл моҳияти халқимизга ўз вақтида етказилиши ва тушунтирилиши лозим. Зеро, ўз ҳуқуқ ва бурчини англаб етган киши қачон, қаерга ва кимга мурожаат қилишини яхши билади, инсоний шаъни ҳамда қадр-қимматининг топталишига йўл қўймайди. Бу биз қураётган адолатли демократик давлатнинг асосий шартларидан биридир. Албатта, ҳамма ишда тартиб ва меъёр бўлгани маъқул. Фуқаролик процессуал ҳуқуқига оид бўлган асосий мавзулардан бири фуқаролик ишларининг қайси судга тааллуқлилигидир. Судлар нафақат фуқаролик, шунингдек жиноят ва маъмурий ишларни ҳам мазмунан кўриб, ҳал қилиш йўли билан одил судловни амалга оширадилар.

Фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш суд органларининг ваколатига кирса ҳам, лекин бу ишлар қайси ҳолларда тўғридан-тўғри судда кўрилиши ёки судсиз ҳал қилинишини аниқлашимиз лозим. Шунинг учун ҳар қандай манфаатдор шахс тегишли органларга мурожаат қилишдан олдин, ҳал этилиши лозим бўлган муаммо шу органга тааллуқлими ёки йўқми деган масалани аниқлаши зарур бўлади.

---

[1] Қаранг: *Каримов И. А.* Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. – Т., 1997. – 127–128-б.

Фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги деганда, бундай ишларни кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун билан муайян давлат органи ёки жамоат ташкилотига юклатилганлиги тушунилади. Шунинг учун ҳам фуқароларимиз қайси масалани ўзи ишлаб турган корхона ёки хўжалик раҳбари, қайсисини туман, вилоят ҳокими ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари, судлар эътиборига ҳавола қилишини билишлари лозим. Акс ҳолда ўзларини ҳам, бошқаларни ҳам сарсон қилиб қўядилар. Ҳозир барча ташкилот, корхона ва жамоа хўжаликлари, жумладан ҳокимиятлар ҳузурида ҳуқуқшунослар фаолият кўрсатмоқдалар. Улар жойлардаги адлия бошқармалари ходимлари билан биргаликда аҳолининг ҳуқуқий маданиятини оширишда бош-қош бўлишлари лозим. Бу борада маҳаллий ахборот воситалари, радио ва телевидение имкониятларидан фойдаланиш яхши самара беради.

Қонун талабларидан келиб чиқадиган бўлсак, мансабдор шахслар фуқароларнинг мурожаатларига нисбатан ҳамиша сезгир ва ҳозиржавоб бўлишлари талаб қилинади, бу ўз-ўзидан тушунарлидир. Зотан, ҳар қандай ёзма ёки оғзаки шикоят замирида инсон тақдири, унинг қонуний ҳақ-ҳуқуқлари ётишини унутмаслигимиз лозим.

Президентимиз И. А. Каримов айтганидек, фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш судларнинг ва ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятида асосий мазмунга айланмоғи керак[1].

Демак, фуқаролик ишларини кўрувчи ва ҳал қилувчи органлар суд, прокуратура, милиция, халқ депутатлари туман, вилоят кенгашларининг бўлимлари, касаба уюшма ташкилоти, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФҲДЁ), нотариат, ҳакамлар суди, хўжалик суди ва фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилишга ваколатли (ҳуқуқли) бошқа ташкилотлар ва жамоат бирлашмалари ҳисобланади.

Хуллас, биз *тааллуқлилик* деганда, суд ва бошқа органлар ўртасида фуқаролик ишларини юритиш ва уларни ҳал этишдаги берилган ваколатга (ҳуқуқига), яъни аниқловчи ёки чегараловчи институтга айтамиз.

Фуқаролик ишларининг қандай турлари судга ва қайси бири бошқа органларга тааллуқли бўлишини қонун белгилайди. Аксарият фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал этилиши Ўзбекистон Республикасининг *«Судлар тўғрисида»ги* қонуни ва *Фуқаролик процессуал кодексига* асосан суд органлари зиммасига юклатилган.

Фуқаролик процессуал кодексининг 31-моддасига мувофиқ, суд органларига тааллуқли фуқаролик ишларига қуйидагилар киради:

– тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлган низоларга доир ишлар, қонунда бундай низоларни ҳал қилиш хўжалик суди ёки бошқа органларга топширилган ҳоллар бундан мустасно;

– ФПКнинг 279-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда кўриладиган ишлар;

– қонун билан судларнинг ваколатига берилган бошқа ишлар.

ФПКнинг 32-моддасида бир-бири билан боғлиқ бўлган, баъзилари судга, баъзилари эса хўжалик судларига тааллуқли бўлган бир қанча талаблар бирлаштирилганда, бу талабларнинг ҳаммаси судда кўрилиши кераклиги кўрсатилган.

Кези келганда судлар амалиётида кўриб чиқиладиган ариза ва шикоятларнинг тартиб-қоидалари ҳақида қисқача тўхталиб ўтсак. Чунки бу аҳолининг ҳуқуқий савиясини ошириш билан боғлиқ муҳим масалалардан биридир. Туман судлари томонидан чиқарилган қарорлар устидан фақатгина прокурор, ҳимоячи, фуқаролик ишлари даъвогари, жавобгари ёки уларнинг вакиллари ўз эътирозлари билан юқори судларга мурожаат қилишлари мумкинлиги қонунда кўрсатилган. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, судлар томонидан кўрилган ишларга оид даъво аризалари фақат юқори суд органига тааллуқлидир. Бошқа бирор давлат органи суд қарорлари юзасидан ариза ва шикоятларни ҳал этиш ваколатига эга эмас. Фуқаролик ишларининг суд ва маъмурий органларга тааллуқлилиги фуқаролик ҳуқуқий низони вужудга келтирган ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятига ва низолашувчи шахсларнинг таркибига қараб белгиланади.

ФПКнинг 239-моддасига кўра, судда даъво ишларини юритиш тартибида кўриладиган ишларга фуқаролик муносабатлардан, меҳнатга, оилага, уй-жойга доир

---

[1] Ўша жойда. – 127-б.

ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган даъволар бўйича ишлар киради, башарти қонун ҳужжатларида уларни кўришнинг ўзгача тартиби белгиланган бўлмаса. Агар низо юридик шахслар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан бўлса, у қоида бўйича хўжалик судига тааллуқли бўлади.

Агар низо давлат ҳуқуқи, маъмурий, молия ёки ер ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан бўлса, бундай низо қатнашувчилар таркибидан қатъи назар, тегишли маъмурий органлар томонидан ҳал қилинади, амалдаги қонунда кўрсатилган суднинг судловига тааллуқлиликнинг алоҳида ҳоллари бундан мустаснодир.

ФПКнинг 242-моддасига кўра, иморатга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги, мол-мулкни хатлашдан чиқариш ҳақидаги, ер майдонидан фойдаланиш тартибини белгилаш тўғрисидаги даъволар иморат, мол-мулк ёки ер майдони жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тааллуқлидир.

Мерос қолдирувчининг кредиторлари мерос ворислар томонидан қабул қилингунига қадар тақдим этган даъволар мерос мол-мулк ёки унинг асосий қисми жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тегишлидир.

Йўловчи, багаж ёки юк ташиш шартномаларидан юк ташувчиларга нисбатан келиб чиқадиган даъволар белгиланган тартибда талаб қўйилган транспорт ташкилотининг органи жойлашган ҳудудда тақдим этилади.

Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг тааллуқлилиги мазмунига кўра, икки гуруҳга ажратилади:

1) меҳнат шартларини белгилаш ёки ўзгартириш бўйича келиб чиқадиган низолар;

2) қонун, шартнома ёки ички меҳнат тартиби қоидалари билан белгиланган меҳнат шартномаларини қўллаш билан боғлиқ бўлган низолар.

Меҳнат шартномаларини белгилаш ёки ўзгартириш ҳақидаги низолар суд органларига тааллуқли бўлмайди. Чунки бундай низолар бевосита иш берувчи ёки тегишли касаба уюшмаси органи ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органининг иштирокида иш берувчи билан биргаликда ҳал қилинади (МКнинг 280-м.).

Меҳнат низолари – бу иш берувчи ва ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларни, меҳнат шартномасида назарда тутилган меҳнат шартларини қўлланиш юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар. Меҳнат низолари МКнинг 260-моддасига кўра, меҳнат низолари комиссиялари томонидан ҳамда туманлараро ва туман (шаҳар)судлари томонидан кўриб чиқилади.

Меҳнат низолари комиссиясини тузиш жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувда назарда тутилади. Меҳнат низолари комиссияси меҳнат низосини ариза берилган кунидан эътиборан 10 кун муддат ичида кўриб чиқиши шарт.

Башарти, меҳнат низолари комиссияси 10 кунлик муддат ичида меҳнат низосини кўриб чиқмаса ёки ҳал қилмаса, шунингдек меҳнат низолари комиссиясининг қарори устидан манфаатдор ходим ёки иш берувчи комиссия қарорининг нусхаси топширилган кундан эътиборан 10 кунлик муддат ичида туманлараро судга мурожаат қилишга ҳақлидир. Меҳнат низосини кўришни сўраб, судга мурожаат қилиш ҳуқуқига ходим, касаба уюшмаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органлари, меҳнатнинг ҳуқуқ бўйича инспектори, иш берувчи, прокурорлар эгадирлар.

МКнинг 269-моддасига биноан, меҳнат низолари қуйидаги ҳолларда бевосита туманлараро ва туман (шаҳар) судларида кўриб чиқилади:

1) агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари бўйича комиссия тузилмаган бўлса;

2) меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар, ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

3) ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

4) меҳнат вазифасини бажараётганида ходимнинг соғлиғига шикаст етказилгани оқибатидаги зарарни (шу жумладан, маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

5) МК 78-моддасининг 2-қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилиши ҳақида бўлса;

6) иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Жамоа ва ширкат хўжаликларида меҳнатни ташкил этиш муносабати билан вужудга келадиган (тариф ставкаларини, мансаб маошларини ҳамда меҳнат кунига берилиши лозим бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари ва пулларнинг миқдорини белгилаш тўғрисидаги) низолар судга тааллуқли эмас. Бундай низолар жамоа ёки ширкат хўжалиги аъзоларининг умумий мажлиси ваколатига тааллуқли бўлгани учун суд органларида кўрилмайди.

Оилага оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг тааллуқлилиги қонунлар бўйича, жумладан Оила кодексининг 42, 43-моддаларида назарда тутилган ҳолларда, Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида амалга оширилса, қолган барча ҳолларда суд тартибида никоҳдан ажратиш мумкин.

2. «Судловлик» тушунчаси ва унинг турлари

Судловлик масаласи ва унга тегишли бўлган ҳуқуқий ҳолатларни, суд ишларини юритишнинг барча турларига оид бўлган ва процессуал қонунчилик бўйича судларга тааллуқли қилиб белгилаб қўйилган ишларни бир бутун суд тизимига кирадиган турли бўғиндаги судлардан қайси бирлари кўриб ҳал қилишини, бу судларга тегишли ваколатлар нималардан иборат эканлиги ва уларнинг ваколатларини бир-биридан ажратиб олишда судловлик ва унинг турлари аҳамиятини, судловлик турларининг ўзига хос хусусиятларини, судловликнинг умумий қоидаси бўйича фуқаролик ишлари қайси судларда мазмунан кўриб ҳал қилиниши ва шахсларнинг (юридик ва жисмоний) бузилган ёки низолашилаётган субъектив ҳуқуқларини ва уларнинг қонуний манфаатларини процессуал қонунчиликда кўрсатиб қўйилган муддатларда судлар томонидан тез ва тўғри кўриб, ҳал қилиш каби ҳуқуқий масалаларни чуқур ўзлаштириб олиш катта аҳамиятга эга.

Фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш ваколатига эга бўлган судларнинг ваколатларини бир-биридан ажратиб олишда фуқаролик ишларининг судловлигига асосланамиз. Судловлик тушунчаси икки маънони:

1) айрим фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилиниши суд органларига тааллуқлилигини;

2) судловлик ягона суд тизимига кирадиган судларнинг (туманлараро ва туман (шаҳар) судларнинг, вилоят, Тошкент шаҳар, Қорақалпоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси Олий судларининг) қайси бири муайян фуқаролик ишини кўриш ва ҳал қилишга ваколатли бўлишини билдиради.

Судловлик – суд органларига тааллуқли бўлган ҳамма ишларнинг суд тизими ўртасида тақсимланиши. *Судловлик* фуқаролик ишини кўриб ҳал қилишга оид турли суд органларининг ваколатидир. Ишнинг судловлигини белгилаш мазкур ишни айнан қайси суд кўришга ва ҳал этишга ваколатли бўлишини белгилаш демакдир. Судловлик ўз моҳиятига кўра икки турга бўлинади:

– турдош, яъни предмет бўйича судловлик;

– ҳудудий (территориал) судловлик.

Судловликнинг бу икки тури ўзига хос хусусиятларга эга. Ишнинг қайси судга тегишлилигини белгилашда кўриладиган ишнинг турига ҳам, низонинг предмети нимадан иборатлиги ва тарафларнинг кимлар бўлишига ҳам қаралади. Судловнинг бундай чегараланиш хусусиятига *турдош судловлик* дейилади. Демак, турдош судловлик деганда, ишнинг тури ёки хусусиятига қараб уларнинг турли судларга тегишлилиги тушунилади. ФПКнинг 141-моддасига асосан, суд органларига тааллуқли фуқаролик ишлари туман (шаҳар) ва туманлараро судларда кўрилади. Қонунда бундай ишларни кўриш бошқа судлар ваколатига берилган ҳоллар бундан

мустасно. ФПКнинг 142, 144-моддаларида кўрсатилганидек, бевосита юқори судларда кўрилиши лозим бўлган ишлар доираси қонун билан белгиланмаган. Юқори судлар, алоҳида ҳолатларни ҳисобга олиб, ҳар қандай фуқаролик ишини ўз ҳудудидаги қуйи судлардан олишга ва уни биринчи инстанция суди сифатида ўзининг иш юритишига қабул қилишга ёки бир суддан бошқа тегишли судга ўтказишга ҳақли.

Ҳудудий (территориал) судловлик деб, фуқаролик ишларининг, асосан, жавобгарнинг, қонун билан назарда тутилган алоҳида ҳолларда эса даъвогарнинг ҳам яшаш жойида кўрилишига айтилади.

ФПКнинг 145-моддасидаги судловга тааллуқлиликнинг умумий қоидаларига биноан, аризалар жавобгар доимий яшаб турган ёки доимий машғул бўлган жойдаги судга берилади. Ташкилотларга нисбатан аризалар уларнинг органлари жойлашган ҳудуддаги судга берилади.

Судловликнинг асосий турларидан бири ҳудудий (территориал) судловликдир. Ҳудудий (территориал) судловлик, ўз навбатида, қуйидаги турларга бўлинади:

1) муқобил, яъни даъвогарнинг танлаши бўйича судловликка;
2) мустасно судловликка;
3) келишилган судловликка;
4) бир-бири билан боғлиқ ишларнинг судловлигига.

Ҳудудий судловлик фаолият доирасига кўра, бир хилдаги суд органларининг ваколатидир. Ҳудудий судловликнинг юқоридаги турлари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, ФПКнинг 241, 242, 243, 244, 245 - моддаларида кўрсатиб ўтилган. Ҳудудий судловликнинг асосий турларидан бири – даъвогарнинг танлаши бўйича, яъни муқобил судловлик ҳисобланади.

Муқобил судловлик деб, фуқаролик ишларини қайси судда кўрилиши даъвогарнинг танлаши бўйича белгиланишига айтилади.

ФПКнинг 241-моддасида кўрсатилганидек, даъвогарнинг танлаши бўйича судловга тааллуқлилик:

– яшаш жойи номаълум бўлган жавобгарга нисбатан даъволар унинг мол-мулки турган жойда ёки унинг сўнгги яшаган жойида тақдим этилиши;

– Ўзбекистон Республикасида яшаш жойига эга бўлмаган жавобгарга нисбатан Ўзбекистон Республикасида унинг мол-мулки турган жойда ёки маълум бўлган сўнгги яшаш жойида тақдим этилиши;

– алимент ундириш тўғрисидаги, оталикни белгилаш ҳақида ва майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлик ёхуд боқувчисининг ўлими натижасида кўрилган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъволарни даъвогар ўзи яшаб турган жойда қўзғатиши;

– кемалар тўқнашуви натижасида кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги, шунингдек сувда ёрдам берганлик ва қутқарганлик учун ҳақ ундириш тўғрисидаги даъволар ҳам жавобгарнинг кемаси турган ёки кема рўйхатга олинган порт жойлашган манзилда қўзғатилиши;

– ижро этиш жойи кўрсатилган шартномалардан келиб чиқадиган даъволар шартномани ижро қилиш жойида тақдим этиши;

– фуқаронинг ёки юридик шахснинг мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъволар зарар етказилган жойда қўзғатилиши;

– юридик шахснинг филиали фаолиятидан келиб чиқадиган даъволар филиал жойлашган манзилда тақдим этилиши;

– турли жойларда яшовчи ёки турувчи бир неча жавобгарга нисбатан ёки юридик шахс бўлиб, турли манзилда жойлашган жавобгарларга нисбатан даъво даъвогарнинг танлаши бўйича жавобгарлардан бири яшайдиган ёки турган жойда қўзғатилиши;

– ғайриқонуний ҳукм қилиш, ғайриқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида ғайриқонуний қамоққа олиш ёхуд маъмурий қамоққа олиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари тарзида маъмурий жазони ғайриқонуний қўллаш натижасида фуқарога етказилган зарар ўрнини қоплаш билан боғлиқ бўлган меҳнат, пенсия ва уй-жойга доир ҳуқуқларни тиклаш, мол-мулкни ёки унинг қийматини қайтариб бериш тўғрисидаги даъволар даъвогарнинг яшаш жойида ҳам берилиши;

– агар даъвогарнинг вояга етмаган болалари борлиги, шунингдек ногиронлиги ёки оғир касаллиги туфайли, у жавобгар яшаб турган жойдаги туман (шаҳар) ёки туманлараро судга боришга қийналса, никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги даъволар даъвогарнинг яшайдиган жойида тақдим этилиши;

– бедарак йўқолган деб ёхуд руҳий ҳолатининг бузилганлиги сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар, шунингдек уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар билан никоҳни бекор қилиш ҳақидаги даъволар, даъвогарнинг хоҳишига қараб, унинг яшаш жойида кўрилиши мумкин.

Лекин айрим туркумдаги ишларнинг қайси судда кўриб ҳал қилиниши олдиндан қонун билан белгилаб қўйилган бўлади ва мустасно судловлик бўйича кўриб ҳал қилинади.

Мустасно судловлик деб, баъзи фуқаролик ишларининг турларига нисбатан уларнинг хусусиятларини эътиборга олиб, қонун бўйича фақат муайян судга тегишли бўлишига айтилади. Бундай ишлар ФПКнинг 242-моддасида кўрсатилганидек:

– иморатга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги, мол-мулкни хатлашдан чиқариш ҳақидаги, ер майдонидан фойдаланиш тартибини белгилаш тўғрисидаги даъволар иморат, мол-мулк ёки ер майдони жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тааллуқлидир;

– мерос қолдирувчининг кредиторлари мерос ворислар томонидан қабул қилингунига қадар тақдим этган даъволар мерос мол-мулк ёки унинг асосий қисми жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тегишлидир;

– йўловчи, багаж ёки юк ташиш шартномаларидан юк ташувчиларга нисбатан келиб чиқадиган даъволар белгиланган тартибда талаб қўйилган транспорт ташкилотининг органи жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тақдим этилади.

Келишилган судловлик деб, тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича ихтиёрий равишда белгиланган судловликка айтилади.

Қонун айрим ҳолларда тарафларга ҳудудий судловликни ўзаро келишув бўйича ўзгартириш ҳуқуқини беради. Лекин ФПКнинг 242-моддасида белгиланган судловга тааллуқлилик тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас (ФПКнинг 243-м.).

Ҳудудий судловлик турларидан яна бири – *бир-бири билан боғлиқ ишларнинг судловлиги*. Бу судловлик, ўз навбатида, икки турга бўлинади:

– қарши даъвонинг судловлиги;

– жиноят туфайли етказилган зарарлар тўғрисидаги фуқаролик ишининг судловлиги.

Бир-бири билан боғлиқ бўлган судловликнинг бу икки тури ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, булар ФПКнинг 244 ва 245-моддаларида ўз ифодасини топган.

Бир-бири билан боғлиқ ишларнинг судловлиги тўғрисида шуни айтиш кераккi, баъзи ҳолларда тарафларнинг ўзаро муносабатларини ҳар тарафлама аниқлаш, ишнинг кўрилишини тезлаштириш, суд харажатларини камайтириш мақсадида бир-бири билан боғлиқ ишлар бирга қўшиб кўрилади. ФПКнинг 32-моддасида айтилганидек, бир-бири билан боғлиқ бўлиб, баъзилари судга, баъзилари эса хўжалик судларига тааллуқли бўлган бир қанча талаблар бирлаштирилганида, бу талабларнинг ҳаммаси судда кўрилиши керак. Суд судловга тааллуқлилик қоидаларига риоя қилган ҳолда ўзининг юритишига қабул қилиб олган ишни, гарчи кейинчалик бу иш бошқа суднинг судловига тааллуқли бўлиб қолса ҳам мазмунан ҳал қилиши лозим.

ФПКнинг 146-моддасига кўра, суд қуйидаги ҳолларда ишни кўриш учун бошқа судга ўтказади:

– муайян иш бошқа судда, хусусан далилларнинг кўпчилик қисми жойлашган ердаги судда ўз вақтида ва ҳар томонлама кўриб чиқилади деб ҳисобласа;

– илгари турар жойи номаълум бўлган жавобгар ишни ўзи яшаб турган жойдаги судга ўтказишни илтимос қилса;

– бир ёки бир неча судья рад қилингач, бу судда уларни алмаштириш мумкин бўлмай қолса;

– иш муайян судда кўрилаётганида бу иш судловга тааллуқлилик қоидалари бузилган ҳолда юритишга қабул қилинганлиги маълум бўлиб қолса.

ФПКнинг 147-моддасида ишни бир суддан бошқасига ўтказиш тартиби белгиланган. Унга кўра, иш бир суддан бошқасига суднинг ажримига асосан, бу ажрим устидан шикоят бериш ёки унга нисбатан протест келтириш муддати ўтганидан кейин, шикоят берилган ёки протест келтирилган тақдирда эса, шикоятни ёки протестни қаноатлантирмай қолдириш ҳақида ажрим чиқарилгандан кейин ўтказилади.

Бир суддан бошқа судга юборилган иш ана шу кейинги суд томонидан кўриб чиқиш учун қабул қилиниши керак.

Судловга тааллуқлилик тўғрисида низоларга йўл қўйилмайди.

3. Фуқаролик процессуал муддатлар

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 1-моддасида ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли, дейилади. Фуқароларнинг бу ҳуқуқлари фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади. Бу ҳужжатлар даъво тартибидаги ишларни, орган ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар бўйича ишларни, алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини белгилайди.

Фуқаролик суд ишларини юритиш вазифалари фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини, эркинликлари ва манфаатларини, шунингдек корхона, муассаса, ташкилотлар, жамоа бирлашмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал қилишдан иборатдир. Шу сабабли ҳам фуқаролик ишлари судларда белгиланган муддатларда кўрилади ва ҳал қилинади.

Ҳуқуқни ҳимоя қилишда суд ўз фаолиятини сусткашлик билан амалга ошириши фуқаролик ишида иштирок этувчи тарафларнинг қонуний манфаатлари бузилишига олиб келиши мумкин. Фуқаролик ишларини юритишда процессуал муддатларга риоя этиш суд ҳокимиятини амалга оширувчи барча босқичдаги судлар учун ҳам, ишда иштирок этувчи шахслар учун ҳам катта аҳамиятга эга. Ана шу нуқтаи назардан фуқаролик ишларини юритишни ўз вақтида таъминлаш мақсадида процессуал муддатлар қонуний тарзда ифода этилади.

Процессуал муддатлар дейилганда, бажариладиган ёки бажарилиши керак бўлган процессуал ҳаракатлар ижроси учун қонун ёки суд томонидан белгиланган *вақт* назарда тутилади. Процессуал ҳаракатларни бажариш муддатлари ишда иштирок этувчи тарафлар, фуқаролик ишларини кўрувчи судлар, айрим ҳолларда эса ишда иштирок этувчи бошқа шахслар учун белгиланади.

Процессуал ҳаракатни бажариш учун процессуал меъёрларда белгиланган процессуал муддатлар *қонун билан белгилаб қўйилган процессул муддатларга* ва *суд томонидан тайинланган муддатларга* бўлинади.

ФПКнинг 126-моддасида кўрсатилишича, процессуал ҳаракатлар қонунда белгиланган муддатларда бажарилади, қонунда белгиланмаган ҳолларда эса уларни суд тайинлайди.

Процессуал ҳаракатларни бажариш муддатлари аниқ календарь сана билан, албатта юз бериши лозим бўлган воқеани кўрсатган ҳолда ёки муайян давр билан белгиланади. Муайян давр билан белгиланганда ҳаракат бутун давр мобайнида бошқарилиши мумкин.

Судлар учун процессуал муддатлар фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш мақсадида белгиланади. Шунга кўра, биринчи инстанция судларида фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш ва бу ишларни кўриб ҳал қилиш учун белгиланган процессуал муддатлар, ўз навбатида, уч турга бўлинади:

1) ишни судда кўришга тайёрлаш учун белгиланган процессуал муддатлар;

2) фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш учун белгиланган умумий муддатлар;

3) фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш учун белгиланган махсус муддатлар.

ФПКнинг 131-моддасида фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш ва кўриш муддатлари белгиланган. Унга кўра, фуқаролик ишларини судда кўришга

тайёрлаш ариза қабул қилинган кундан бошлаб ўн кунлик муддатдан кечиктирмай амалга оширилиши лозим. Бу муддат алоҳида ҳолларда ўта мураккаб ишлар бўйича судьянинг асослантирилган ажримига биноан кечиктирилиб, йигирма кунгача белгиланиши мумкин.

Алимент ундириш ҳақидаги, майиб бўлиш ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлиги, шунингдек боқувчисининг ўлими натижасида кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги ишлар ҳамда меҳнатга доир ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар бўйича қўзғатилган ишлар, агар тарафлар бир туман ёки шаҳарда жойлашган бўлса, биринчи инстанция суди томонидан судда кўришга тайёрлаб бўлинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай, бошқа ҳолларда эса йигирма кундан кечиктирмай кўрилиши лозим.

Даъволи ишлардан ташқари, фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари бўйича судларда даъво асосида ҳал қилинмайдиган ишлар ҳам кўриб ҳал қилинади. Буларга давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритишни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ишларни кўриб чиқиш учун қисқартирилган муддатлар белгиланган. Масалан, сайлов комиссияларининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят суд томонидан берилган кундан эътиборан уч кундан кечиктирмай, агар сайловга олти кундан кам вақт қолган бўлса, дарҳол кўрилиши лозим (ФПК 272-м.).

Қолган фуқаролик ишлари судда кўришга тайёрланган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай кўрилиши лозим.

Процессуал муддатлар йиллар, ойлар ва кунлар билан ҳисобланади. Муддатнинг ўтиши календарь сананинг ёки муддатнинг бошланиши деб белгиланган воқеа юз берган куннинг эртасидан бошланади. Йиллар билан ҳисобланадиган муддат унинг охирги йилининг тегишли ойи ва кунида тамом бўлади. Агар ойлар билан ҳисобланадиган муддатнинг охирги тегишли куни бўлмаган ойга тўғри келса, муддат шу ойнинг охирги кунида тамом бўлади. Бу муддатнинг охирги куни иш куни бўлмаган кунга тўғри келган тақдирда ундан кейинги биринчи иш куни муддатнинг тамом бўлиш куни ҳисобланади. Муддати белгиланган процессуал ҳаракат муддатнинг охирги куни соат йигирма тўртгача бажарилиши мумкин.

Агар процессуал ҳаракат судда бажарилиши лозим бўлса, белгиланган қоидаларга мувофиқ, судда иш тугаган соатда муддат тамом бўлган ҳисобланади.

Ариза, шикоят, ҳужжатлар ёки пул суммаси муддатнинг охирги куни соат йигирма тўртгача алоқа ташкилотига топширилган бўлса, муддат ўтмаган ҳисобланади.

Процессуал ҳаракатларни бажариш ҳуқуқи қонунда белгиланган ёки суд тайинлаган муддатнинг ўтиши билан бекор бўлади. Процессуал муддатлар ўтгандан сўнг берилган аризалар, шикоятлар ва ҳужжатлар кўрилмайди.

ФПКнинг 129-моддасига асосан, иш юритиш тўхтатиб турилганида тугамаган ҳамма процессуал муддатларнинг ўтиши ҳам тўхтатиб турилади. Иш юритиш тикланган кундан эътиборан процессуал муддатларнинг ўтиши давом этади.

Нотариал ҳаракат нотўғри бажарилганлиги ёки уни бажариш рад этилганлиги ҳақидаги шикоятлар нотариал ҳаракат нотўғри бажарилганлиги ёки бундай ҳаракатни бажариш рад этилганлиги аризачига маълум бўлган кундан эътиборан йигирма кунлик муддатда берилади (ФПК 273-м.).

ФПКнинг 23-моддасига кўра, ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисининг баённомаси билан танишиб чиқишга ва у имзоланган кундан эътиборан беш кун ичида унда йўл қўйилган нотўғриликларни ёки унинг тўлиқ эмаслигини кўрсатиб, баённома юзасидан ёзма равишда фикр билдиришга ҳақлидир.

Муайян процессуал ҳаракатларни амалга ошириш учун тегишли судга юборилган суд топшириқлари эса ФПКнинг 65- моддасига биноан ўша суд учун мажбурий бўлиб, ўн беш кунлик муддат ичида бажарилиши лозим.

Суд мажлисига келмаган тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга суднинг ҳал қилув қарори ёки иш юритишни тўхтатиб туриш, тугатиш ёки аризани кўрмай қолдириш тўғрисидаги ажримнинг нусхаси ҳал қилув қарори ёхуд ажрим чиқарилган кундан эътиборан беш кундан кечиктирилмай юборилади.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга бериладиган шикоят ва аризалар ФПКнинг 269 (бир ой), 273 (йигирма кун), 277-моддаларида кўрсатилган муддатлар давомида амалга оширилиши белгиланган. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг муайян ҳаракатлар қилишлари учун эса ФПКнинг 124, 147, 305, 320, 331, 365, 377, 384-моддаларида кўрсатилган муддатлар давомида амалга оширилиши белгиланган. Суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан сўнг ижро этилади (ФПК 218-м.).

ФПКнинг 219-моддасига асосан, суднинг қуйидаги ҳал қилув қарорлари дарҳол ижро этилиши шарт:

1) алимент ундириш тўғрисидаги;

2) ходимга 3 ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаган иш ҳақини ундириб бериш тўғрисидаги;

3) майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етиши, шунингдек боқувчисининг ўлими натижасида кўрилган зарарни қоплаш учун тўловлар ундириш тўғрисидаги;

4) меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ходимни аввалги ишга тиклаш, шунингдек меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларининг таърифини ўзгартириш тўғрисидаги;

5) судда ишни кўриш вақтида жавобгар даъвони бутунлай ёки қисман тан олганлигига қараб, тўлиқ ёки қисман қаноатлантирилган талаблар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорлари.

ФПКга мувофиқ, суднинг ҳал қилув қарори чиққан кундан эътиборан йигирма кун ичида тарафлар ва ишда иштирок этишга жалб қилинган шахслар ҳал қилув қарори устидан апелляция шикояти беришлари, прокурор протест келтириши мумкин. Судья ёки суд раиси шикоят ёки протестни олгандан сўнг ишда иштирок этувчи шахсларга шикоят ёки протестнинг нусхасини юбориши, ишда иштирок этувчи шахсларга апелляция инстанциясида ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида маълум қилиши, шикоят бериш ва протест келтириш муддати ўтган кундан эътиборан ўн кун ичида ишни тушган шикоят билан бирга апелляция судига юбориши шарт. Апелляция суди апелляция шикояти ёки протести бўйича тушган ишни у келиб тушган кундан эътиборан йигирма кундан кечиктирмай кўриши лозим, алоҳида ҳолларда суднинг раиси бу муддатни ўн кунга кечиктириши мумкин. Республика Олий судининг кассация инстанцияси учун бу муддат бир ой қилиб белгиланган.

Олий суд раиси ёки унинг ўринбосари бу муддатни бир ойга кечиктириши мумкин. Суднинг ҳал қилув қарори кучга кирган кундан уч йил ўтгандан кейин берилган аризалар кўрилмайди. Ариза бир ой муддатда кўриб чиқилиши керак. Суднинг ҳал қилув қарори, агар қонунда бошқа муддат белгиланмаган бўлса, кучга киргандан бошлаб уч йил ичида ижро этиш учун топширилиши мумкин.

ФПКнинг 130-моддасига биноан, суд тайинлаган муддатлар суд томонидан кечиктирилиши мумкин. Ишда иштирок этувчилар қонунда белгиланган муддатни суд узрли деб топган сабабларга кўра ўтказиб юборган бўлсалар, мазкур муддат тикланади. Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги ариза процессуал ҳаракат бажарилиши ёки ҳужжат топширилиши лозим бўлган судга берилади ва ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилади. Бироқ уларнинг судга келмаслиги суд олдига қўйилган масалани ҳал этишга тўсқинлик қилмайди.

Ўтказиб юборилган процессуал муддатни тиклаш тўғрисида ариза бериш билан бир вақтда, муддати ўтказиб юборилган ҳаракат бажарилиши ёки ҳужжат топширилиши лозим. Ўтказиб юборилган процессуал муддатни тиклашни рад этиш тўғрисида суд чиқарган ажрим устидан хусусий шикоят ёки протест келтириш мумкин.

Суд томонидан тайинланган муддатлар судда иштирок этувчи шахсларнинг илтимоси, прокурорнинг аризаси ва суднинг ташаббуси билан ҳам ўзгартирилиши

мумкин. Процессуал муддатнинг ўзгартирилиши бу муайян процессуал ҳаракатлар қилиш учун янги муддатнинг тайинланишидир.

ФПКнинг 380-моддасида кўрсатилганидек, суд ундирувни, қарздор ёки суд ижрочисининг аризасига биноан, ҳал қилув қарорининг ижросини ушбу кодекснинг 216-моддасида белгиланган тартибда кечиктирилиб бажарилишига йўл қўйишга, уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга ҳақлидир.

3. Суд харажатлари ва жарималари

Фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишда давлат томонидан сарфланадиган маблағларнинг муайян қисми ишдан манфаатдор шахслар томонидан тўланади. Қонун бу шахсларга судларда фуқаролик ишларини юритишда сарф қилинадиган суд харажатларини, яъни давлат божи ва ишни кўриш билан боғлиқ бўлган чиқимларни қоплашни юклайди.

ФПКнинг 103-моддасига биноан, суд харажатлари давлат божи ва ишни кўриш билан боғлиқ чиқимлардан иборатдир.

Давлат божи – судда фуқаролик ишининг юритилиши муносабати билан қилинадиган харажатлар учун олинадиган. Давлат божи судларга даъво аризалари, органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоятлар, алоҳида тартибда юритиладиган ишлар бўйича аризалар, судларнинг ҳал қилув қарорлари устидан апелляция, кассация тартибида шикоятлар ва назорат тартибида протест келтириш тўғрисида аризалар берганлик учун, шунингдек судлар томонидан ҳужжатларнинг нусхалари берилганлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва миқдорда ундирилади (ФПК 104-м.).

Давлат божининг миқдори ва уни тўлаш тартиби «Давлат божи тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрь қонуни ва шу асосда Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 ноябрдаги 533-сонли «Давлат божи ставкалари тўғрисида»ги ва унга киритилган ўзгартишлар ҳақида 1996 йил 11 октябрдаги 358-сонли қарорлари билан тартибга солинади.

Булардан ташқари, Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ қўмитасининг 1993 йил 8 июнда тасдиқлаган «Давлат божи тўғрисида»ги йўриқномаси, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Фуқаролик ишлари бўйича суд харажатларининг ва жиноят ишлари юзасидан суд чиқимларини ундириш амалиёти тўғрисида»ги 1996 йил 20 декабрь қарори ҳамда ФПКнинг 103–121-моддалари билан белгиланган.

Давлат божи фуқаролардан ҳам, корхоналар, муассасалар, ташкилотлардан ҳам олинади. У оддий, яъни қатъий ставкаларда сўм ва тийинлар билан ҳисоблаб олинадиган божга ва пропорционал, яъни даъво қийматига нисбатан фоиз билан ҳисоблаб ундириладиган божга бўлинади.

Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 ноябрдаги 533-сонли қарорига асосан, қуйидаги миқдорда давлат божи олинади:

– даъво қиймати энг кам иш ҳақининг 20 бараварига тенг бўлган даъво аризаларидан даъво қийматининг беш фоизи;

– даъво қиймати энг кам иш ҳақининг 20–40 баравaригача бўлса – даъво қийматининг ўн фоизи;

– даъво қиймати энг кам иш ҳақининг 40–80 баравaригача бўлса – даъво қийматининг ўн беш фоизи;

– даъво қиймати энг кам иш ҳақининг 80 баравaридан кўп бўлса – даъво қийматининг йигирма фоизи миқдорида;

– никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ариза бўйича – энг кам иш ҳақининг 50 фоизи[1].

Демак, давлат божи дастлабки ва муқобил даъво аризалари берувчилардан мустақил даъво талаблари билан судга мурожаат қилувчи учинчи шахслардан, шунингдек алоҳида тартибда кўриладиган ишлар тўғрисида ариза берувчилардан ҳамда апелляция, кассация шикоятлари ва назорат тартибида протестлар келтириш

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1995. – № 1 –2. – 35-б.

тўғрисидаги ариза берувчилардан олинади. Хусусий шикоятлардан бож ундирилмайди.

Бундан ташқари, давлат божи тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимослари бўйича ишда бўлган қоғозлар ва ҳужжатларнинг нусхаларини олишда ундирилади.

ФПКнинг 105-моддасига асосан, даъвонинг баҳоси қуйидагича белгиланади:

– пул ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича – ундириладиган суммага қараб;

– мулк талаб қилиш тўғрисидаги даъволар бўйича – даъво қилинаётган мулкнинг қийматига қараб;

– бир қанча мустақил талаблардан иборат даъволар бўйича – ҳамма талабларнинг умумий суммасига қараб;

– алимент ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича – бир йиллик тўловларнинг йиғиндисига қараб;

– муддатли тўловлар ва пул бериш тўғрисидаги даъволар бўйича – тўловларнинг ёки бериладиган пулларнинг йиғиндисига қараб, лекин кўпи билан уч йиллик йиғиндисига қараб;

– муддатсиз ёки умрбод тўловлар ва пул бериш тўғрисидаги даъволар бўйича – тўловларнинг ёки пулларнинг уч йил ичидаги йиғиндисига қараб;

– тўловларни ёки пул беришни камайтириш ёхуд кўпайтириш тўғрисдаги даъволар бўйича – тўловлар ёки бериладиган пуллар камайтириладиган ёки кўпайтириладиган суммага, лекин кўпи билан бир йиллик суммага қараб;

– тўловларни ёки пул беришни тўхтатиш тўғрисидаги даъволар бўйича – қолган тўловлар ёки пуллар йиғиндисига, лекин кўпи билан бир йиллик йиғиндисига қараб:

– мулк ижараси шартномасини муддатидан илгари бекор қилиш ҳақидаги даъволар бўйича – шартнома амал қилишининг қолган муддатида мулкдан фойдаланиш учун тўланадиган тўловларнинг, лекин кўпи билан уч йил ичидаги тўловларнинг йиғиндисига қараб:

– хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга тегишли иморатларга эгалик ҳуқуқи тўғрисидаги даъволар бўйича – иморатнинг ҳақиқий қийматига қараб, лекин бу миқдор инвентаризация баҳосидан, инвентаризация баҳоси бўлмаганда эса, мажбурий суғурта баҳосидан кам бўлмаслиги керак, ташкилотга қарашли иморатларга доир даъволар бўйича эса, иморатларнинг ҳақиқий баҳосидан кам бўлмаслиги керак.

Давлат божининг миқдори қонун билан белгиланган бўлиб, қоида бўйича даъво қиймати, яъни даъволарнинг пул билан ифодаланган суммаси миқдорига боғлиқ бўлади. Суд орқали талаб қилинадиган пул ёки мулк қиймати қанча кўп бўлса, олинадиган давлат божи шунга яраша бўлади.

ФПКнинг 106-моддасида даъвонинг баҳосини белгилаш тартиби кўрсатилган бўлиб, даъвонинг баҳоси даъвогар томонидан кўрсатилади. Даъвогар кўрсатган баҳо даъво қилинаётган мулкнинг қийматига мувофиқ эмаслиги яққол бўлса, даъвонинг баҳосини судья белгилайди.

Даъво тақдим этилган вақтда унинг баҳосини белгилаш қийин бўлса, давлат божининг миқдорини судья дастлабки тарзда белгилайди ва кейинчалик ишни ҳал қилиш вақтида суд белгилаган даъво баҳосига мувофиқ, божнинг кам қисми ундирилади ёки ортиқча олинган қисми қайтарилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, агар даъвогар ўзининг талабларидан воз кечган, тарафлар ишни келишув битими билан тамомлаган ҳолларда тўланган бож қайтарилмайди. Арз қилинган талаблар кўпайтирилганда етишмаган сумма даъвонинг кўпайтирилган баҳосига мувофиқ равишда қўшимча тарзда тўланади.

ФПКнинг 108-моддасига биноан, тўланган давлат божи қуйидаги ҳолларда қисман ёки тўла қайтарилиши лозим:

1) қонун ҳужжатлари бўйича талаб қилинганидан ортиқ бож тўланган бўлса;

2) аризани (шикоятни) қабул қилиш рад этилган бўлса;

3) аризалар (шикоятлар) ФПКнинг 154-моддасида назарда тутилган асослар бўйича, яъни ариза ҳаракатсиз қолдирилганлиги натижасида даъвогарга қайтариб берилса;

4) иш судга тааллуқли бўлмаганлиги сабабли ишни юритиш тугатилган бўлса (ФПК 100-м. 1-б.);

5) ариза муомалага лаёқатсиз шахс томонидан берилганлиги сабабли кўрилмасдан қолдирилган бўлса (ФПК 97-м.1-б.).

Давлат божини қайтариш суднинг ажрими асосида молия органлари томонидан амалга оширилади.

ФПКнинг 109-моддасига кўра, ишни кўриш билан боғлиқ бўлган чиқимларга қуйидагилар киради:

1) гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонларга тўланиши лозим бўлган суммалар;

2) жойга бориб кўздан кечириш билан боғлиқ бўлган харажатлар;

3) ушбу кодекснинг 140-моддасида назарда тутилган ҳолларда жавобгарларни қидириш учун қилинган харажатлар;

4) суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш билан боғлиқ харажатлар.

Суд идораларида кўриладиган фуқаролик ишларида ҳар доим ҳам суд харажатлари ундирилавермайди. Қонунга биноан, суд ёки судья фуқароларнинг мулкий аҳволига қараб, тарафларнинг бири ёки ҳар иккаласини ҳам давлат даромадига ундириладиган суд харажатларининг тўлашини кечиктиришга ёки бўлиб-бўлиб тўлашга йўл қўйиши, шунингдек бу харажатларни тўлашдан бутунлай озод қилиши мумкин.

ФПКнинг 110–111-моддалари ҳамда «Давлат божи тўғрисидаги» қонуннинг 4-моддасига асосан, айрим давлат бюджетида турган муассасалар, ташкилотлар ҳам давлат божини тўлашдан озод қилиниши мумкин.

ФПКнинг 116–117-моддаларида суд харажатларининг тақсимланиши белгиланган. Унга кўра, ҳал қилув қарори қайси тарафнинг фойдасига чиқарилган бўлса, суд шу тарафга иккинчи тарафдан, гарчи бу тараф давлат даромадига тушадиган суд харажатларини тўлашдан озод этилган бўлса-да, иш бўйича қилинган ҳамма харажатларни ундириб беради.

Агар арз қилинган талаблар қисман қаноатлантирилган бўлса, ушбу моддада кўрсатилган суммалар жавобгардан даъвогарга талабларнинг суд қаноатлантирган қисмига мутаносиб равишда, жавобгарга эса даъвогардан у арз қилган талабларнинг рад этилган қисмига мутаносиб равишда ундириб берилади.

Ушбу моддада баён қилинган қоидалар апелляция, кассация шикояти ва назорат тартибида протест келтиришни сўраб ариза берганда тарафлар тўлаган давлат божига ҳам тааллуқлидир.

Агар юқори турувчи суд ишни янгидан кўриб чиқиш учун юбормай, чиқарилган ҳал қилув қарорини ўзгартирса ёки янги ҳал қилув қарори чиқарса, у суд харажатлари тақсимотини ҳам тегишлича ўзгартиради.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоят ва аризани кўриш билан боғлиқ чиқимлар суд томонидан, башарти суд фуқаронинг шикояти ёки аризасини қаноантлантиришни рад этиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқарса, ана шу фуқаронинг зиммасига ёки, агар органлар ёки мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари ғайриқонунийлигини аниқлаган бўлса, ана шу орган ёки мансабдор шахс зиммасига юклаши мумкин.

Фуқаролик ишларининг судда кўрилиши ва чиқарилган қарорларнинг ижро этилиши тўғрисида келиб чиқадиган ҳамма муаммоларни суд ўз ажримлари билан ҳал қилади. Бу ажримлар устидан белгиланган тартибда хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин.

Фуқаролик процессининг иштирокчилари ўзларига қонуний юклатилган барча процессуал бурчларини қоида бўйича ихтиёрий равишда ва виждонан бажарадилар. Агар ишда иштирок этувчи шахслар процессуал бурчларини бажармасалар, бундай ҳолларда суд муайян жазоларни, яъни процессуал таъсир этиш чораларини қўллашга мажбур бўлади. Бундай жазо (таъсир этиш чораси) асосан *суд жарималари* шаклида татбиқ этилади.

Суд жарималари деб, процессуал бурчларини ёки суд мажлисидаги тартибни бузган шахсларга қонунда кўрсатилган ҳолларда пул билан белгиланган процессуал таъсир этиш чорасига айтилади. Суд томонидан жарима солиниши ҳоллари ва унинг миқдори ФПКнинг 75, 81, 86, 166, 176, 253 ва 381-моддаларида кўрсатилган. Суд

қонунда кўрсатилган ҳоллардан ташқари ва белгиланган суммадан ортиқ жарима солишга ҳақли эмас.

Суд мажлисига узрсиз сабаблар билан келмаган гувоҳларга, суд чақириғи бўйича келмаган ёки фикр билдиришдан бош тортган ёхуд атайин ёлғон фикр берган экспертларга, мутахассисларга қонунда қанча миқдорда жарима солиниши мумкинлиги кўрсатилган (ФПК 86, 91-м.).

Суд чақириғи бўйича кела олмасликнинг сабаби узрли бўлиши судга аввалдан маълум қилиниши керак, акс ҳолда, судда ҳозир бўлмаслик сабаби узрсиз деб қаралади. Суд талаб қилинган далилларнинг ишда иштирок этувчи шахслар томонидан узрсиз сабаблар билан келтирилмаслиги, шунингдек уларнинг умумий ёки белгиланган муддатга келтиришнинг иложи йўқлиги тўғрисида судга хабар бермаганлик учун айбдор шахсларга, шу жумладан мансабдор шахсларга ҳам энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солиши мумкин. Ҳатто ашёвий далилларни етказиб бермаганлик учун ҳам (ФПК 81-м.) жарима солиниши кўзда тутилган.

Даъвони таъминлаш юзасидан кўрилган чоралар бузилганда айбдор шахсларга суд ажрими бўйича жарима солиниши мумкин (ФПК 244, 253-м.).

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда жамоат ташкилотларининг мансабдор шахсларига суд томонидан солинадиган жарималар уларнинг шахсий маблағларидан ундирилади (ФПК 123-м.).

Жарима солиш тўғрисидаги суд ажримларининг нусхаси жаримага тортилган шахсларга дарҳол юборилади. Бу шахс суд ажримининг нусхасини олиши билан беш кун муддат ичида жарима солган суддан жаримани олиб ташлаши ёки камайтириши тўғрисида илтимос қилиши мумкин. Бу ариза жарима солинган шахсни чақирган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилади. Бироқ унинг судга келмаслиги аризани кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди (ФПК 124-м.). ФПКнинг125-моддасига биноан, суднинг жаримадан озод қилиш ёки унинг миқдорини камайтиришни рад этиш тўғрисидаги ажрими устидан хусусий шикоят ёки протест келтирилиши мумкин.

Хулоса қиладиган бўлсак, фуқаролик ишларининг судга тааллуқлилигини ўзлаштиришда ФПКнинг 2 ва 31-моддаларида кўрсатилган иш юритишнинг уч турига эътибор бериш зарур бўлади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи тизимида фуқаролик ишларининг қайси суднинг судловига тегишли эканлигини белгиловчи қоидаларни билиш катта аҳамиятга эга. Бунинг учун судловликнинг тааллуқлиликдан қайси белгилари билан фарқланишини аниқлаш зарур ҳамда судловлик турларини тўғри ўзлаштириш керак.

Суд харажатлари, суд жарималари ва процессуал муддатларга оид мавзулар мустақил бўлиб, улар бир-бири билан узвий боғлиқ эмас. Булар ичида суд харажатлари билан боғлиқ масала мураккаброқ ҳисобланади. Шу сабабли бу мавзуни ўрганишда аввало суд харажатлари нималардан ташкил топишини аниқлаш лозим. Бу масала аниқлангандан сўнг, давлат божи ва тарафлар ўртасида суд харажатларининг қандай тақсимланишини ҳамда уларни қайси ҳолларда суд озод қилиши мумкинлигини билиш керак. Процессуал муддатларни ҳисоблаш масаласига ҳам аҳамият бериш, даъво муддатларини процессуал муддатлардан фарқлаш керак.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Фуқаролик суд ишларини юритиш тартибида кўриладиган ишларнинг турларини айтиб беринг.

2. Фуқаролик ишларининг судларга тааллуқлилигининг судловликдан фарқини биласизми?

3. Процессуал муддатларнинг аҳамияти нималардан иборат?

4. Суд харажатларининг жаримадан фарқини баён қилиб беринг.

5. Даъвонинг баҳосини белгилаш асосларини айтинг.

6. Давлат божини қайтариб бериш тартибини тушунтириб беринг.

7. Ишни кўриш билан боғлиқ чиқимларга нималар киради?

8. Процессуал муддатлар қандай амалга оширилади?

4-мавзу
ДАЪВО ҚЎЗҒАТИШ ҲУҚУҚИ. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ИСБОТЛАШ ВА ДАЛИЛЛАР

- *«Даъво» тушунчаси, унинг элементлари ва турлари*
- *Даъво қўзғатиш ҳуқуқи ва уни таъминлаш тартиби*
- *Фуқаролик процессида исботлаш ва далиллар*
- *Далилларнинг турларга бўлиниши ва уларни таъминлаш асослари*

1. «Даъво» тушунчаси, унинг элементлари ва турлари

Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш жараёнида фуқароларимизнинг сиёсий фаоллиги ўсмоқда, уларнинг давлат органларига мурожаат қилиш маданияти юксалмоқда. Фуқаролар ўз мурожаатлари орқали давлатнинг ижтимоий-сиёсий ва бошқарув фаолиятида бевосита иштирок этиб, фуқаролик жамиятини шакллантиришга ҳамда мамлакатда қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга самарали таъсир кўрсатмоқдалар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида «ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт»лиги қайд этилган.

Ушбу конституциявий норманинг ижросини таъминлаш ва уни ҳаётга татбиқ этиш мақсадида иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўнинчи сессиясида «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонун янги таҳрирда қабул қилинди.

Бузилган ёки низолашилаётган субъектив моддий-ҳуқуқий ёки қонун билан қўриқланадиган қонуний манфаатни ҳимоя қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон фуқароларининг ҳамда корхона, муассаса, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларининг муҳим конституцион ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида таъкидланганидек, давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари, эркинликлари, шунингдек қонуний манфаатларини таъминлайди. Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга мурожаат қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

ФПКнинг 1-моддасида ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқи ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги кўрсатиб ўтилган. Юридик шахс ҳуқуқидан фойдаланувчи ташкилотлар ўзаро низолар юзасидан мулкий ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш хусусида белгиланган тартибда хўжалик судига мурожаат қилишга ҳақлидирлар (ХПК 3-м.)[1].

Баъзи даъволар, қонунда назарда тутилган ҳолларда, ҳакамлар (холислар) судида қўзғатилиб ҳал қилиниши мумкин.

Даъво деганда, ҳуқуқнинг ёки қонун билан қўриқланган манфаатнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида судга ёки бошқа ваколатли ташкилотга мурожаат этиш тушунилади. Даъво қўзғатиш ҳуқуқи фуқаролар, давлат ва ташкилотларнинг манфаатларини шахсий ҳамда мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг процесссуал воситаси бўлиб кўрилади.

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т., 1998.

Шариат ҳуқуқида фуқаролар ўзларининг манфаатларини, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишда арз-шикоятлар билан бир қаторда, даъво қўзғатиш йўли билан ҳам қозиларга (қозилар судига) мурожаат қилганлар.

Ушбу атамани нафақат фуқаролик, балки жиноий ишларда ҳам қўллаганлар.

«Даъво» арабча сўз бўлиб, фуқароларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этишда суд орқали ёки бошқа йўллар билан қўйган талаблари тушунилади. Даъвонинг бир қанча турлари мавжуд. Масалан:

– хун даъвоси – ўлдирилган кимсанинг қонига қон олиш ёки қонун билан жазо талаб этиш;

– бировни айблаш, туҳмат қилиш даъвоси;

– ўзида йўқ ҳақ-ҳуқуқ ёки хислат-фазилатларнинг эътироф этилиши йўлидаги талаб қилишга бўлган ноўрин ёки ноҳақ уриниш (иддао) талаби, даъво қилиши ва ҳоказолар.

Ислом ҳуқуқида ҳуқуқи бузилган шахс муддаий деб юритилган.

Даъво қўзғатувчи шахс судга мурожаат қилишидан олдин, ўз талабини ихтиёрий равишда қаноатлантириши тўғрисида мажбурият субъектига мурожаат қилади, ташкилотларнинг талаби (претензияси) бутунлай қаноатлантирилмаса ёки қисман қаноатлантирилган бўлса ёхуд талабга жавоб бермаса, манфаатдор шахс (фуқаро ёки ташкилот) бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг ёхуд қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатнинг қўриқланиши тўғрисида махсус ариза билан судга мурожаат қилади.

Фуқаролик даъво иши судда низоли иш сифатида кўрилади. Бундай ишларда албатта низолашувчи тарафлар: даъвогар ва жавобгар қатнашади ва улар ўртасида низоли ҳуқуқий талаб бўлади. Бундай низоли ҳуқуқий талаб бўлмаса, даъво ҳам, низоли суд иши ҳам бўлмайди. Фуқаролик процессуал ҳуқуқида даъво масаласи мураккаб ва баҳсли масалалардан биридир. Бу ҳуқуқ соҳасини даъвосиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Баъзида бирор-бир даъвосиз, низосиз, даъвогари ва жавобгари бўлмаган фуқаролик ишлари ҳам судда кўрилиши мумкин. Низосиз ҳуқуқларнинг ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларнинг қўриқланиши тўғрисида судга мурожаат қилиш мумкинлиги қонунда назарда тутилган. Масалан, алоҳида тартибда кўриладиган ишларда, айтайлик, фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки ўлган деб эълон қилиш (ФПК 286–290-м.); спиртли ичимликларни ёки наркотик моддаларни кўп миқдорда қабул қилганлик учун фуқаронинг муомала лаёқатини чеклаш ёки руҳий касаллиги туфайли уни муомалага лаёқатсиз деб топиш (ФПК 291-м.) тўғрисидаги фуқаролик ишлари бўйича судга мурожаат қилишда фақат муддао баён қилинади. Бундай фуқаролик ишларида низоли ҳуқуқий талаб бўлмагани учун даъво ҳам бўлмайди.

Даъво ишида муайян ҳуқуқ тўғрисидаги низо ҳал қилинади ва шу муносабат билан даъвогарнинг талаби ҳамда жавобгарнинг эътирози қонуний ва асослилиги текширилади. Оқибатда суд даъвони (даъвогарнинг жавобгарга бўлган талабини) бутунлай ёки қисман қаноатлантиради ёинки даъвони рад этади (даъвогарнинг талаби қайтарилади).

Ҳар қандай фуқаролик даъвосининг икки томони мавжуд. Биринчиси, *моддий-ҳуқуқий томони*. Бунда, аввало, даъвогарнинг жавобгарга нисбатан муайян низоли моддий-ҳуқуқий талаби бўлиши керак, масалан, бирор-бир ашёнинг топширилиши, пул тўланиши, хизмат кўрсатилиши, зарарнинг қопланиши хусусидаги талаби. Иккинчиси, *процессуал ҳуқуқий томони.* Бунда тарафлар ўртасида келиб чиққан низони мазмунан ҳал қилиш ва бузилган ёки низоли ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун судга илтимос билан мурожаат қилиниши тушунилади. Даъвонинг бу икки томони бирга қўшилганда, у низоли ҳуқуқнинг ҳимоя қилиш воситаси бўлиб кўрилади. *Даъво қилиш* судда фуқаролик иши қўзғатилиши учун асос бўлади. Ишни юритиш учун даъво аризаси қабул қилинган кундан эътиборан, мазкур иш юзасидан фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабат вужудга келади.

Фуқаролик муносабатларни тартибга солувчи Фуқаролик, Меҳнат, Оила кодекслари ва бошқа қонунлар қисқа вақт ичида қабул қилиниб, амалга киритилганлиги мамлакатимизда ҳуқуқий давлат сари қадам қўйилаётганлигининг яққол далилидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ўнта моддасида

фуқаролик ҳуқуқлари суд томонидан ҳимоя қилиниши таъкидланган. Демак, бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш борасидаги низолар судда ҳал этилиши лозим.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримовнинг «Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларида ислоҳотларни эркинлаштириш ва чуқурлаштириш, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш бўйича дастурларни амалга ошириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони, мазкур фармон билан маъқулланган «Ўзбекистон Республикаси Президентининг иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясидаги маърузасида белгиланган асосий вазифаларни суд-ҳуқуқ соҳасида амалга ошириш» дастури ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги 2000 йил 14 август фармони фуқаровий қонунчиликни такомиллаштириш борасида қўйилган жиддий қадамлар бўлди.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланган ҳолларда ва тартибда касаба уюшмалари ҳамда бошқа жамоат ташкилотлари томонидан амалга оширилади. Бу тартиб ФПКнинг нормаларида, хўжалик суди, ҳакамлик суди ва бошқа органларда иш кўриш тўғрисидаги қоидалар билан ҳам белгиланган.

Президент И. А. Каримов таъкидлаганидек, суд ва суд хизматчиларининг обрўсини кўтариш зарур. Суд ҳокимиятнинг учинчи тармоғидир. Давлатнинг обрўси, жамиятнинг обрўси суд органлари ва судьяларнинг қонун меъёрларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорларнинг адолат меъёрларига нечоғлик мос келишига бевосита боғлиқ[1].

Суд ҳимоясида бўлган ҳуқуқни фақат манфаатдор шахсларгина судга мурожаат қилиш йўли билан амалга оширишлари мумкин. Масалан, ФПКнинг 5, 42 ва 44-моддаларига кўра, прокурор фуқаролик ишини қўзғатиши ҳамда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга ариза билан мурожаат қилиши, шунингдек бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи давлат бошқарув органлари, касаба уюшмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва айрим фуқаролар судга ариза билан мурожаат қилиб, ўзларининг эмас, балки бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиши мумкин. Бу шахслар қонунда кўрсатилган ҳолларда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга ариза билан мурожаат қилган бўлишига қарамай, улар судда кўрилиб, ҳал қилинадиган ишдан бевосита манфаатдор бўлмайдилар. Бу органлар ва шахслар ўз олдиларига қўйилган вазифаларни бажариш мақсадида процессда қатнашадилар.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 1-моддасида манфаатдор шахснинг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқини ёхуд қонуний манфаатини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги кўрсатилган, лекин қандай асослар мавжуд бўлган тақдирда судга мурожаат қилиш мумкинлиги кўрсатилмаган. Шунинг учун ҳуқуқи бузилган шахс ўзининг субъектив ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун тегишли тартибда судга даъво билан мурожаат қилган бўлса, суд уни мазмунан кўриб, ҳал қилиши керак бўлади.

Қонунда назарда тутилган фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш маъмурий тартибда амалга оширилади (ФК 10-м. 2-қ.). Бундай тартиб, масалан, бировнинг (ташкилот ёки фуқаронинг) квартирасини ўзбошимчалик билан эгаллаган шахсни прокурорнинг санкцияси билан кўчиришда ва шу билан бузилган ҳуқуқни тиклашда қўлланилади. Бундай ҳолатларда процессуал тартиб қўлланилмайди.

Даъво, яъни низоли моддий-ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиган ва муайян тартибда кўриш ва ҳал қилиш учун суд ёки бошқа ваколатли органда қўзғатилган талаб тушунчаси билан даъвога бўлган ҳуқуқ тушунчаси чамбарчас боғлиқдир[2].

Даъвога бўлган ҳуқуқ деганда, фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой ва бошқа масалаларга оид ҳуқуқнинг ёки фуқаролик процесси тартибида суд ҳимоясини олишга бўлган ҳуқуқнинг, шунингдек суд томонидан қонуний ва асосли деб топилган даъво талабининг қаноатлантирилишига бўлган ҳуқуқни тушунамиз.

---

[1] Қаранг: *Каримов И. А.* Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. – Т., 1996. –185-б.

[2] Қаранг: *Эгамбердиев Э.* Фуқаролик суд ишларини юритиш турлари. –Т., 1996.

Даъво қилиш, даъво қўзғатиш учун асос, яъни ҳуқуқнинг бўлмаслиги даъво аризасини қабул қилишни рад этиш ёки ФПКнинг 100-моддасида кўрсатилганидек, иш юритишни тугатиш учун асос бўлади. Даъвонинг қаноатлантирилиши учун ҳуқуқнинг бўлмаслиги даъвони рад қилишдан иборат.

Ҳар бир даъво ўзига хос хусусиятга эга эканлиги ҳисобга олиниб, бирини иккинчисидан ажратиш мақсадида даъволар икки элемент – таркибий қисмга, яъни даъво предмети (даъво қилинаётган нарса)га ва даъво асосига эга бўлади. Бу икки элемент даъвонинг мазмунини ташкил этади. Даъвонинг элементлари фуқаролик ишлари бўйича судда иш кўриш чегарасини белгилабгина қолмасдан, исботлаш предметини ҳам белгилайди.

Даъвонинг предмети – даъвогарнинг талаби, яъни жавобгардан суд орқали талаб қилаётган нарсаси бўлади. Даъво предмети бирор-бир нарсани ундириш тўғрисидаги талабдир. Чунончи, муайян суммани ундирилиши, бирор-бир мулкнинг топширилиши, хизмат кўрсатилиши тўғрисидаги моддий-ҳуқуқий ёинки шахсий ҳуқуққа асосланган талаб бўлиши мумкин. Даъво предмети муайян ҳуқуқий муносабатнинг бўлиши ёки бўлмаслиги, масалан, низоли мулкда даъвогарнинг ҳиссаси бўлиши, меросга нисбатан ворис деб топилиши, асарнинг муаллифи деб танилиши тўғрисидаги талаблар бўлиши мумкин.

Даъвонинг асоси деб, даъво талабини тасдиқлайдиган далилларга айтилади. ФПК 149-моддасининг 4 ва 6-бандларида айтилгандек, даъвогар аризасида талаби қандай ҳолатларга асосланганлигини ва бу ҳолатларнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган далилларни кўрсатиш лозим. Булар муайян юридик фактни вужудга келтирадиган ёки ўзгартирадиган ёхуд бекор қиладиган ҳолатлар ҳисобланади.

Маълумки, даъвогар судга мурожаат қилганда бирор-бир мақсадни кўзлайди. Унинг бу мақсади бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатнинг ҳимоя қилиниши тўғрисидаги суд қарорига эришишга қаратилади. Бундай қарор, масалан, бировдан тегишли пулни ундириш ёинки бирор-бир мулкнинг эгаси деб топилиши тўғрисида бўлиши мумкин.

Даъвогарнинг қандай мақсадни кўзлашига, нима тўғрисида қарор чиқарилишини суддан илтимос қилишига қараб, даъволар ундириш (олиб бериш) ва тан олиш тўғрисидаги даъволарга бўлинади.

Ундириш тўғрисидаги даъволарда даъвогар биринчидан, муайян ҳуқуқни олишга ҳақли бўлишини белгилашни, масалан, мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини олишга, турар жойдан фойдаланишга, вояга етмаган болани ўз тарбиясига олишга ҳақли бўлишини ва иккинчидан, жавобгар муайян ҳаракатлар қилиши, масалан, даъвогарга низоли мулкни топшириш, турар жойни бўшатиб бериш, болани тарбиялаш учун топшириш тўғрисида суд қарорининг чиқарилишини илтимос қилиш кўрсатилади. Агар суднинг қарори жавобгар томонидан ихтиёрий равишда бажарилмаса, қарор белгиланган тартибда ижро этилиши учун топширилади. Шу туфайли бундай даъво ижро этиладиган даъво деб ҳам аталади.

Эътироф этиш, тан олиш тўғрисидаги даъволарда даъвогар фақат низоли ҳуқуқнинг ўзига тегишли бўлишини тан олишнигина, низоли ҳуқуқий муносабатнинг мавжуд бўлганлиги ёки бўлмаганлигинигина илтимос қилади. Бундай даъволарда, масалан, даъвогар васиятноманинг ҳақиқий эмас деб топилишини, асарнинг муаллифи деб танилишини суддан илтимос қилади. Бундай даъволарда даъвогар жавобгарни бирон-бир ҳаракат қилишга масалан, меросдан улушини ажратиб беришга, муаллифга қалам ҳақи (гонорар) тўлашга мажбур этиш тўғрисида қарор чиқарилишини илтимос қилмайди.

Даъволар юқорида кўрсатилгандек, фақат мақсад бўйича эмас, балки даъво талабларининг келиб чиқишига сабаб бўлган низоли ҳуқуқий муносабатларнинг кўринишлари бўйича ҳам турларга бўлинади (классификация қилинади). Чунончи, меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган даъволар алимент ундириш тўғрисидаги даъволардан фарқ қилади. Зарар етказишдан келиб чиқадиган даъволар эса турар жойлардан кўчириш тўғрисидаги даъволардан фарқ қилади. Бундай даъволар бир-биридан моддий-ҳуқуқий мазмуни жиҳатидангина эмас, балки низоларни кўриш ва ҳал этиш учун қонун билан белгиланган жиҳатидан ҳам фарқланади.

2. Даъво қўзғатиш ҳуқуқи ва уни таъминлаш тартиби

Қонун фуқароларга, ташкилотларга суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини беради. Улар бу ҳуқуқдан белгиланган тартибда даъво қўзғатиш йўли билан фойдаланадилар.

Даъво қўзғатилиши муҳим акт бўлиб, даъво муддатининг ўтишини узади (ФК 157-м.). Ушбу моддада белгиланишича, даъво муддатининг ўтиши белгиланган тартибда даъво қўзғатилиши билан, шунингдек мажбур шахс қарзни тан олганлигини кўрсатувчи ҳаракатларни бошлаши билан узилади. Шу пайтдан эътиборан фуқаролик ишининг ҳаракати бошланади. Суднинг тарафлар ўртасидаги низони кўриш ва бу тўғрида қарор чиқариш бурчи вужудга келади. ФПКнинг 1-моддасида белгиланишича, ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низоли ҳуқуқини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Хусусийлаштирилган турар жойларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш билан боғлиқ ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 1997 йил 2 май қарорида фуқаролар эгаллаб турган турар жойларни хусусийлаштиришни рад қилиниши натижасида фуқаролик ҳуқуқи бўйича низо вужудга келишини ҳисобга олиб, бундай ишлар судлар томонидан даъво ишини юритиш тартибида ҳал қилиниши кўрсатилган.

Судда фуқаролик иши прокурорнинг аризаси бўйича, шунингдек давлат бошқарув органлари, касаба уюшмалари, ташкилотлар ёки айрим фуқароларнинг аризалари бўйича ҳам (агарда қонунга кўра улар бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишлари мумкин бўлса) қўзғатилади.

Судда фуқаролик иши қўзғатилиши учун даъво аризаси ёзма равишда берилади. ФПКнинг 149-моддасида кўрсатилганидек, даъво аризасининг мазмунида қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

1) ариза берилаётган суднинг номи;

2) даъвогарнинг номи (фамилияси, исми ва отасининг исми) ва унинг яшаш жойи, агар даъвогар юридик шахс бўлса, унинг номи ва жойлашган жойи, шунингдек агар ариза вакил томонидан берилган бўлса, вакилнинг номи (фамилияси, исми ва отасининг исми) ва манзили;

3) жавобгарнинг номи (фамилияси, исми ва отасининг исми) ва унинг яшаш жойи ёки агар жавобгар юридик шахс бўлса, унинг номи ва жойлашган жойи;

4) даъвогарнинг талаби;

5) агар даъвони баҳолаш керак бўлса, унинг қиймати;

6) даъвогар ўзининг талабларини асослаётган ҳолатлар ва даъвогар баён қилган ҳолатларни тасдиқлайдиган далиллар;

7) аризага илова қилинган ҳужжатларнинг рўйхати.

Ариза даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Вакил томонидан берилган аризага ишончнома ёки унинг ваколатини тасдиқловчи бошқа ҳужжат илова қилиниши лозим.

Судга ариза жавобгарларнинг сонига мутаносиб равишда нусхалари билан берилади. Судья ишнинг мураккаблиги ва хусусиятига қараб, даъвогар аризасига илова қилинган ҳужжатларнинг нусхаларини ҳам жавобгарнинг сонига мутаносиб миқдорда тақдим этишга мажбур эта олади (ФПК 150-м.).

Аризалар туманлараро ва туман (шаҳар) судида судья, бошқа судларда эса суднинг раиси, унинг ўринбосари ёки судья томонидан қабул қилинади. Фуқаролик иши бўйича аризани қабул қилиш масаласини судьянинг ёлғиз ўзи ҳал қилади. Агар ариза почта орқали юборилган бўлса, суд идорасида олинган куннинг ўзидаёқ, ҳар ҳолда иккинчи кундан кечиктирилмай судьяга топширилиши лозим. Судья аризани ФПКнинг 149–150-моддаларида белгиланган талабларга риоя қилинмасдан ёки давлат божи тўланмасдан берилганлигини аниқласа, аризани ҳаракатсиз қолдирилиши тўғрисида ажрим чиқаради ва бу ҳақда даъвогарни хабардор қилиб, камчиликларни тузатиш учун унга муддат беради.

Аризанинг кўрилмасдан қолдирилиши тўғрисидаги судья томонидан чиқариладиган ажримда унинг камчиликлари, тузатиш йўллари ва муддати, судьянинг таклифларини бажармаслик оқибатлари кўрсатилади. Агар даъвогар белгиланган муддатда камчиликларни тузатса, фуқаролик иши ҳаракатга киритилади ва бундай ҳолда даъво муддатининг ўтиши ариза берилган куннинг ўзидаёқ узилган ҳисобланади. Акс ҳолда судья ариза берилмаган деб ҳисоблаб, ажрим чиқаради ва аризани даъвогарга қайтаради. Ариза қайтарилганда даъво муддатнинг ўтиши узилмайди. Ариза кейинчалик даъво муддати давомида қонун талабларига риоя қилиниб, қайта берилиши мумкин.

Қонун суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқни таъминлаб, фақат алоҳида белгиланган ҳоллардагина, фуқаролик ишлари бўйича аризаларнинг судья томонидан қабул қилинмаслиги мумкинлигини таъминлайди. Бундай ҳолатлар ФПКнинг 152-моддасида белгиланган.

Судья қонунда кўрсатилган асослар бўйича аризани қабул қилишни рад этганида, бу ҳақда ариза тушган кундан эътиборан ўн кун ичида асослантирилган ажрим чиқаради. Агар иш суднинг судловига тегишли бўлмаса, судья ариза берувчи қайси органларга мурожаат қилиши лозимлиги ёки иш қўзғатишга тўсқинлик қиладиган ҳолатларни қандай қилиб бартараф этиши кераклиги кўрсатилиши лозим. Ариза иловалар ва ажримнинг нусхаси билан бирга тегишли органга ёки судга топшириш учун даъвогарга қайтарилади (ФПК 153-м.).

Даъвони таъминлаш асослари ФПКнинг 248-моддасида берилган. Бу моддада кўрсатилишича, суд ёки судья ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига биноан ёки ўз ташаббуси билан даъвони таъминлаш чораларини кўриши мумкин. Даъвони таъминлаш чораларини кўрмаслик суд чиқарган ҳал қилув қарорининг ижросини қийинлаштирадиган ёки унинг бажарилмаслигига сабаб бўладиган бўлса, ишнинг ҳар қандай ҳолатида ҳам даъвони таъминлашга йўл қўйилади.

Умумий қоидага кўра, даъвони таъминлаш чораси даъво қўзғатилганидан сўнггина кўрилади. Бу қоидадан айрим истиснолар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси қоидаларида белгиланган бўлиб, баъзан ҳали қўзғатилмаган даъволарни ҳам таъминлаш чоралари кўрилиши назарда тутилади. Жумладан, шу кодекснинг 57, 276-моддаларида кўрсатилишича, жиноят натижасида моддий зарар етказилганлиги тўғрисида етарли маълумотлар бўлган тақдирда терговчи, прокурор, суриштирувчи шахс судда қўзғатилган ёки келажакда қўзғатилиши мумкин бўлган фуқаролик даъвосини таъминлаб қўйиш чорасини кўришга мажбур.

Юқорида келтирилган қонунларга асосланадиган бўлсак, чиқариладиган қарорнинг ижро этилишини таъминлаш учун суд ва бошқа ваколатли орган томонидан чора кўрилишига даъвони таъминлаш деб айтилади. Фуқаролик даъвосини таъминлаш, яъни даъвогарга тегишли ҳақнинг келгусида ундирилишини таъминлаш чорасининг белгиланиши жавобгарнинг ноқонуний ҳаракатига қарши бўлиб, даъвогарнинг манфаатини ҳимоя қилиш учун зарур. Даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрим, суднинг ҳал қилув қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда, дарҳол ижро қилинади. Даъвони таъминлаш тўғрисидаги аризани ишни кўраётган судья ёки суд ўша куннинг ўзидаёқ жавобгарни ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахсларни хабардор қилмасдан ҳал қилади.

ФПКнинг 249-моддасига кўра, даъвони таъминлаш чоралари қуйидагилардан иборат:

1) жавобгарга тегишли бўлган ва унинг ўзида ёки бошқа шахсларда турган мол-мулк ёки пул суммасини хатлаш;

2) жавобгарнинг муайян ҳаракатларни амалга оширишини тақиқлаш;

3) бошқа шахсларнинг жавобгарга мол-мулк беришини ёки унга нисбатан бошқа мажбуриятларни бажаришини тақиқлаш;

4) мол-мулкни хатлашдан чиқариш тўғрисида даъво қўзғатилган тақдирда, рўйхатга олинган мулкни сотишни тўхтатиш;

5) агар қарздор ижро ҳужжати юзасидан даъво тартибида низолашаётган бўлса ва бундай низолашишга қонун ҳужжатларида йўл қўйилса, бу ҳужжат бўйича ундирувни тўхтатиш.

Алимент ундириш тўғрисида, майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етиши, шунингдек боқувчисининг ўлими оқибатида келган зарарни қоплаш тўғрисидаги, ўзгалар мол-мулкини талон-тарож қилиш натижасида келган зарарларни ундириш тўғрисидаги даъволардан бошқа даъволарни иш ҳақи, даромадлар, пенсия ва стипендияларни хатлаш йўли билан таъминлашга йўл қўйилмайди.

Зарур ҳолларда суд даъвони таъминлаш чорасининг бир неча турини қўллаши мумкин, лекин уларнинг умумий суммаси даъвонинг қийматидан ошмаслиги керак.

Даъвони таъминлаш чораларини кўришда қонун жавобгарнинг ҳам манфаатларини кўзлаган ҳолда суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг баёнотларини эшитиб, даъвони таъминлашнинг бир турини бошқа тури билан алмаштиришга йўл қўйиш мумкинлигини белгилайди. Даъвони таъминлашнинг бир турини бошқа тури билан алмаштириш масаласи ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилиниб, суд мажлисида ҳал этилади. Судда иштирок этувчи шахсларнинг ишда қатнашмаслиги даъвони таъминлашнинг бир турини бошқа тури билан алмаштириш масаласини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди. Даъвони таъминлаш борасида хатланган (арест солинган) мулк нобуд қилинмаслиги (сотилмаслиги, бекитилмаслиги, умуман бирор-бир усулда сақлаш кафилини олган шахс қўлидан чиқарилмаслиги) керак. Акс ҳолда айбдор шахсларга суднинг ажрими бўйича энг кам белгиланган иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солинади. Бундан ташқари, даъвогар мазкур шахслардан суднинг даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажримини бажармаганликлари оқибатида ўзи кўрган зарарни умумий тартибда ундириб олишга ҳақли (ФПК 253-м.).

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги илтимосни қаноатлантириш ёки уни рад этиш ҳақидаги ажрим, шунингдек даъвони таъминлаш чорасини бекор қилиш ёки таъминлаш чорасининг бир турини бошқаси билан алмаштириш тўғрисидаги ажрим устидан апелляция тартибида хусусий шикоят қилиниши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин. Агар даъвони таъминлаш тўғрисидаги хусусий ажрим шикоят қилган шахсни хабардор қилмасдан чиқарилган бўлса, шикоят қилиш муддати бу ажримнинг нусхаси топширилган ёки шикоят берган шахсга суд ажрими маълум бўлган кундан бошлаб ҳисобланади.

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят қилиш ёки протест келтириш оқибатлари ФПКнинг 257-моддасида кўрсатилган. Унда айтилишича, даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят қилиш ёки протест келтириш бу ажримнинг ижросини тўхтатмайди, аммо даъвони таъминлашни бекор қилиш тўғрисидаги ёки даъвони таъминлашнинг бир турини бошқа тури билан алмаштириш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят бериш ёки протест келтириш бу ажримнинг ижросини тўхтатади. Бундай ажримлар хусусий шикоят бериш учун белгиланган муддат ўтиши ёки унинг апелляция инстанцияси томонидан оқибатсиз қолдирилганлигидан сўнггина ижро этилади.

3. Фуқаролик процессида исботлаш ва далиллар

Фуқаролик процесссида иштирок этувчи тарафларнинг низоларини тўғри ҳал қилиш учун суд уларнинг ўзаро ҳуқуқий муносабатлари мазмунини белгилаши, даъвогарнинг талаблари, жавобгарнинг даъвога қарши эътирозлари асосли эканлигини текшириши, даъвогарнинг ҳуқуқи бузилган-бузилмаганлигини, бузилган ҳуқуқни жавобгар деб фараз қилинган шахс тиклашга мажбур бўлиш-бўлмаслигини аниқлаши лозим. Юқоридагиларнинг ҳаммасини низоли ҳуқуқий муносабатга оид фактик ҳолатлар белгиланганидан сўнггина ҳал қилиш мумкин бўлади.

Низосиз фуқаролик ишларида, чунончи, алоҳида тартибда кўриладиган ишларда муайян юридик фактлар белгиланади. Бунинг учун арз қилувчи шахс муддаосининг муайян фактик ҳолатини, масалан, мерос олиш ёки пенсия олиш учун бирон-бир шахснинг қарамоғида бўлганлигини исботлаши лозим бўлади. Бинобарин, *исботлаш* деб фуқаролик процесси субъектлари бўлган тарафлар, суд, прокурор ва бошқа шахсларнинг фуқаролик ишини ҳал қилиш учун зарур бўлган фактларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлашга қаратилган фаолиятларига айтилади. Исботлаш тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг судга

далиллар келтиришидан, баёнот беришларидан, қарши томоннинг тушунтиришларидан ва келтирилган далилларга қарши эътироз билдиришдан, далилларни таҳлил қилишдан, низоли фактлар тўғрисидаги далиллардан хулосалар чиқаришдан иборат бўлади.

Судда исботлашнинг мақсади қонунда кўрсатилган тартибда муайян фуқаролик ишини ҳал қилиш учун катта аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлашдан иборат. Судда низоли фуқаролик даъвоси қўзғатилганида, аввало, тарафлардан исбот келтириш, яъни даъво талабининг асосли бўлишини ёинки унинг асоссизлигини исботлаш талаб қилинади. Фуқаролик процесссида исботлаш воситалари *далиллар* ҳисобланади. Судга оид далиллар фуқаролик иши учун аҳамиятли бўлган фактлар тўғрисидаги маълумотларни олишнинг қонун билан белгиланган воситалари ва исботлаш учун аҳамиятга молик фактлардир. Фуқаролик процессининг хусусияти шундан иборатки, судлар объектив ҳақиқатни белгилаш учун тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан далилларни келтириш ва баҳолаш билангина чекланмасдан, балки далилларни ўз ташаббуслари билан тўплаш ҳуқуқига ҳам эгадирлар.

ФПКнинг 56- моддасида «далиллар» тушунчаси берилган ҳамда нималарнинг далиллар ва исботлаш воситалари бўлишлиги кўрсатилган. Бу моддада белгиланишича, тарафларнинг талаблари ва эътирозларини асослайдиган ҳамда ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг мавжудлиги ёки йўқлигини муайян қонун билан белгиланган тартибда судда аниқлашга асос бўладиган ҳар қандай фактик маълумотлар фуқаролик ишида далил ҳисобланади. Шу модданинг ўзида исботлаш воситалари ҳам санаб ўтилган. Булар тарафларнинг ва учинчи шахсларнинг баёнотлари, гувоҳларнинг берган кўрсатмалари, ёзма далиллар, ашёвий далиллар ва экспертларнинг фикрларидир.

ФПКнинг 56-моддасида кўрсатилган фактик маълумотлар ва исботлаш воситалари бир-бири билан боғлиқ ҳолда кўрилади. Бунда судга оид далиллар мазмун билан шаклнинг диалектик боғлиқ бўлишини назарда тутади. Мазмун деганда, фактлар тўғрисидаги маълумотлар назарда тутилса, шакл деганда, исботлаш воситалари (далиллар) назарда тутилади. Даъвони исботлаш ёинки инкор этиш учун ҳар икки элемент мавжуд бўлиши керак. Фактлар тўғрисидаги маълумотларга эга бўлмаган исботлаш воситаси ҳеч нарсани исботлай олмайди, ва аксинча, фактик маълумотлар исботлаш воситаларининг қонун билан белгиланган манбаларидан олинмаган бўлса, далил сифатида фойдаланилмайди ва суд қарорининг асосига қўйилмайди.

Амалдаги янги Фуқаролик кодексида муаллифи кўрсатилмаган, манбаси номаълум бўлган ёки ғайриқонуний тарзда олинган бошқа маълумотларнинг далил бўла олмаслиги кўрсатилган. Бу қоиданинг киритилиши суд амалиётида турли усуллар билан «далил» сифатида ишда фойдаланиладиган ҳаракатларнинг олдини олишга имкон берди.

ФПКнинг 58-моддасида берилган далилларнинг дахлдорлиги тўғрисидаги қоидада суд фақат иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни тасдиқлайдиган далилларнигина кўриш учун қабул қилади, деб кўрсатилган.

Суд тарафлар келтирган далилларни қабул қилиш-қилмаслик масаласини ва қўшимча далилларни талаб қилиб олиш тўғрисидаги илтимосларини ҳал қилишда, шунингдек ўз ташаббуси билан далиллар тўплашда бу қонунга амал қилади.

Далилларнинг кўриладиган ишга дахлдорлигини тўғри ҳал қилиш, оз куч ва кам вақт сарфлаб, ишнинг барча ҳолатларини тўлиқ ва холисона аниқлаш имконини беради. Чунончи, воқеадан хабардор бўлган гувоҳлардан фақат бир нечтасигина суд мажлисига чақирилиб сўралганда, бир неча фуқаро асосий ишларини, хизмат вазифаларини бажаришдан қолдирилмайдилар, шунингдек иш юзасидан керагидан кўп чақирилган гувоҳларнинг кўрсатмаларини эшитиш суд процессининг ҳам чўзилишига олиб келади.

Судья ишни суд мажлисида кўришга тайёрлаш жараёнида, процессда иштирок этиш учун таклиф қилинадиган шахсларни белгилаш билан бирга, ишга дахлдор, иш учун зарур бўлган далилларнигина қабул қилиб, ишга қўшади.

Далилларнинг дахлдорлиги тўғрисидаги қоида билан ФПКнинг 71, 72, 75, 79 ва 81-моддаларида белгиланган нормалар боғлиқдир. Бу моддаларда гувоҳларнинг

чақирилишини, ёзма ёки ашёвий далиллар келтирилишини ёхуд уларнинг талаб қилиб олишни илтимос қилувчи шахс қандай ҳолатлар гувоҳларнинг кўрсатмалари билан тасдиқланиши ёки ёзма ёхуд ашёвий далиллар билан аниқланиши мумкинлигини кўрсатишга мажбур эканлиги айтилган.

Агар далилларнинг дахлдорлиги принципи масаласида судьялар ўзларининг ички туйғуларига асослансалар, далилларга йўл қўйилиши принципини қўллашда фақат қонун кўрсатмаларига қатъий риоя қилишлари талаб қилинади. Қонунан исботлаш воситаси бўла олмайдиган дилилларни, уларнинг мазмуни ва иш учун аҳамиятидан қатъи назар, қабул қилишга йўл қўйилмайди. Юқорида айтилганларга асосланадиган бўлсак, фуқаролик процессида далилларнинг белгилари қуйидагича:

биринчидан, далиллар, аввало, фактик маълумотлар, яъни ишни ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни ўз мазмунида акс эттириши билан характерланади;

иккинчидан, далиллар тарафларнинг талаблари ва эътирозларини асослайдиган ҳолатларни ҳамда ишга доир бошқа ҳолатларнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслигини белгилайдиган фактик маълумотлар бўлади;

учинчидан, далиллар процессуал қонунда белгиланган тартибга риоя қилинган ҳолда, суд томонидан олинган фактик маълумотлар бўлади;

тўртинчидан, далиллар суд томонидан назарда тутилган исботлаш воситалари асосида олинган маълумотлар ҳисобланади.

Қонунда назарда тутилмаган манбалардан олинган фактик маълумотлар, яъни аноним хатлар, миш-миш гаплар ва шу кабилар далил ҳисобланмайди.

Исботлаш предмети деб, муайян ҳуқуқни вужудга келтирадиган ёки ўзгартирадиган ёхуд бекор қиладиган ёинки ҳуқуқнинг амалга оширилишига тўсқинлик қиладиган фактларга айтилади.

Далиллар тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан тақдим этилади. Агар тақдим этилган далиллар етарли бўлмаса, суд тарафларга ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга қўшимча далиллар тақдим этишларини таклиф қилади ёки уларни тўплашга ёрдамлашади (ФПК 57-м. 3-қ.).

Баъзи ҳолатларда тарафлар исботлаш бурчидан озод қилинишлари ҳам мумкин. Тарафларни исботлаш бурчидан озод қиладиган ҳолатлар (асослар) ФПКда ҳаммага маълум деб топилган ҳолатлар ва аввалдан аниқланган фактларга бўлинади. ФПКнинг 60-моддасида суд ҳаммага маълум деб топган ҳолатлар исботлашга муҳтож эмас, деб кўрсатилади. Дарҳақиқат, ҳаммага шу жумладан судьяларга ҳам маълум бўлган шундай фактлар борки, уларнинг бўлган-бўлмаганлигини исботлаш мутлақо талаб қилинмайди. Чунончи, 1966 йил апрель ойида Тошкентда бўлган зилзила ҳаммага маълум. Шу туфайли унинг бўлган-бўлмаганлигини аниқлаш, исботлаш талаб қилинмайди.

Бирор-бир фактнинг ҳаммага маълумлиги, бу фактга алоқадор шахслар доирасига ва унинг содир бўлиш вақти ҳамда жойига қараб белгиланади.

Ҳар бир мамлакат ҳудудида ҳаммага маълум юридик фактлар (масалан, Тошкент зилзиласи) бўлиши билан бирга, аҳолининг бир қисмигагина, яъни муайян вилоят, шаҳар, туман ҳудудида яшовчи аҳолига, жумладан, судьяларга ҳам маълум фактлар бўлиши мумкин. Масалан, бирор-бир туманда қайси бир йилнинг июль ойида қурғоқчилик ёинки сув тошқини бўлганлиги факти шу туман ва вилоятда яшовчилар учунгина маълум бўлади.

Агар суд фуқаролик ишини кўришда давлат ҳудудида ҳаммага маълум бўлган ҳолатнинг мавжудлигини аниқласа, қарорда исботлашнинг зарур бўлмаслигини кўрсатади. Мабодо, мазкур факт муайян туман, вилоятда яшовчилар учунгина маълум бўлса, суд бундай фактни исботсиз қабул қила туриб, ўз қарорида бу ҳолат шу жойда яшовчи ҳамма аҳолига маълумлиги ва шу сабабдан бу ҳолатнинг даъвогар ёки жавобгар томонидан далиллар билан исботлаш зарур бўлмаслигини кўрсатади. Масалан, Тошкент вилоятининг Ангрен шаҳрида ер кўчиши, Фарғона водийсида сел келиб, тошқин бўлганлиги туфайли жамоа хўжаликлари, фуқаролар кўрган зарарларининг бутунлай ёки қисман тўланиши тўғрисида давлат суғуртаси органларига нисбатан даъво қўзғатганларида суд тошқин бўлганлигини исботлашни талаб қилмасдан, фақат кўрилган зарар учун тўланадиган ҳақнинг миқдори тўғрисидаги масаланигина ҳал қилади.

Агар суд муайян шахсни жиноят қилишда айбдор деб топишда етказилган зарарнинг миқдорини аниқлаш учун иш материалларида етарли далиллар бўлмаса, жабрланувчи шахснинг даъвосини қаноатлантиришга ҳуқуқи борлигини инобатга олиб, зарарнинг миқдорини аниқлаш ва етказилган зарар ҳақини ундириш мақсадида ишни фуқаролик иши юритиш тартибида кўришга юбориши мумкин. Фуқаролик иши кўрилишида зарар етказилиши факти ва бунда маҳкумнинг айби бўлиш-бўлмаслиги исботланмайди.

4. Далилларнинг турларга бўлиниши ва уларни таъминлаш асослари

Судга оид далиллар тасниф (классификация) қилинишида вужудга келиш манбаларига, шаклига, пайдо бўлиши далил билан аниқланиши лозим бўлган фактнинг узвий боғланишига қараб туркумларга бўлинади.

Вужудга келиш манбаларига қараб далиллар шахсий ва ашёвий далилларга бўлинади. Шахсий далилларга тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг баёнотлари, гувоҳларнинг кўрсатмалари ва экспертларнинг хулосалари киради. Ашёвий далилларга кўриладиган иш учун аҳамиятли бўлган ҳар хил нарсалар киради. Далилларнинг бундай бўлиниши уларни текшириш ва баҳолашда, хусусан, далилларнинг олинишини текширишда, шунингдек ҳодиса ва ҳаракатларни гувоҳнинг қабул (идрок) қилиши, ўзлаштириши, хотирасида сақлаши, суд ҳузурида айтишини текшириш учун ҳужжатнинг тузилишидан олдинги ҳолатларни, ҳужжатнинг расмийлаштирилиши, ундан олинган нусха ва ҳоказоларни текширишда катта аҳамиятга эга.

Суд томонидан олинадиган далиллар ифодаланиш шаклига қараб оғзаки, ёзма ва ашёвий далилларга бўлинади.

Далиллар тузилиши, пайдо бўлишига қараб дастлабки ва ҳосила далилларга бўлинади. Дастлабки далил бевосита биринчи манбадан олинган далил бўлади. Масалан, ҳужжатнинг асли ёки ҳодисани ўз кўзи билан кўрган гувоҳнинг кўрсатмаси шундай далил бўлади. Ҳосила далиллар дастлабки далилнинг мазмунини акс эттиради. Масалан, ҳужжатнинг нусхаси, факт тўғрисидаги маълумотларни бошқа шахсларнинг гапларидан олиб айтувчи гувоҳнинг кўрсатмаси ва бошқалар. Ҳосила далилларни текшириш ва баҳолаш кўпроқ диққат ва эҳтиёткорликни талаб этади, унинг қанчалик тўғри акс эттирилишини аниқлаш лозим бўлади.

Далил билан исботланувчи факт ўртасидаги узвий боғланишга қараб далиллар тўғри ва эгри далилларга бўлинади. Агар бундай боғланиш бир турда бўлса ва исботланувчи фактнинг мавжудлиги тўғрисида фақат биргина далил билан хулоса чиқариш мумкин бўлса, бу тўғри далил ҳисобланади. Масалан, қарз тўғрисидаги тилхат қарзнинг берилган ва олинганлигини исботлайдиган бирдан-бир тўғри далил бўлиб хизмат қилади.

Агар исботланадиган далил билан факт ўртасидаги боғланиш кўп турда бўлса ва исботланадиган фактнинг мавжудлиги фақат фараз қилинса, далил эгри далил бўлиб кўрилади. Ўзбекистон Республикаси Олий судида кўрилган бир ишда даъвогарнинг мерос қолдирувчи томонидан фарзанд қилиб олинганлиги эгри далиллар билан исботланиши кўрсатилган. Бундай далиллар сифатида:

а) даъвогар мерос қолдирувчи томонидан икки яшар вақтидан бошлаб тарбияланганлиги;

б) даъвогар мерос қолдирувчининг фамилиясида бўлишлиги;

в) даъвогар мерос қолдирувчининг то ўлимига қадар бирга яшаганлиги кўрсатилади.

Судга оид далиллар (исботлаш воситалари)нинг турлари қуйидагича:

– тарафлар, учинчи шахслар ва вакилларнинг баёнотлари;
– гувоҳларнинг кўрсатмалари;
– ёзма далиллар;
– ашёвий далиллар;
– экспертларнинг фикрлари бўлади.

Тарафлар, учинчи шахслар ва вакилларнинг баёнотлари. Бундай баёнотлар тарафлар ва учинчи шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва судда холис

ҳақиқатни белгилаш учун муайян аҳамиятга эгадир. Фуқаролик иши судда тарафларнинг баёнотларини эшитиш билан бошланади ва суд мажлисида аниқланадиган фактлар тўғрисида тушунтиришлар олиш мақсадида тарафларга саволлар берилади.

Фуқаролик ишлари бўйича суд мажлисида, умумий қоидага кўра, тарафларнинг ҳозир бўлишлари мажбурий эмас. Аммо алиментлар ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича судга келиш мажбурий бўлиб, узрсиз сабабларга кўра судга келмаганида жаримага тортилиши ва мажбурий тартибда келтирилиши мумкин. Суд фақат тарафларнинг тушунтиришларинигина эмас, умуман, ҳар қандай далилларни ҳам бошқа далиллар билан таққослаб текшириши лозим. Тарафларнинг ишга оид ҳақиқий ҳолатлар тўғрисида берган маълумотларигина далил сифатида аҳамиятга эга бўлади. Бинобарин, ҳар хил фикрлар, хулосалар, важлар далил ҳисобланмайди.

Гувоҳларнинг кўрсатмалари. Судда кўриладиган фуқаролик ишига оид ҳолатлардан хабардор бўлган ҳар қандай фуқаро гувоҳ бўла олади. Гувоҳ сифатида фуқаролик иши учун муайян аҳамиятга эга бўлган фактни бевосита кўрган ёки бошқа шахслардан эшитган маълумотлар тўғрисида кўрсатма бериш учун судга чақириладиган фуқаро ишнинг оқибатига (қандай ҳал бўлишига) ҳуқуқий жиҳатдан манфаатдор бўлмаслиги керак.

Гувоҳга қўйиладиган шартлардан яна бири, у рўй берган ҳодисани ўзлаштиришга, ёдида (эсида) сақлашга ва сўнгра воқеа тўғрисида маълумот беришга қобилиятли шахс бўлиши керак. Агар чақирилган гувоҳ суд мажлисига узрсиз сабабларга кўра келмаса, у судга ҳурматсизлик қилганлиги учун Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлиги тўғрисидаги кодекснинг 180-моддасига асосан жавобгарликка тортилиши, иккинчи чақиришда ҳам келмаса, у суднинг ажримига кўра, мажбурий тартибда келтирилади (ФПК 176-м.).

Гувоҳ суд томонидан асоссиз деб топилган сабаблар билан судга кўрсатма беришдан бош тортса ёки бўйин товласа, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 238–240-моддалари бўйича жиноий жавобгарликка тортилади. Судда гувоҳлик бериш кўпинча фуқаронинг ишдан қолдирилиши билан боғлиқ бўлади. Шундай бўлса ҳам қонун фуқароларга судда гувоҳлик бериш бурчини белгилайди ва бундай ижтимоий бурчни бажаришдан бош тортувчиларга нисбатан юқорида кўрсатилганидек, чора кўрилишини назарда тутади.

Қонун фуқароларга судда гувоҳлик бериш бурчини юклаш билан бирга, уларга қатор ҳуқуқлар ҳам беради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 115-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 9-моддасига асосан, гувоҳлар судда ўз она тилларида кўрсатма беришга ҳақлидирлар. Агар гувоҳ иш юритилаётган тилни билмаса, суд таржимон таклиф қилишга мажбур бўлади.

Фуқаролик ишининг кўрилиши бошқа кунга қолдирилганида, агар ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисида ҳозир бўлсалар ва гувоҳларнинг иккинчи марта келиши қийин бўлса, суд келган гувоҳларни сўроқ қилиши мумкин. Бу гувоҳларни кейинги суд мажлисига қайтадан чақиришга фақат зарур бўлган ҳоллардагина йўл қўйилади (ФПК 178-м.).

Гувоҳдан аниқ ва тўғри кўрсатмалар, маълумотлар олиш мақсадида судда раислик қилувчи иш юзасидан унга шахсан маълум бўлган ҳолатлар тўғрисида гапириб беришни таклиф қилади (ФПК 183- м.). Гувоҳ суд мажлисида сўроқ қилинишидан олдин кўрсатма беришдан бош тортганлик ва атайин ёлғон кўрсатма берганлик учун жиноий жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантирилади.

Ёзма далиллар. Бу хилдаги далиллар иш учун аҳамиятли ҳолатлар тўғрисидаги маълумотлар ифодаланган актлар, ҳужжатлар ҳамда ишга оид бўлган ва шахсий характердаги ёзишмалардан иборат бўлади (ФПК 73-м.). Ёзма далиллар фуқаролик ишларини ҳал қилиш учун муайян аҳамиятга эга бўлган фактлар тўғрисидаги маълумотларни ёзма равишда ифодалаган ҳужжат ҳисобланади. Бундай ҳужжатлар турли гувоҳномалар, аттестатлар, дипломлар, маълумотномалар, шартномалар, тилхатлар ва бошқа мазмундаги ҳужжатлар, ёзишмалар бўлиши мумкин. Фуқаролик процесссида ёзма далиллар катта аҳамиятга эга, чунки уларда ифодаланадиган маълумотлар аниқлаштирилган шаклда берилади. Ёзма далилларнинг тақдим қилиниши ва талаб қилиб олинишига оид қоидалар ФПКнинг 74–76-моддаларида белгиланган.

Одатда ёзма далилларнинг асл нусхаси тақдим қилинади. Агар ҳужжатнинг нусхаси тақдим этилган бўлса, суд зарур ҳолларда ҳужжатнинг аслини тақдим этишни талаб қилишга ҳақли. Ёзма далилларни судга тақдим қилиш қийин бўлса, масалан, улар ниҳоятда кўп бўлса ёки улардан фақат бир қисмигина иш учун аҳамиятли бўлса, суд уларнинг тегишли равишда тасдиқланган кўчирмасини талаб қилиши ёки далиллар сақланаётган жойда кўздан кечириши ва текшириши мумкин.

Юқорида кўрсатилган қонунларнинг мазмунига кўра, ёзма далиллар қуйидаги турларга бўлинади:

– ҳужжатнинг асли (оригинали) ва нусхаси. Фуқаролик иши кўрилишида умумий қоида бўйича, ҳужжатнинг асли талаб қилинади. Унинг топширилиши мумкин бўлмагандагина нусхаси қабул қилиниши мумкин;

– мазмуни бўйича муайян эркни ифодалайдиган ва маълумот берадиган ҳужжатлар. Эркни ифодалайдиган ёзма далилларда, масалан, шартнома ёки битимда (васиятномани ифодалашда) шахснинг эрки кўрсатилади. Маълумотларга оид ёзма далиллар ахборот хусусиятида бўлиб, фуқаронинг туғилиши, никоҳга кириши, ўлими ҳолатларини рўйхатга олиш органлари томонидан берилган ҳужжатлар бўлади;

– ёзма далиллар расмий ва хусусий ҳужжатларга бўлинади. Давлат органлари, кооператив ва жамоат муассасалари, корхоналар ва ташкилотлар томонидан берилган ҳужжатлар расмий ҳужжатлар ҳисобланади. Булар жумласига суд қарорлари ва ҳукмлари, давлат бошқарув органларнинг актлари каби ҳужжатлар киради. Фуқаролар қўли билан ёзилган ёки имзоланган ҳужжатлар норасмий ёки хусусий ҳужжатлар ҳисобланади. Бундай ҳужжатлар жумласига турли ёзишмалар, битимлар, шартномалар ва бошқалар киради;

– ёзма далиллар ифодаланиш шаклига кўра оддий ёзма ва нотариал тасдиқланган ҳужжатларга бўлинади. Ёзма шаклдаги ҳужжатлар, ўз навбатида, оддий ва мураккаб ҳужжатларга бўлинади. Оддий ёзма далиллар қонун талабига биноан тегишли тартибда, масалан, нотариал тартибда ёки ҳокимиятларда ва ўзини ўзи бошқарадиган идораларда тасдиқланмаган ҳужжатлар бўлади.

Ашёвий далиллар. Ашёвий далиллар тўғрисида ФПКнинг 79- моддасида кўрсатилган, унда ишни мазмунан ҳал қилиш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқлаш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган нарсалар (предметлар) ашёвий далил бўлишлиги белгиланган. Бинобарин, муайян фактлар (ҳолатлар)нинг мавжуд бўлиши бирор-бир ашё билан, унинг хусусиятлари, турган жойи, унда қолдирилган излар билан исботланиши мумкин бўлган ҳолларда, бундай ашё фуқаролик ишида исботлаш воситаси (далил) бўлади. Ашёвий далиллар кўпинча низонинг предмети бўладиган нарсалар: кийим-кечак, мебель, уй-рўзғор ашёлари, фоторасмлар ва шу кабилардан иборат бўлади.

Ашёвий далилларни судга тарафлар топширадилар, аммо суд уларни ўз ташаббуси билан ҳам талаб қилиб олиши мумкин. Ашёвий далилни тақдим этувчи ёки уни талаб қилиб олишни илтимос қилувчи шахс далил билан иш учун аҳамиятли бўлган қандай ҳолатларни аниқлаш мумкин эканлигини кўрсатишга мажбур. Ашёвий далилларни талаб қилиб олиш ва тақдим этиш тартиби ФПКнинг 80-моддасида келтирилган.

Экспертнинг хулосаси. Ишни кўриш вақтида келиб чиққан фан, санъат, техника ёки ҳунар соҳасида махсус билим талаб қиладиган масалаларни тушунтириш учун суд тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосларига кўра ёки ўз ташаббуси билан экспертиза тайин қилиши мумкин (ФПК 84-м.).

Экспертиза турли масалалар бўйича тайинланиши мумкин. Масалан, фуқаролик руҳий ҳолати текширилганида – психиатрия экспертизаси, ёзувлар, хатлар текширилганида – криминалистик, хатшунослик экспертизаси тайинланиши мумкин. Экспертиза воситалари ёрдамида фактлар таҳлил қилинади. Фактларни экспертлар фан нуқтаи назаридан ёки ўзларининг махсус тажрибаларига асосланиб тушунтирадилар. Экспертнинг фикри исботлаш воситаси ҳисобланади. Экспертиза эса мутахассислар ёрдамида далилларни текшириш усули ҳисобланади. Экспертиза судда фактларни текшириш вақтида зарур, чунки судьяларда махсус билимлар бўлмаганлиги туфайли, баъзи фактлар суд томонидан текширилиши ва тўғри баҳоланиши анча қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Эксперт қилиб тайинланган шахс суднинг чақирувига асосан келишга ва ўз олдига қўйилган масалалар бўйича холис фикр беришга мажбур. Агар эксперт суднинг чақирувига узрсиз сабабларга кўра келмаса, унга ФПКнинг 86-моддасида белгиланган миқдорда жарима солинади.

Эксперт фикр беришдан бош тортса ёки бўйин товласа, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекснинг 238–240-моддаси бўйича жавобгарликка тортилади (ФПК 86-м.).

Экспертнинг ҳуқуқлари ФПКнинг 87-моддасида белгиланган. Унга кўра, эксперт иш материаллари билан танишишга, ишда иштирок этаётган шахсларга ҳамда гувоҳларга саволлар беришга, жойни бориб кўришда иштирок этишга ва эксперт сифатида ўзини қизиқтирадиган ҳолатларни аниқлаш учун унга қўшимча материалларнинг берилиши тўғрисида суддан илтимос қилишга ҳақлидир. Эксперт, башарти ўзига берилган материаллар етарли бўлмаса ёки ўз зиммасига юкланган вазифани бажариш учун етарли билимга эга бўлмаса, фикр беришдан бош тортиши мумкин.

Суд амалиётида манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш катта аҳамиятга эга. Кўрилаётган ишни далиллар билан таъминлаш эса суд жараёнини тезлаштиради, бу борадаги айрим тўсиқларни бартараф этади. ФПКнинг 61-моддасида кўрсатилганидек, ўзлари учун зарур бўлган далилларни кейинчалик тақдим этиш мумкин бўлмай қолади ёки қийинлашади дейишга асоси бўлган шахслар ариза беришдан олдин ҳам, кейин ҳам судьядан бу далилларни таъминлашни илтимос қилишлари мумкин. Бу қонунга мувофиқ, тарафлар, чунончи бирор-бир гувоҳнинг бошқа жойга кетиб қолиши мумкинлигини назарда тутиб, уни сўроқ қилиб қолинишини, бирор-бир ҳужжатнинг йўқотилиши тўғрисида хавотирланиш бўлганида унинг асли ёки тасдиқланган кўчирмаси олинишини ва шу каби бошқа далилларнинг суд мажлисига қадар сақланишини таъминлаш тўғрисида илтимос қилишлари мумкин. Ариза далилларни таъминлаш учун процессуал ҳаракатлар қилиниши лозим бўлган жойдаги судга топширилади.

Далилларни таъминлаш тўғрисидаги аризаларда таъминланиши керак бўлган далиллар тасдиқланиши учун зарур бўлган ҳолатлар, ариза берувчининг далилларни таъминлаш тўғрисидаги илтимос билан мурожаат қилишига олиб келган сабаблар, шунингдек таъминланадиган далил бўлган иш кўрилиши лозим (ФПК 62-м.). Далилларни таъминлаш тўғрисидаги аризада юқорида кўрсатилганлардан ташқари, иш учун аҳамиятли бўлган бошқа маълумотлар ҳам кўрилиши мумкин.

Далилларни таъминлаш тартиби ФПКнинг 63-моддасида белгиланган. Бу моддада айтилишича, далилларни таъминлаш судья томонидан ФПКда белгиланган тартибда амалга оширилади. Ариза берувчига ва бошқа манфаатдор шахсларга далилларни таъминлаш вақти ва жойи ҳақида хабар қилинади, лекин уларнинг келмай қолиши далилларни таъминлаш ҳақидаги аризани кўришга тўсқинлик қилмайди. Кейинга қолдириш, шунингдек кейинчалик ариза берувчи билан кимнинг ўртасида низо келиб чиқишини аниқлаш мумкин бўлмаган ҳолларда, далилларни таъминлаш фақат биргина ариза берувчининг ўзини хабардор қилиш йўли билан амалга оширилади.

Далилларни таъминлаш тартибида судьялар тарафларнинг, учинчи шахсларнинг баёнотларини эшитади, гувоҳларни сўроқ қилади, экспертиза тайинлайди, ёзма ва ашёвий далилларни талаб қилиб олади, кўриб чиқади ёки жойга бориб кўздан кечириш ўтказади.

Далилларни таъминлаш тартибида тўпланган ҳамма материаллар ишни кўрадиган судга юборилади ёки ариза берувчининг ўзига берилади.

ФПКнинг 62-моддасида даъвони таъминлаш тўғрисидаги аризанинг суд томонидан кўрилиши ва тўпланган материалларнинг ишни кўрадиган судга юбориш муддати кўрсатилмаган, бундай ҳолларда суднинг процессуал ҳаракатлари мазмуни ва натижалари суд топшириқларини бажариш ҳаракатларига ўхшаш бўлганлиги туфайли ФПКнинг 65-моддасида кўрсатилган ўн беш кунлик муддатда бажарилиши керак. Бу тўғрида тузилган баённомалар эса дарҳол юборилиши лозим. Далилларни таъминлаш тўғрисида чиқарилган ажрим устидан шикоят бериш мумкин эмас. Далилларни таъминлашни рад қилиш тўғрисидаги ажрим устидан хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПК 64-м.).

Қонунда ишни кўраётган суднинг далиллар тўплаш мақсадида бошқа судларга айрим топшириқлар бериши мумкинлиги ҳам назарда тутилган. Фуқаролик процессининг бевосита ўтказилиши принципидан истисно тариқасида, айрим ҳолларда далилларни тўплаш ва таъминлаш юзасидан процессуал ҳаракатлари бошқа шаҳар ёки туманда ўтказиш зарур бўлган ҳолларда иш кўраётган суд тегишли судга бу тўғрида топшириқ бериши мумкин. Суд топшириғи ажрим билан расмийлаштирилади ва унда кўрилаётган ишнинг мазмуни, аниқланиши зарур бўлган ҳолатлар, топшириқни бажарувчи суд тўплаши лозим бўлган далиллар кўрсатилади. Бу ажрим қайси суд номига ёзилган бўлса, шу суд учун мажбурийдир ва беш кунгача бўлган муддат ичида бажарилиши лозим (ФПК 65-м.).

Суд топшириғини бажариш тартиби ФПКнинг 66-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, суд топшириғини бажариш суд мажлисида белгиланган тартибда ўтказилади. Ишда иштирок этувчи шахслар мажлиснинг вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинади, лекин уларнинг келмаслиги топшириқни бажаришга тўсқинлик қилмайди. Топшириқни бажариш вақтида тузилган баённомалар ва йиғилган ҳамма материаллар ишни кўраётган судга дарҳол юборилади.

Агар ишда иштирок этувчи шахслар ёки топшириқни бажараётган судга кўрсатма берган гувоҳлар ишни кўраётган судга келсалар, улар умумий тартибда баёнот ёки кўрсатма берадилар.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Жиноят ишида фуқаролик даъвоси деганда нимани тушунасиз?

2. Даъво аризаларини қабул қилиш ва уларни рад этиш асосларини айтиб беринг.

3. Исботлашдан озод қилиш асосларини биласизми?

4. Далилларнинг дахлдорлиги деганда нимани тушунасиз?

5. Даъво аризасининг шакли ва мазмуни тўғрисида маълумот беринг.

6. Экспертнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?

7. Даъвони таъминлаш қоидаларига риоя этмаганлик учун жавобгарликни тушунтириб беринг?

5-мавзу

БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИДА ИШ ЮРИТИШ

- *Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлашнинг аҳамияти ва унинг мазмуни*
- *Суд хабарлари ва чақириқлари*
- *Судда ишни кўришнинг аҳамияти ва процессуал тартиби*
- *Иш юритишни тўхтатиб туриш, аризани кўрмасдан қолдириш ва иш юритишни тугатиш асослари*

1. Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлашнинг аҳамияти ва унинг мазмуни

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги мамлакатимиз Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» мавзуидаги дастурий маърузасида Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлигига эришишга қаратилган стратегия ва сиёсатимизнинг устувор йўналишлари белгилаб берилди.

Кўрсатиб ўтилган устувор йўналишлардан бири, яъни асосий вазифа суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш бўйича белгиланган ва босқичма-босқич амалга оширилаётган ишларни изчил давом эттиришдан иборат эканлиги қайд этилиб, жумладан, «бу

соҳадаги энг муҳим вазифа суд-ҳуқуқ идораларининг мустақиллиги ва таъсирчан фаолиятини сўзда эмас, амалда таъминлаш бўлмоғи зарур. Судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади. Қаерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррар»,– деб таъкидланди.

Давлатимиз раҳбарининг маърузаси юзасидан 2002 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори қабул қилинди. Унга асосан, суд-ҳуқуқ тизимидаги ислоҳотларни чуқурлаштириш бўйича ишлаб чиқилган концепцияда ва Ўзбекистон Республикаси Президентинининг 2002 йил 30 сентябрдаги 1625-сонли фармойиши билан тасдиқланган Ташкилий-маърифий ишлар дастурида суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлашга қаратилган кейинги икки йилга мўлжалланган аниқ тадбирлар белгилаб берилди.

Дарҳақиқат, кейинги йилларда мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлатнинг асосий белгиларидан бири бўлган давлат ҳокимияти органларининг тақсимланиш принципи ва бунда суд ҳокимиятининг том маънода мустақиллигини таъминлашга қаратилган ишлар диққатга сазовордир. Бу эса одил судловни амалга ошириш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш жараёнида ўзининг ижобий натижаларини бера бошлади. Суд органларига нисбатан фуқароларнинг ишончини белгилаб беришда ўзига хос барометр вазифасини бажарадиган фуқароларнинг судларга мурожаатлари йил сайин ўсиб бораётганлиги жараён ижобий томонга қараб кетаётганлигидан далолат беради.

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш фуқаролик процессининг мустақил ва муҳим босқичи бўлиб, фуқаровий-ҳуқуқий низоларнинг мумкин қадар тез, тўлиқ ҳамда ҳар томонлама кўрилиши ва ҳал қилинишини таъминлаш мақсадида ўтказилади.

ФПКнинг 158-моддасида баён этилганидек, судья аризани қабул қилиб, фуқаролик иши қўзғатганидан сўнг, ишни ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилиш мақсадида уни судда кўришга тайёрлайди. Ишни судда кўришга тайёрлаш вазифалари қуйидагилардан иборат:

– тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини ва ишни кўришда амал қилиниши лозим бўлган қонунни аниқлаш;

– тарафларнинг талаб ва эътирозларини асословчи фактларни, шунингдек низони тўғри ҳал этиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни аниқлаш;

– ишни ҳал этиш учун зарур бўлган далиллар доирасини аниқлаш ва уларнинг ўз вақтида суд мажлисига тақдим этилишини таъминлаш;

– ишда иштирок этиши мумкин бўлган шахслар таркиби масаласини ҳал этиш.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг бир қатор қарорларида фуқаролик ишлари бўйича суд амалиётини умумлаштиришда фуқаролик ишлари баъзи судларда жуда сустлик билан ҳал қилиниши, ишларнинг кўрилиши кўп маротаба қолдирилиши, юқори суд инстанцияси томонидан қарорларнинг қайта-қайта бекор қилиниши туфайли бир ишнинг ўзи бир суддан бошқасига қайта-қайта ўтказилиши ва шу каби бошқа камчиликлар кўрсатиб ўтилган. Жумладан, фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлашда қонун билан белгиланган талабларнинг судлар томонидан бажарилмаслиги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги ва бошқа қарорларида судда ишлари бўлган фуқаролар, ташкилотларнинг сарсон бўлишлари, ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларининг ўз вақтида ва лозим даражада ҳимоя қилинмаслиги кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми фуқаролик ишлари судда кўрилиши учун тўлиқ ва ҳар томонлама тайёрланганидан сўнггина тайинланиши лозимлиги тўғрисида кўрсатма берди. Судга тайёрлаш ишларини олиб боришда судьяларнинг фаолиятида нуқсон, камчилик бўлмаслиги керак. Иш кўрилишининг сифати, фуқаролик процессининг тез ва аниқ бўлиши фуқаролик ишларини судда тўғри тайёрлашга боғлиқдир.

Ишларни судда кўришга тайёрлашда муайян фуқаролик ишларининг туркумлари (категориялари), уларнинг хусусиятлари, шунингдек аниқ низонинг тури эътиборга олинади, чунки бир хил туркумдаги ишларни тайёрлашда бажарилиши лозим бўлган процессуал ҳаракатлар бошқа турдаги ишларни кўриш учун тайёрлашда бажарилиши талаб қилинмаслиги мумкин. Чунончи, меҳнатга оид низоларни кўришга тайёрлашда қилинадиган ҳаракатлар алимент ундириш тўғрисидаги ишларни судда кўришга тайёрлашдан фарқ қилади. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг «Судлар томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти ҳақида»ги 1998 йил 11 сентябрь Пленуми қарорида ишни судда кўришга пухта тайёрлаш зарурлигига судларнинг эътиборини қаратиш, судья томонидан ФПКнинг ишни судга тайёрлашга оид моддаларига мувофиқ олиб борилиши лозим бўлган барча тайёргарлик ҳаракатлари ажримда ўз аксини топиши лозимлиги кўрсатилган.

Булардан ташқари, судья никоҳдан ажратиш ҳақидаги аризани қабул қилиб, одатда жавобгарни чақириши, унинг ушбу аризага муносабатини аниқлаши, эр-хотинни яраштириш чораларини кўриши, қолаверса, судья тарафларнинг ҳар бири билан алоҳида, шунингдек уларнинг ҳар иккаласи билан биргаликда оилани сақлаб қолиш масаласида суҳбат ўтказиши лозимлиги ҳамда ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида эр-хотин ўртасида суд томонидан ҳал этиладиган бошқа низоли масалалар бор-йўқлигини аниқлаши, қандай талаблар никоҳдан ажралиш ҳақидаги даъво билан биргаликда кўрилиши мумкинлигини тушунтириши, тарафлар ўртасида муқаддам никоҳдан ажралиш ҳақида иш бўлган-бўлмаганлигини аниқлаши, агар бундай иш бўлса, тарафларнинг ҳақиқий муносабатларини аниқлаш мақсадида, суд мажлисида кўздан кечириш учун чақирилиши ҳам белгиланган (Пленум қарорининг 12-банди).

Айрим юридик адабиётларда судда кўриладиган фуқаролик ишлари (даъволари) йигирма саккиз туркумга бўлиниб, уларнинг ҳар қайсилари бўйича судга қандай ҳужжатлар, далиллар келтирилиши зарурлиги, ишни ҳал қилишда қўлланиладиган ҳуқуқий нормалар кўрсатилган[1].

Фуқаролик иши судда мазмунан кўрилгунга қадар, даъвогар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган барча ишларни бажарган, жавобгар ҳам даъвога қарши эътирозларини судга кўрсатган бўлиши керак. Шунингдек, ишни кўриш учун тайёрлашда барча процессуал ҳаракатлар судья томонидан бажарилганидан сўнггина иш етарли даражада тайёрланган ҳисобланади.

Агар тарафлар ўртасидаги низони суднинг бир мажлисида ҳал қилиш учун қийинчилик юзага келмаса, даъвогар ўзининг барча талабларини тўғри баён этган ва уларни асослаш учун барча зарур далилларни келтирган бўлса, у ҳолда судья даъвогарнинг ҳузурида ишни кўриш вақтини белгилаш ҳамда бу тўғрида ишда иштирок этувчи бошқа шахсларни хабардор қилиш билан чекланади. Аммо бундай ҳолда ҳам судья ишни судда кўриш учун маълум даражада тайёргарлик кўриши лозим. Бундай тайёргарлик даъвогардан ариза қабул қилишдан, қатор масалалар бўйича у билан суҳбатлашишдан иборат бўлади. Ана шундан сўнг судья ФПКнинг 158-моддасида кўрсатилган ҳаракатларни бажарган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг берган тушунтиришларида барча фуқаролик ишлари бўйича ишни судда кўришга тайёрлаш мажбурийдир[2].

Ишни суд мажлисида кўришга тайёрлаш барча ҳолларда (процессуал ҳаракатларнинг ҳажми ва мураккаблигидан қатъи назар) ўтказилади ва фуқаролик процессининг ҳар қандай босқичи каби махсус расмийлаштирилади.

ФПКнинг 158-моддасида белгиланишича, судья фуқаролик ишини судда кўриш учун тайёрлашга бу тўғрида ариза қабул қилганидан сўнггина киришади. Бинобарин, аризани қабул қилмасдан аввал судда кейинчалик кўриладиган ишлар юзасидан баъзи ҳаракатлар қилиниши (чунончи, бирор-бир ҳужжатлар, далиллар талаб қилиб олиниши) қонунга хилоф ҳисобланади. Аммо судья даъво аризасини қабул қилишдан

[1] Қаранг: Справочник по подготовке гражданских дел к судебному разбирательству / *Н. М. Гурбатов* таҳрири остида. – М., 1989.

[2] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1998. – №3. – 16-б.

аввал фуқаролик ишини судда қўзғатиш учун зарур бўлган маълумотларни даъвогардан сўраб олиши мумкин.

Ишни судда кўришга тайёрлаш бу тўғрида судья томонидан расмий равишда ажрим чиқарилганидан сўнг, яъни ишни суд мажлисида кўриш учун тайинлашдан аввал бошланади.

Судья томонидан чиқарилган ажрим ишни тайёрлаш учун расмий равишда киришилганини ва тамомланишинигина билдирса ҳам, аммо ишни кўришга оид баъзи ҳаракатлар олдин ҳам, кейинчалик ҳам қилиниши мумкин. Чунончи, даъвогарнинг низони ҳал қилиш учун ҳакамлар судига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлиши тўғрисида тушунтиришлар бериш юзасидан судьянинг қилган ҳаракатлари даъво аризаси қабул қилингунга қадар ҳам бўлиши мумкин.

Фуқаролик ишининг судда кўрилишига оид ҳаракатлар кейинчалик, яъни суд иши бошланганидан сўнг ҳам, ишнинг кўрилиши бошқа вақтга қолдирилганида ҳам ёинки юқори суднинг кўрсатмаси бўйича ҳам қилиниши мумкин. Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш юзасидан қилинадиган процессуал ҳаракатларнинг мазмуни қонунда белгиланган. Жумладан, ФПКнинг 159-моддасида белгиланганидек, судья ишни судда кўришга тайёрлашда қуйидаги тадбирларни амалга оширади:

– даъвогарни арз қилган талабларининг моҳияти бўйича сўроқ қилади, ундан жавобгар билдириши мумкин бўлган эътирозларни аниқлайди ва, агар зарур бўлса, даъвогарга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилади, шунингдек унинг арз қилган талабларидан воз кечиш ҳуқуқига эга эканлигини ва воз кечишнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради;

– қоида тариқасида, жавобгарни чақиради, ишнинг ҳолатлари бўйича уни сўроқ қилади, даъвогарнинг талабига қарши қандай эътирозлари борлигини ва бу эътирозлар қандай далиллар билан исботланиши мумкинлигини аниқлайди, шунингдек унга даъвогарнинг талабларини тан олиш ёхуд қарши талаблар тақдим этиш ҳуқуқига эса эканлигини тушунтиради, алоҳида мураккаб ишлар бўйича эса, жавобгарга иш юзасидан ёзма тушунтиришлар тақдим этишни таклиф қилади.

Жавобгар суд мажлисига келмаганлиги ҳамда ёзма тушунтиришлар ва далиллар тақдим этмаганлиги ишдаги мавжуд далиллар асосида ишни кўриш учун тўсқинлик қилмайди;

– тарафлардан келишув битими тузиш эҳтимолини аниқлайди ва келишув битимининг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради.

Ишни судда кўришга тайёрлашда судья ФПКнинг 160-моддасида белгиланган қуйидаги ҳаракатларни бажаради:

– ишга учинчи шахсларнинг жалб этилиши ёки киришиши тўғрисидаги масалани ҳал қилади ва ишда иштирок этишга йўл қўйилган учинчи шахсларни ФПКнинг 159-моддасига мувофиқ сўроқ қилади;

– ишни кўришда вакилларнинг қатнашиши масаласини ҳал қилади;

– ишда прокурорнинг иштироки масаласини ва тегишли давлат бошқарув идораларини процессда қатнашишга жалб этиш ҳақидаги масалани ҳал қилади;

– ишда қатнашишга жалб қилинмаган ташкилот ёки фуқаронинг ишнинг якунидан манфаатдорлиги аниқланса, уларга, шунингдек прокурорга юритилаётган ишни ва уни кўриш вақтини маълум қилади;

– гувоҳларни суд мажлисига чақириш ёки уларни ФПКнинг 72-моддасида назарда тутилган тартибда сўроқ қилиш масаласини ҳал қилади;

– ташкилотлар ёки фуқаролардан ёзма ва ашёвий далилларни талаб қилиб олади ёки бу далилларни олиб, судга тақдим этиш учун ишда иштирок этувчи шахсларга талабнома беради;

– ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрларини ҳисобга олиб, экспертиза тайинлаш ва мутахассис жалб қилиш масаласини ҳал қилади;

– кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда, ишда иштирок этувчи шахсларни хабардор қилиб, жойда кўздан кечириш ўтказади;

– бошқа судларга суд топшириқлари юборади;

– ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради.

Ишни суд мажлисига тайёрлаш, тегишли ҳаракатларни бажариш тўғрисидаги ажримни судьянинг ўзи чиқаради ва бу ажрим устидан апелляция шикоятидан бошқа тарзда шикоят қилинмайда. Юқорида кўрсатилган ҳаракатлар судьянинг шахсан ўзи томонидан қилинса ҳам, аммо улар суд номидан амалга оширилади.

Демак, фуқаролик судларида ишларни кўришга тайёрлашдан мақсад, ишларни мазмунан тўғри ҳал этиш учун шароит яратиш, даъво талаблари асосли эканлигини аниқлаш, тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини, татбиқ қилиниши лозим бўлган ҳуқуқий меъёрларни, ишда иштирок этувчи шахсларнинг доирасини, шунингдек низони мазмунан ҳал этиш учун тақдим этилиши лозим бўлган далилларни аниқлашдан иборат.

ФПКнинг 161-моддасига кўра, судья ишни етарли даражада тайёрланган деб топгач, уни суд мажлисида кўришга тайинлаш тўғрисида ажрим чиқаради, тарафлар ва процесснинг бошқа иштирокчиларига ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида маълум қилади.

2. Суд хабарлари ва чақириқлари

Фуқаролик ишида иштирок этувчи шахслар, шунингдек бошқа шахсларнинг манфаатларини қўриқлаш мақсадида судда иштирок этувчи шахслар ишнинг кўрилиш жойи ва вақти тўғрисида хабардор қилинадилар. Ишда иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг иш кўриладиган вақт ва жой тўғрисида хабардор қилинмаслик кейинчалик ишнинг апелляция, кассация ёки назорат тартибида кўрилиши учун бекор қилишга асос бўлади. Булар ФПКнинг 313–314-моддалари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш ва уларни кўриш муддатлари ҳақида»ги 1999 йил 24 сентябрь қарорида кўрсатилган[1].

Ишда иштирок этувчи шахслар, шунингдек гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар ва таржимонлар судга чақирув хатлари, зарур ҳолларда эса телеграммалар ва телефонограммалар орқали чақириладилар ва суднинг айрим процессуал ҳаракатлари тўғрисида хабардор қилинадилар.

Судья чақирув хати билан бир вақтда жавобгарга аризасининг ва аризага илова қилинган ҳужжатларнинг нусхаларини ҳам юборади. Агар жавобгар судга ёзма баёнот берган бўлса, судья унинг нусхасини мурожаат қилган манфаатдор шахсга чақирув хати билан юборади.

Чақирув хати ишда иштирок этувчи шахсларга ва уларнинг вакилларига судга ўз вақтида етиб келишлари ва ишга тайёрланишлари учун етарли фурсат бўлишини ҳисобга олган ҳолда юборилади.

ФПКнинг 132–140-моддаларида суднинг чақирув хатининг мазмуни, чақирув хатини топшириш муддати, бу хатни етказиб бериш ва топшириш, умуман, суд хабарлари ва чақириқларига оид асосий қоидалар белгиланган.

Судга чақирув хатида қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

1) суднинг номи ва аниқ манзили;

2) келиш жойи ва вақти;

3) шахс қандай иш юзасидан чақирилаётганлиги;

4) шахснинг ким тариқасида чақирилаётганлиги;

5) ишда иштирок этувчи шахсларга иш бўйича уларда бўлган ҳамма далилларни тақдим этиш тўғрисидаги таклиф;

6) чақирилувчининг шахсан ўзи бўлмаганлиги сабабли чақирув хатини қабул қилиб олган шахснинг имкон туғилиши билан уни чақирилувчига топшириш мажбурияти;

7) судга келмаслик (ФПК 86, 174, 175, 176-м.) оқибатлари кўрсатилади.

ФПКнинг 135-моддасига биноан, чақирув хати чиқарилаётган шахсга тараф ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахс томонидан хатда кўрсатилган манзил бўйича етказиб берилади. Агар фуқаро судга маълум қилинган манзилда яшамаса, чақирув хати унинг иш жойига юборилиши мумкин. Чақирув хати алоқа ташкилоти орқали

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1999. № 3–4. – 14-б.

топширилганлиги тўғрисида тилхат олиш йўли билан ёки хат ташувчи орқали ҳам юборилади.

Судья ишда иштирок этувчи шахснинг розилиги билан унга иш бўйича чақирилаётган бошқа шахсга топшириш учун чақирув хати бериши мумкин. Судья чақирув хатини етказиб бериш вазифасини топширган шахс унинг иккинчи нусхасини чақирув хатини олганлиги тўғрисида чақирилувчига қўл қўйдириб, судга қайтаришга мажбур. Хатда олинган вақт ҳам кўрсатилиши шарт.

Корхоналар, муассасалар, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар номига ёзилган хат тегишли мансабдор шахсга чақирув хатининг иккинчи нусхасига қўл қўйдириб топширилади. Агар чақирув хатини олиб борган шахс иш бўйича чақирилаётган фуқаронинг яшаш ёки ишлаш жойида топмаса, чақирув хати у билан бирга яшайдиган оила аъзоларининг катта ёшдагиларидан бирортасига, улар ҳам бўлмаганида, ўзини ўзи бошқариш идорасига ёки иш жойи маъмуриятнинг мансабдор шахсига топширилади. Кўрсатилган ҳолларда чақирув хатини қабул қилиб олган шахс унинг иккинчи нусхасида ўзининг фамилияси, исми, отасининг исмини, фуқароларга муносабатини (эри ёки хотини, отаси, онаси, ўғли, қизи ва ҳоказо эканлигини) ёки эгаллаб турган лавозимини кўрсатишга мажбур. Чақирув хатини қабул қилиб олган шахс уни имконият туғилиши билан чақирилувчига топшириши керак.

Чақирилувчи вақтинча бирор жойга кетган бўлса, чақирув хатини келтирган шахс унинг иккинчи нусхасига чақирилувчи қаёққа кетганлиги ва қачон келиши кутилаётганлиги тўғрисида ёзиб қўяди. Бу маълумотлар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари ёки чақирилувчининг ишлаш жойидаги иш берувчи (маъмурият)нинг имзоси билан тасдиқланиши лозим.

Суднинг чақирув хатини чақирилаётган шахс олишдан бош тортса, чақирув хатини олиб келган шахс бу тўғрида чақирув хатига ёзиб уни судга қайтариб топширади. Чақирув хатини олишдан бош тортганлик ҳақидаги қайд фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари ёки чақирилувчининг иш жойидаги иш берувчи (маъмурият) ёхуд камида икки нафар фуқаронинг имзоси билан тасдиқланади. Чақирув хатини қабул қилишдан бош тортиш ишни кўришга тўсқинлик қилмайди.

Ишда иштирок этаётган шахслар иш юритилаётган вақтда ўз манзили ўзгарганлиги ҳақида судга маълум қилишлари шарт. Акс ҳолда, чақирув қоғози судга маълум бўлган охирги манзил бўйича юборилади ва чақирилувчи бу манзилда яшамаётган бўлса-да, чақирув қоғози унга топширилган ҳисобланади (ФПК 138-м.).

Жавобгарнинг ҳақиқий турар жойи номаълум бўлган тақдирда, жавобгарнинг маълум бўлган охирги турар жойидаги почта бўлими, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари ёхуд унинг охирги иш жойидаги иш берувчи (маъмуриятнинг мансабдор шахси)га чақирув хатининг иккинчи нусхасига чақирув хати олинганлиги ва чақирилувчининг қаердалиги номаълумлиги сабабли уни топширишни имкони бўлмаганлиги ҳақида ёзиб юборган маълумот судга келиб тушгач, суд ишни кўришга киришади.

Алимент ундириш ҳақидаги, майиб бўлиш ёки соғлиққа бошқача шикаст етиши, шунингдек боқувчисининг ўлими натижасида кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳақидаги даъволар бўйича жавобгарнинг ҳақиқий яшаб турган жойи номаълум бўлса, жавобгар қидирилиши шарт. Бундай ҳолларда суд жавобгарни ички ишлар идоралари орқали қидиртириш тўғрисида ажрим чиқаради.

3. Судда ишни кўришнинг аҳамияти ва процессуал тартиби

Фуқаролик ишларининг суд мажлисида кўрилиши ва ҳал этилиши фуқаролик процессининг муҳим босқичи бўлиб, катта сиёсий ва процессуал аҳамиятга эга. Бу босқичда суд, биринчи инстанция тариқасида ишни мазмунан кўради, тўпланган далилларнинг қанчалик тўғрилигини аниқлайди, тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини текширади ва ишнинг ҳолатига қараб, қонунга риоя қилган ҳолда, ҳал қилув қарори чиқаради.

Суд фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилишда ўз фаолиятини давлатнинг, фуқароларнинг ва ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини

ҳимоя қилишга қаратади. Айнан шу босқичда одил судловнинг мақсад ва вазифалари амалга оширилади.

Судда ишни кўриш деганда, тегишли фуқаролик ишларинигина (ФПК 31, 239-м.) суд мажлисида кўрилиши назарда тутилади. Фуқаролик ишларининг судда очиқ кўрилиши муайян тарбиявий аҳамиятга эга. Ишнинг судда кўрилишида давлат ташкилотлари ва фуқаролар ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш, қонунларни оғишмай бажариш ҳамда халқимизнинг урф-одатлари, турмуш-тарзи қоидаларига риоя қилиш руҳида тарбиялаш мақсадлари кўзланади.

Одил судловни амалга оширадиган суднинг жамият олдидаги жавобгарлиги каттадир. Қонунларнинг ҳар қандай кўринишдаги бузилишига қарши курашиш суд фаолиятида катта аҳамиятга эга бўлиб, судьянинг фуқаролик иши бўйича қонунни тўғри татбиқ қила билишга ҳам боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг чиқарган қатор қарорларида фуқаролик ишларини судда кўришда қонунчиликка қатъий риоя қилиш, процессуал нормаларнинг бузилишига, тарафларнинг ҳуқуқлари бузилишга йўл қўймаслик зарурлиги қайд қилинади. Фуқаролик ишлари бўйича суд процессини тўғри, аниқ ташкил қилиш низолар келиб чиқишининг олдини олишга ва, энг муҳими, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг бузилишини олдини олишга ёрдам беради. Процессуал қонунларнинг бузилиши, масалан, ишда иштирок этувчи тарафлардан бирортасининг суд мажлиси бўлиш вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмасдан иш кўрилиши – иш юзасидан чиқарилган қарор апелляция, кассация ёки назорат тартибида бекор қилиш учун асос бўлади (ФПК 314-м.).

Фуқаролик иши ишда иштирок этувчи шахсларни албатта хабардор қилган ҳолда суднинг очиқ мажлисида кўрилади (ФПК 162-м.). Ишнинг кўрилишида судда иштирок этаётган тарафлар ва бошқа шахсларнинг ҳаракатлари қатъий ўрнатилган процессуал тартиб асосида олиб борилиши талаб қилинади.

Суд мажлисини шу суднинг раиси, унинг ўринбосари ёки судья бошқаради. Туманлараро ва туман (шаҳар) судининг мажлисида судья, юқори судларнинг мажлисида раис, унинг ўринбосари ёки судьялардан бири раислик қилади.

Раислик қилувчи суд мажлисига раҳбарлик қилиб, ишдаги барча ҳолатларни, тарафларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини тўлиқ, ҳар томонлама холисона аниқланишини таъминлайди, кўрилаётган ишга алоқаси бўлмаган ҳамма нарсани суд муҳокамасидан чиқариб ташлайди.

Ишда иштирок этувчи шахслар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, гувоҳлардан бирортаси раислик қилувчининг хатти-ҳаракатига қарши эътироз билдирган тақдирда, бу эътироз суд мажлисининг баённомасига киритилади ва масала суднинг тўлиқ таркибида ҳал қилинади. Раислик қилувчи суд мажлисида тегишли тартибни таъминлаш учун зарур чораларни кўради (ФПК 164-м.).

Ишни кўриш вақтида тартибни бузган шахсни раислик қилувчи суд номидан огоҳлантиради. Ишда қатнашаётган шахслар, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар тартибни такроран бузсалар, суднинг ажрими билан, бошқа фуқаролар эса, раислик қилувчининг фармойиши билан суд мажлиси залидан чиқариб юборилиши мумкин. Шунингдек, суд ишни кўришда ҳозир бўлган фуқароларга, агар улар тартибни бузсалар, энг кам белгиланган иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солишга ҳақли.

Прокурор ёки адвокат раислик қилувчининг фармойишларига итоат қилмасалар, улар огоҳлантириладилар. Мазкур шахслар раислик қилувчининг фармойишларига яна итоат этмасалар, агар уларни ишга зарар етказмай туриб бошқа шахс билан алмаштириш мумкин бўлмаса, ишни кўришни суднинг ажрими билан кейинга қолдириш мумкин. Айни вақтда суд бу ҳақда тегишлича юқори турувчи прокурорга ёки адвокатлар малака комиссиясига маълум қилади.

Суд мажлисида тараф ёки учинчи шахс тартибни бузсалар, суд ишни кўришни кейинга қолдиради ёхуд тартиб бузувчини суд иш кўришнинг ҳамма вақтига ёки унинг бир қисмига мажлис залидан чиқариб юборади. Агар суд мажлисидаги тартибни ҳар икки тараф, учинчи шахслар бузса, суд иш кўришни кейинга қолдириши мумкин (ФПК 166-м.). Борди-ю, суд мажлиси жараёнида фуқаролар оммавий тартибсизликларга йўл қўйсалар, суд бундай ҳолларда ҳам ишни кўришни кейинга қолдиришга ҳақли бўлади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ўзаро ҳамда суд билан тўғри муносабатда бўлиши ва айрим процессуал масалаларнинг шошилмай, ҳар тарафлама ўйлаб ҳал этилиши, суд томонидан қилинадиган турли процессуал ҳаракатларнинг оқибатлари аниқ тушунтириб борилиши суднинг обрўсини оширади, судда иш кўришнинг тарбиявий таъсирини кучайтиради.

Фуқаролик ишларининг судда кўрилиши бамаслаҳат олиб борилади. Ишни кўриш ва ҳал қилув қарорини чиқариш билан боғлиқ масалаларни очишда судьялар суд мажлисида раислик қилувчи билан тенг ҳуқуқлардан фойдаланадалар.

Фуқаролик ишлари, умумий қоида бўйича, ошкора кўрилади, бу эса, ўз навбатида, одил судловни амалга оширишда халқнинг назорат этишини таъминлайди. Қонунда назарда тутилган айрим ҳолларда иш ёпиқ суд мажлисида кўрилади. Чунончи, давлат сирларини сақлаш, шунингдек фуқароларнинг шахсий қонуний манфаатлари талаб қилган ҳолларда иш ёпиқ суд мажлисида кўрилади. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаётига оид маълумотларнинг фош бўлишига йўл қўймаслик мақсадида ҳам иш суднинг ёпиқ мажлисида кўрилишига йўл қўйилади. Фуқаролик ишининг ёпиқ суд мажлисида кўрилишида кимларнинг қатнашишлари мумкинлиги ФПКнинг 10-моддасида кўрсатилган. Ишнинг кўрилиши судьяларнинг ўзгармас таркибида олиб борилади. Агарда процесс давомида судьялардан бири алмаштирилса, иш яна қайтадан кўрилиши керак.

Ҳар бир иш бўйича суд мажлиси (дам олиш учун белгиланган вақтдан ташқари) узлуксиз давом этади. Суд бошланган ишни кўришни тамомламасдан ёки бошқа вақтга қолдирмасдан туриб, бошқа ишларни кўришга ҳақли эмас (ФПК 11-м. 3-қ.).

Фуқаролик ишларини ҳал қилишда суд мажлиси:

– тайёрлов;
– ишни мазмунан кўриш;
– суд музокаралари;
– агар ишда иштирок этса, прокурорнинг фикр бериши;
– қарор чиқариш ва уни эълон қилиш каби қисмларга бўлинади.

Суд мажлисининг ҳар қайси қисми мустақил аҳамиятга эга ва бир-бири билан боғлиқ бўлиб, кетма-кет ўтказилади. Буларнинг ҳар қайсисида муайян масалалар ҳал қилинади ва кейинги қисмга ўтиш учун тайёргарлик кўрилади.

Суд мажлисининг тайёрлов қисмида суд фуқаролик ишини мазкур суд мажлисида кўриш учун зарур шарт-шароитлар мавжуд-мавжуд эмаслигини аниқлайди. Бунда ишни чақирилган шахсларнинг иштирокида кўриш мумкинлиги ёки йўқлиги ва тўпланган далилларнинг етарли ёки етарли эмаслиги масалалари ҳал қилинади. Суднинг бу масалаларни ҳал қилишдаги процессуал ҳаракатлари қуйидагича тартибда амалга оширилади. Аввало, судда раислик қилувчи суд мажлисини очиб, қандай ишнинг кўрилишини эълон қилади. Шундан сўнг суд мажлиси котиби иш бўйича чақирилган шахслардан кимларнинг келганлигини, келмаганларга чақирув хатлари топширилган-топширилмаганлигини ва суд мажлисига келмаганлик сабаблари тўғрисида судга маълум қилади. Сўнгра суд ҳозир бўлганларнинг шахсини аниқлайди, шунингдек мансабдор шахслар ва вакилларнинг ваколатини текширади (ФПК 167-м.).

Агар ишда таржимон иштирок этса, раислик қилувчи унинг қонунда назарда тутилган бурчларини, вазифаларини тушунтиради ва нотўғри таржима қилганлиги учун Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 238-моддаси бўйича жавобгарликка тортилиши мумкинлиги тўғрисида огоҳлантиради.

Суд мажлисида ҳозир бўлган гувоҳлар, сўроқ учун чақирилишларига қадар, суд залидан чиқариб турилади. Раислик қилувчи судда сўроқ қилинган гувоҳларнинг сўроқ қилинмаган гувоҳлар билан бирга бўлмасликлари учун чоралар кўради. Шундан сўнг раислик қилувчи суднинг таркибини эълон қилади, прокурор, эксперт, мутахассис, таржимон, суд мажлиси котиби сифатида кимларнинг судда иштирок этишини маълум қилади. Судья ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг судья, прокурор ва процесснинг бошқа иштирокчиларини четлатишга (рад этишга) бўлган ҳуқуқлари, яъни улардан бири ёки бир нечтасини ишда иштирок этишдан четлатиш тўғрисида арз қилишлари мумкинлигини тушунтиради ва улардан четлатишлар бўлиш-бўлмаслигини сўрайди. Агар четлатиш бўлса, унинг сабаблари, ишда иштирок

этувчи шахсларнинг фикрлари эшитилади ва судьялар четлатиш тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун алоҳида хонага кирадилар.

Фуқаролик ишини кўришда иштирок этишдан четлатиш асослари ва бу масалага оид бошқа қоидалар ФПКнинг 25–30-моддаларида белгиланган. Жумладан, судья, прокурор, суд мажлисининг котиби бевосита ёки билвосита ишнинг оқибатидан манфаатдор бўлсалар ёки уларнинг беғаразликларига шубҳа туғдирадиган бошқа ҳолатлар мавжуд бўлса, улар ишни кўришда иштирок эта олмайдилар ва ишдан четлатилишлари лозим.

Четлатиш тўғрисидаги арз асослантирилган бўлиши ва ишни мазмунан кўришдан олдин билдирилиши керак. Четлатиш тўғрисида кейинчалик арз қилишга бунинг учун етарли асослар судга ёки четлатишни сўраб арз қилган шахсга ишнинг кўрилиши бошланганидан сўнг маълум бўлган бўлсагина йўл қўйилади.

Четлатиш учун асослар деганда, кимга нисбатан четлатиш тўғрисида арз қилинган бўлса, бу шахснинг ишда иштирок этувчи шахслар билан дўстлик, қариндошлик муносабатларида бўлиши, хизмат ёки бошқа томондан манфаатдорлиги тушунилади.

ФПКнинг 25–26-моддаларида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлса, судья, прокурор, эксперт, мутахассис, таржимон, суд мажлисининг котиби бу ҳақда судга арз қилишга мажбур, яъни ўзини ўзи четлатиш тўғрисидаги масалани қўйишлари керак. Шу асосларга кўра, ишни кўришда иштирок этувчи шахсларга ҳам четлатиш берилиши мумкин.

Четлатиш бериш тўғрисида арз қилинган тақдирда суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрларини, шунингдек ишни кўришдан четлатилиши талаб қилинган шахснинг сўзини, агар у изоҳ беришни хоҳласа, эшитиши керак.

Юқори судларда ишни кўришдан четлатиш масаласи четлатиш берилган судьянинг иштирокисиз қолган судьялар томонидан ҳал қилинади. Четлатиш масаласи бўйича берилган овозлар сони тенг бўлса, судья ишни кўришдан четлатилган ҳисобланади.

Икки судья ёки суднинг тўлиқ таркибига четлатиш бериш тўғрисида қилинган арз ўша суднинг тўлиқ таркибида, оддий кўпчилик овоз билан ҳал қилинади. Прокурорга, экспертга, таржимон ва суд мажлисининг котибига берилган четлатиш тўғрисидаги масалани ишни кўраётган суд ҳал қилади.

Судья ёки суднинг тўлиқ таркиби ишни кўришдан четлатилган тақдирда, иш шу туманлараро ёки туман (шаҳар) судида, лекин судьяларнинг бошқа таркибида кўрилади ёки иш кўриш учун бошқа туманлараро ёки туман (шаҳар) судига ўтказилади.

Иш Ўзбекистон Республикаси Олий судида, Қорақалпоғистон Республикаси Олий судида, вилоят судида, Тошкент шаҳар судида кўрилаётганда судья ёки суднинг тўлиқ таркиби четлатилса, иш шу судда, лекин судьяларнинг бошқа таркибида кўрилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Олий судида, вилоят ёки Тошкент шаҳар судида четлатиш тўғрисидаги арз қаноатлантирилганидан сўнг ФПКнинг 25-моддасида кўрсатилган сабаблар бўйича ишни кўриш учун суднинг янги таркибини ташкил қилиш мумкин бўлмаса, ишни Ўзбекистон Республикаси Олий судига ўтказиш лозим бўлади.

Суд мажлиси бошланиши билан раислик қилувчи ишда иштирок этаётган шахсларга ва вакилларга уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва бурчларини тушунтиради ва муайян процессуал ҳаракатларни қилишлари ёки қилмасликларининг оқибатлари тўғрисида огоҳлантирилади.

Шундан сўнг суд ишда иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг янги далилларини талаб қилиб олиш ҳамда ишнинг кўрилиши билан боғлиқ бўлган бошқа масалалар бўйича илтимосларини ҳал қилишга киришади. Ишда иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг бу тўғридаги фикрлари, шунингдек прокурорнинг фикри эшитилганидан сўнг, суд илтимосни қаноатлантириш ёки уни рад қилиш тўғрисида ажрим чиқаради. Суднинг бу ажрими дарҳол суд мажлисида эшиттирилади.

Судда ҳозир бўлмаган тарафларнинг иштирокисиз ишни ҳал қилиш келмаган тарафнинг суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини жиддий равишда бузиши мумкин. Бинобарин, тарафларнинг ишнинг кўрилиш вақти ва жойи тўғрисида қонун билан

белгиланган тартибда хабардор қилинганликлари суд томонидан текширилиши керак. Агар тарафлар хабардор қилинмаган бўлсалар, ишнинг кўрилиши бошқа вақтга қолдирилиши лозим.

Агар суд мажлисига келмаган шахслар ёки экспертларнинг йўқлиги ишни кўришга таъсир этмайди деб топилса, ишнинг кўрилишини давом эттириш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Фуқаролик ишини судда мазкур тартибда ва ҳозир бўлган шахсларнинг иштирокида, тўпланган далиллар асосида кўриш мумкинлиги тўғрисида бир фикрга келинса, суд ишни мазмунан кўришга ўтади.

Фуқаролик ишининг судда мазмунан кўриш қисми раислик қилувчининг қандай иш кўрилиши, кимнинг кимга нисбатан ва нима тўғрисидаги даъвоси ёинки бирон-бир юридик фактнинг белгиланиши ҳақида илтимос билан мурожаат қилинганлиги тўғрисидаги маълумоти билан бошланади. Сўнгра раислик қилувчи даъвогардан ўз талабларини қувватлаш-қувватламаслигини, жавобгардан даъвогарнинг талабларига иқрор ёки иқрор эмаслигини ва тарафларнинг ишни келишув битими билан тамомлашни исташ-истамасликларини сўрайди.

Шундан сўнг судья тарафларга ва учинчи шахсларга иш бўйича қўлларида бўлган далилларга асосланиб, тушунтиришлар беришга таклиф қилади. Аввало, даъвонинг мазмуни даъвогардан эшитилади, кейин даъвогар тарафида туриб ишда қатнашувчи учинчи шахс тушунтириш беради. Сўнгра тарафларнинг тенг ҳуқуқлилик принципига асосан тушунтиришни жавобгар ва унинг тарафида туриб ишда иштирок этувчи учинчи шахс беради. Прокурор, шунингдек бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун даъво қўзғатган шахслар биринчи бўлиб сўзлайдилар (даъвонинг мазмунини баён қиладилар). Ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисида эркин ҳуқуқ принципига кўра, бир-бирларига саволлар беришга ҳақлидирлар.

Ишда иштирок этаётган шахсларнинг ёзма баёнотлари ва ФПКнинг 63–65, 72-моддаларида назарда тутилган тартибда суд томонидан олинган баёнотлар ва баённомаларни раислик қилувчи ўқиб эшиттиради.

Тарафлар ва учинчи шахсларнинг кўрсатмалари, тушунтиришлари эшиттирилгандан сўнг ишнинг ҳолатини ойдинлаштириш учун сўз ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга берилади. Ишда иштирок этувчи барча шахсларнинг тушунтиришлари эшитилгач, суд гувоҳларни, экспертларни сўроқ қилиш ва иш ҳолатини аниқлаш учун зарур бўлган бошқа исботлаш воситаларини текшириш тартибини белгилайди. Бу масалани ҳал қилишдан олдин суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрларини ва прокурорнинг фикрини эшитади ва суднинг ажримига мувофиқ, суд мажлиси залига бирма-бир гувоҳлар чақириладилар.

Гувоҳларни сўроқ қилиш тартиби. Гувоҳларни сўроқ қилиш тартибига ва уларнинг кўрсатмаларига оид қоидалар ФПКнинг 183–186-моддаларида берилган. Бу қоидаларда кўрсатилишича, ҳар бир гувоҳ алоҳида сўроқ қилинади. Раислик қилувчи гувоҳни сўроқ қилишдан олдин унинг шахсини, ёшини, касбини, шу ишга алоқасини ҳамда тарафлар ишда иштирок этувчи бошқа шахслар билан ўзаро муносабатини аниқлайди, шунингдек уни кўрсатма беришдан бош тортгани ёки бўйин товлангани ва била туриб ёлғон кўрсатма бергани учун Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 239 ва 240-моддаларига мувофиқ жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантиради.

Гувоҳлардан ўз ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарликлари тушунтирилганлиги тўғрисида тилхат олинади. Тилхат суд мажлиси баённомасига қўшиб қўйилади. Ҳали кўрсатма бермаган гувоҳлар ишни кўриш вақтида суд мажлиси залида бўлишларига йўл қўйилмади.

Гувоҳ кимнинг аризаси бўйича чақирилган бўлса, шу шахс ва унинг вакили биринчи бўлиб, сўнгра ишда иштирок этувчи бошқа шахслар гувоҳга саволлар берадилар. Суднинг ташаббуси билан чақирилган гувоҳга саволларни биринчи бўлиб даъвогар беради. Гувоҳ сўроқ қилинаётганида судья унга исталган вақтда савол беришга ҳақлидирлар.

Сўроқ қилинган гувоҳлар ишни кўриш тамом бўлгунга қадар суд мажлиси залида қолишлари лозим. Суд сўроқ қилинган гувоҳларнинг ишни кўриш тамом бўлмасдан олдин суд мажлиси залидан чиқиб кетишига тарафларнинг розилиги билан рухсат бериши мумкин.

Зарур ҳолларда суд гувоҳни ўша ёки келгуси мажлисда қайтадан сўроқ қилиши, шунингдек гувоҳларнинг кўрсатмаларидаги зиддиятларни аниқлаш учун уларни юзлаштириши мумкин. Гувоҳ кўрсатма беришда унинг кўрсатмалари бирор ҳисоблар ёки хотирада қолиши қийин бўлган бошқа маълумотлар билан боғлиқ бўлган ҳолларда, у ёзма хотиралардан фойдаланиши мумкин. Бу хотиралар судга ва ишда иштирок этувчи шахсларга кўрсатилади ва суднинг ажрими билан ишга қўшиб қўйилиши мумкин.

Раислик қилувчи ўн олти ёшга тўлмаган гувоҳларга иш бўйича ўзлари билган ҳамма маълумотларни рўй-рост айтиб беришга мажбур эканликларини тушунтиради, лекин улар кўрсатма беришдан бош тортганлик ёки бўйин товлаганлик учун ва била туриб ёлғон кўрсатма берганлик учун жиноий жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантирилмайдилар.

Ўн тўрт ёшгача бўлган гувоҳларни сўроқ қилишда суд лозим топган тақдирда эса, ўн тўрт ёшдан ўн олти ёшгача бўлган гувоҳларни сўроқ қилишда педагог, зарур ҳолларда эса, уларнинг ота-оналари, васий ҳамда ҳомийлари чақирилади. Бу шахслар раислик қилувчининг рухсати билан гувоҳга саволлар бериши мумкин.

Алоҳида ҳолларда, вояга етмаган гувоҳни сўроқ қилиш вақтида ишда иштирок этувчи у ёки бу шахс суднинг ажрими билан суд мажлиси залидан чиқариб юборилиши мумкин. Ўша шахс мажлис залига қайтиб кирганидан кейин унга вояга етмаган гувоҳнинг кўрсатмаси ўқиб эшиттирилиши ва гувоҳга саволлар бериш имконияти таъминланиши лозим.

Ўн олти ёшга етмаган гувоҳ сўроқ қилиб бўлингач, суд мажлиси залидан чиқариб юборилади, суд бу гувоҳнинг мажлис залида бўлишини зарур деб топган ҳоллар бундан мустасно.

Суд томонидан ФПКнинг 65–68 ва 75-моддаларида кўрсатилган тартибда гувоҳлардан олинган кўрсатмалар суд мажлисида ўқиб эшиттирилади.

Ёзма далилларни текширишда суд оғзакилик принципига биноан, уларни тўлиқ ёки ишга оид бўлган қисмини ўқиб эшиттириши ва ишда иштирок этувчи шахсларга, лозим ҳолларда эса, экспертга, мутахассисга ҳамда гувоҳларга танишини учун тақдим этилади. Шундан сўнг ишда иштирок этувчи шахслар мазкур далиллар хусусида тушунтиришлар беришлари мумкин.

Фуқароларнинг шахсий ёзишмалари каби далиллар суд мажлисида, бундай ёзишмалар кимлар ўртасида бўлган бўлса, бу шахсларнинг розилиги билан ўқилиши мумкин. Уларнинг розилиги бўлмаганида эса, суд уларни фақат ёпиқ суд мажлисдагина текширади.

Агар тарафлар узрли сабабларга кўра далилларни ўз вақтида топшира олмаган бўлсалар, суд ҳақиқатни белгилаш мақсадида иш учун аҳамиятли бўлган далилларни суд мажлисида ҳам қабул қилиши мумкин.

Тақдим қилинган ҳужжатларнинг қалбакилиги тўғрисидаги аризани текшириш учун суд экспертиза тайинлаши мумкин. Агар суд ҳужжат қалбаки деган хулосага келса, уни далиллар қаторидан чиқариши ва зарур ҳолларда суд ҳужжатларни текшириш учун прокурорга юбориши мумкин. Агар ишда ашёвий далиллар бўлса, улар суд томонидан кўздан кечирилади ва ишда иштирок этувчи шахсларга, вакилларга, зарур бўлган ҳолларда эса эксперт, мутахассис ва гувоҳларга ҳам кўрсатилади.

Ашёвий далилларни кўздан кечириш тўғрисидаги қоидалар ФПКнинг 191–192-моддаларида берилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорида ҳам ишни судда кўриш жараёнида аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқлаш зарурлиги ҳақида таъкидланган. Масалан, шаън ва қадр-қимматга оид ишларни кўришда:

а) раддия берилиши талаб қилинаётган маълумотнинг тарқатилган-тарқатилмаганлиги;

б) бу маълумотларнинг фуқаро ёки ташкилотнинг қадр-қимматига путур етказган-етказмаганлиги;

в) бу маълумотларнинг ҳақиқатга тўғри келиш-келмаслиги ва ҳоказоларни аниқлаш кўрсатилган[1].

Судга келтиришнинг иложи бўлмаган ашёвий ва ёзма далиллар уларнинг турган жойида кўздан кечирилади ва текширилади. Жойларда кўздан кечиришни ўтказиш тўғрисида суд ажрим чиқаради. Кўздан кечириш жойига борганда раислик қилувчи суднинг ишни кўришни давом эттиришини тўғрисида эълон қилади, ишни кўриш фуқаролик процессуал қонунларда белгиланган қоидалар бўйича олиб борилади. Кўздан кечиришнинг натижалари суд мажлиси баённомасига киритилади. Баённомага кўздан кечириш пайтида тузилган ёки тасдиқланган режалар, чизмалар, суратларни ҳам қўшиш мумкин. Процессда иштирок этишга суд жалб қилган ёки ўз ташаббуслари билан процессга киришган давлат бошқарув идораларининг фикрлари суд мажлисида баён қилинади, сўнгра суд ва ишда иштирок этувчи шахслар мазкур вакилларга кўрилаётган иш юзасидан саволлар беришлари мумкин.

Суд мажлиси бошидан охиригача тарафларнинг тортишувчанлик принципи асосида ўтказилади. Тарафлар даъвони исботлаш ёинки рад қилиш учун барча далилларни келтирадилар.

Суд ҳам, қонунда (ФПК 15-м.) кўрсатилганидек, тақдим қилинган материаллар ва баёнотлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунда кўрсатилган ҳамма чораларни кўради. Иш бўйича йиғилган ҳамма далиллар текширилгандан сўнг раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахслар ва вакиллардан иш материалларини бирор-бир тарзда тўлдириш истаклари бор-йўқлигини сўрайди. Бундай арзлар бўлмаса, раислик қилувчи ишни мазмунан текшириш тамом бўлганлигини эълон қилади ва суд музокарасини ҳамда прокурорнинг фикрини эшитишга ўтади (ФПК 197-м.).

Суд музокаралари. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг нутқлари ва прокурорнинг хулосаларидан иборат бўлади. Бу қисмда тарафлар, яъни аввал даъвогар, сўнгра жавобгар ёки уларнинг вакиллари суд мажлисида даъвонинг қандай далиллар билан исботланганлигини ёки исботланмаганлигини, қандай ҳуқуқлар ёки бурчлар белгиланган ёки белгиланмаганлигини тегишли ҳуқуқ нормаларига ҳавола қилиб (асосланиб) кўрсатадилар. Суд мажлисининг шу қисмида даъвогар, қоида бўйича, даъвонинг қаноатлантирилишини, жавобгар эса, агар даъвони тан олмаган бўлса, унинг рад қилинишини илтимос қилади.

Суд музокаралари белгиланган тартибда ўтказилиб иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг нутқларидан иборат бўлади. Суд музокараларида дастлаб даъвогар ва унинг вакили, сўнгра жавобгар ва унинг вакили сўзлайди. Бошланган процессда низо предметига нисбатан мустақил талаби бўлган учинчи шахс ва унинг вакили тарафлардан кейин сўзлайди. Низонинг предметига мустақил талаби борлигини билдирмаган учинчи шахс ва унинг вакили шу учинчи шахс ишда қайси даъвогар ёки жавобгар томонидан иштирок этаётган бўлса, шу даъвогар ёки жавобгардан кейин сўзлайдилар.

Прокурор, шунингдек давлат бошқарув идоралари, касаба уюшмаси, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда фуқаролар ФПКнинг 5-моддасида кўрсатилган тартибда иш бошлаган бўлсалар, суд муҳокамасида биринчи бўлиб сўзлайдилар. Процессда иштирок этишга суд томонидан жалб қилинган ёки процессга ўз ташаббуси билан киришган давлат бошқарув идораларининг вакиллари суд музокарасида тарафлар ва учинчи шахслардан сўнг сўзлайдилар (ФПКнинг 198-м. 5-қ.).

Шундан сўнг иштирокчилар бир-бирларига қарши эътироз билдиришлари, яъни келтирилган важлар, асослар тўғрисида яна қайта сўзга чиқишлари мумкин. Охирги эътирозни билдириш ҳамма вақт жавобгар ва унинг вакилига тегишли бўлади.

Суд мажлисида прокурорнинг фикр бериш қисми. Ишда иштирок этувчи прокурор, ўзи даъво қўзғатганидан ёки ишга киришганидан қатъи назар, ишнинг тўлиқ мазмуни бўйича ўзининг хулосасини суд музокарасидан кейин беради (ФПК 199-м.).

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1992. – №3. – 20–21-б.

Прокурор ўз чиқишида суд мажлисида текширилган далилларни таҳлил қилиб, қандай фактларнинг аниқланганлиги, иш бўйича қайси қонунга асосланиш лозимлиги, даъвонинг қаноатлантирилиши ёки қаноатлантирилмаслиги тўғрисида хулоса беради. Агар судда кўрилаётган иш жамоатчилик манфаатлари билан боғлиқ бўлса, унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти тўғрисида тўхталиши керак бўлади.

Баъзи ҳолларда прокурор судга оғзаки фикр бериш билан бирга, унинг суд мажлиси баённомасига тўғри ва тўлиқ ёзилишини таъминлаш мақсадида хулосани ёзма равишда ҳам бериши мумкин. Суд музокарасида қатнашувчилар ёки хулоса берувчи прокурор ўз сўзида судда аниқланмаган, шунингдек суд мажлисида текширилмаган далилларга асосланишга ҳақли эмас.

Суд музокарасида ёки прокурорнинг хулосасида ишга алоқадор бўлган янги ҳолатлар аниқланса ёки далилларнинг текширилиши зарур деб топилса, суд ишни мазмунан кўришни қайтадан бошлаш тўғрисида ажрим чиқаради. Ишни мазмунан кўриш тамом бўлганидан сўнг, суд музокараси ва прокурорнинг хулосаси умумий тартибда тингланади.

Суд мажлисининг қарор қилиш қисми. Суд мажлисининг охирги қисми ҳал қилув қарорини чиқариш ва бу қарорни эшиттиришдан иборат бўлади.

ФПКнинг 201-моддасида кўрсатилганидек, суд музокараси ва прокурорнинг хулосаси тинглангач, суд ҳал қилув қарори чиқариш учун алоҳида хонага (маслаҳатхонага) киради. Раислик қилувчи бу ҳақда суд мажлисида ҳозир бўлганларга эълон қилади. Ҳал қилув қарорини чиқаришга оид асосий қоидалар ФПКнинг 203–205-моддаларида берилган. Бу моддаларда кўрсатилишича, ишни мазмунан ҳал қиладиган биринчи инстанция судининг қарори ҳал қилув қарори шаклида, Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарилади.

Суднинг ҳал қилув қарори иш кўриб бўлинганидан сўнг дарҳол чиқарилади. Алоҳида мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал қилув қарорни тайёрлаш кўпи билан уч кунга кечиктирилиши мумкин, лекин қарорнинг хулоса қисми суд ишни кўриш тамомланган мажлиснинг ўзидаёқ эълон қилиши керак. Айни вақтда суд ишда қатнашувчи шахслар ва вакиллар асослантирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишиб чиқишлари мумкинлигини эълон қилади. Қарорнинг эълон қилинган хулоса қисми ҳамма судьялар томонидан имзоланади ва ишга қўшиб қўйилади.

Суднинг ҳал қилув қарори судья (суд) томонидан алоҳида хонада (маслаҳатхонада) қабул қилинади, ёзма равишда тузилади ва судья (судьялар) томонидан имзоланади. Суднинг ҳал қилув қарорини қабул қилади бошқа шахсларнинг ҳозир бўлишига йўл қўйилмайди.

Суднинг ҳал қилув қарори қонуний ва асосли бўлиши лозим. Суд ҳал қилув қарорини фақат суд мажлисида текширилган далилларгагина асослайди.

Суд ҳал қилув қарорини чиқаришда далилларга баҳо беради, иш учун аҳамиятли бўлган қандай ҳолатлар аниқланганлигини ва қандайлари аниқланмаганлигини, бу ишга нисбатан қандай қонун қўлланиши лозимлигини ва арз қилинган талабни қаноатлантириш лозим ёки лозим эмаслигини аниқлайди.

Суд, шунингдек суд харажатларини тақсимлайди. Ҳал қилув қарорини ижро этиш тартиби ва муддатини белгилайди ҳамда бошқа қўшимча масалаларни ҳал қилади.

Агар маслаҳат вақтида иш учун аҳамиятга молик янги ҳолатни аниқлаш ёки янги далилни текшириш зарур бўлиб қолса, суд ҳал қилув қарори чиқармасдан, ишни судда кўришни янгидан бошлайди ва бу тўғрида ажрим чиқаради. Бундай ҳолда суд ишни фақат қўшимча текшириш зарур бўлган ҳолатлар доирасидагина олиб боради.

Суднинг ҳал қилув қарори, агар иш ҳайъат тартибида кўрилса, кўпчилик овоз билан қабул қилинади. У раислик қилувчи ёки судья томонидан ёзма шаклда баён қилинади ва ҳал қилув қарорини чиқаришда иштирок этган (судья) судьялар томонидан имзоланади. Озчилик томонида қолган судья ўзининг алоҳида фикрини ёзма шаклда баён қилишга ҳақли. Суднинг алоҳида фикри суд мажлисида ўқиб эшиттирилмайди, лекин ишга қўшиб қўйилади.

Ҳал қилув қарори имзолангандан сўнг, суд мажлис залига қайтиб киради. Судья суднинг ҳал қилув қарорини ўқиб эшиттиради. Сўнгра раислик қилувчи ҳал қилув

қарорининг мазмунини тушунтиради ва тарафлардан суднинг ҳал қилув қарорига нисбатан ҳамда уни дарҳол ижро этилишига қаршилар бор-йўқлигини аниқлайди. Тарафларнинг ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этишга розилиги суд мажлисининг баённомасига киритилиб, иккала тараф томонидан имзоланади. Унинг устидан шикоят қилиш тартиби ва муддатини тушунтиради ҳамда мазкур иш юзасидан суд мажлисни ёпиқ деб эълон қилади (ФПК 202-м.).

4. Иш юритишни тўхтатиб туриш, аризани кўрмасдан қолдириш ва иш юритишни тугатиш асослари

Иш юритишни тўхтатиш фуқаролик ишининг судда ҳал қилинишига тўсқинлик қиладиган муайян ҳолатларнинг рўй бериши туфайли процессуал ҳаракатларнинг тўхталишини билдиради. Иш кўришга тўсқинлик қиладиган ҳолатлар турлича бўлиб, у судга ҳам, тарафларга ҳам боғлиқ бўлмайди ва қачон бундай тўсиқ бартараф қилиниши номаълум бўлади. Шунинг учун суд ишни маълум вақтда ҳал қилиш имкониятига эга бўлмайди. Шу сабабли процессуал ҳаракатлар вақтинча тўхтатилади. Иш юритишни тўхтатиш *мажбурий* ва *факультатив* асосларга бўлинади.

Иш юритишни тўхтатишнинг мажбурий асослари ФПКнинг 92-моддасида белгиланган. Суд қуйидаги ҳолларда иш юритишни тўхтатиб туриши шарт:

– ишда тараф бўлган фуқаро вафот этиб, низоли ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий ворисликка йўл қўйса ёки ишда тараф бўлган юридик шахс қайта ташкил этилса;

– фуқаро муомала лаёқатини йўқотса;

– жавобгар Қуролли Кучларнинг ҳаракатдаги қисмида бўлса ёки Қуролли Кучларнинг ҳаракатидаги қисмида бўлган даъвогар илтимос қилса;

– мазкур ишни фуқаролик, жиноий ёки маъмурий тартибда кўрилаётган бошқа иш ҳал қилинмасдан кўриш мумкин бўлмаса.

Иш юритишнинг факультатив, яъни қўшимча, мажбурий бўлмаган асоси ФПКнинг 93-моддасида белгиланган. Унга кўра, қуйидаги ҳолларда:

– тараф Қуролли Кучлар таркибида ҳақиқий муддатли ҳарбий хизматда бўлса ёки давлатнинг бирорта мажбуриятини бажариш учун жалб қилинган бўлса;

– тараф даволаниш муассасасида бўлса, шунингдек улардан бирида судга келишга тўсқинлик қиладиган ва тиббий муассасанинг маълумотномаси билан тасдиқланган касаллик бўлса;

– тарафлар узоқ вақт хизмат сафарида бўлса ёки бошқа узрли сабабга кўра йўқ бўлса;

– ФПКнинг 140-моддасида назарда тутилган ҳолларда жавобгар қидирилаётган бўлса;

– суд томонидан экспертиза ўтказиш тайинланган бўлса;

суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг илтимоси бўйича ёки ўз ташаббуси билан иш юритишни тўхтатишга ҳақли.

Судда иш юритишни қайси вақтгача тўхтатиб туриш ФПКнинг 94-моддасида кўрсатилган. Иш юритишни тўхтатиш учун суд асослантирилган ажрим чиқариши лозим. Суднинг иш юритишни тўхтатиб туриш тўғрисидаги ажрими устидан хусусий шикоят бериш ёки хусусий протест келтириш мумкин (ФПК 95-м.). Иш юритиш уни тўхтатиб туришга сабаб бўлган ҳолатлар бартараф қилингач, ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризаси ёки суднинг ташаббуси билан қайта тикланади. Суд иш юритишни қайтадан бошлаганида ишда иштирок этувчи шахсларни умумий асосларга мувофиқ чақиради (ФПК 96-м.).

Иш юритилишининг тўхтатилишини аризани кўрмай қолдиришдан (ФПК 97-м.) иш кўришни кейинга қолдиришни (ФПК 177-м.) ажрата билиш керак. Уларнинг фарқи юқорида келтирилган моддаларнинг мазмунини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди иш юритишни тўхтатиш масаласига жиддий эътибор бериш лозимлигини таъкидлаган. Масалан, «Суд амалиётида фуқаролар ва ташкилотларнинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳақидаги қонунларни қўллаш тўғрисида» ги 1992 йил 19 июнь Пленуми қарорида ишни кўришни бир неча маротаба қолдириш иш юритишни асоссиз ҳаракатдан тўхтатиб қўйиш оқибатида низонинг муҳимлиги моҳиятининг йўқолиши туфайли даъвогарлар

талаблардан воз кечаётганликлари, анчагина аризалар эса, кўрилмасдан қолдираётганлиги кўрсатилган[1].

Иш юритишни тугатиш мазмунига кўра, даъво талабини қўзғатган шахснинг ҳуқуқини судда ҳимоя қилишга эга эмаслигидан далолат беради, суд эса бундай ишларни ўз иш юритишига қабул қилишга ҳақли эмаслигини билдиради. Суд даъвогарнинг суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмаслиги сабабли иш юритишни тугатади. Бу эса, манфаатдор шахсни шу иш бўйича қайтадан судга мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш демакдир.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал қонунчилиги судда иш юритишни низо юзасидан ҳал қилув қарори чиқармасдан тамомлашнинг икки шаклини, яъни иш юритишни тугатиш ва аризани кўрмай қолдириш шаклларини белгилайди.

Иш юритишни тугатиш деганда, суднинг иш юзасидан фаолияти даъвогарнинг худди шу иш бўйича судга қайтадан мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан тугатилиши назарда тутилади.

Аризанинг кўрилмай қолдирилишида эса, иш юритиш тамомланса ҳам, аммо даъвогарга даъвонинг кўрилмай қолдирилишига асос бўлган тўсқинликлар бартараф қилинганидан сўнг худди шу иш бўйича қайтадан мурожаат қилиш ҳуқуқи берилади.

ФПКнинг 100-моддасига мувофиқ, суд қуйидаги ҳолларда:

– иш судга тааллуқли бўлмаса;

– айни бир тарафлар ўртасидаги, айни бир предмет тўғрисидаги ва айни бир асослар бўйича чиққан низо юзасида суднинг чиқарган ва қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёки даъвогар даъводан воз кечишни қабул қилиш тўғрисидаги ёхуд тарафларнинг келишув битимини тасдиқлаш тўғрисидаги суднинг ажрими бўлса;

– агар даъвогар арз қилган талабларидан воз кечса ва суд бу воз кечишни қабул қилган бўлса;

– агар тарафлар келишув битими тузган бўлсалар ва бу битим суд томонидан тасдиқланган бўлса;

– ишни судда кўришга тайёрлаш вақтида даъвогарнинг талабларига жавобгар иқрор бўлса ва бу иқрорлик суд томонидан қабул қилинган бўлса;

– агар тарафлар ўртасида ушбу низони ҳакамлар судига топшириш ҳақида шартнома тузилган бўлса;

– агар иш бўйича тарафлардан бири бўлган фуқаронинг вафотидан сўнг низоли ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий ворисликка йўл қўймаса, иш юритишни тугатади.

Иш юритишни тугатишнинг юқорида санаб ўтилган асослари қатъий бўлиб, кенгайтирилмайди ва унга бошқа асослар қўшилмаслиги керак. Иш юритиш суднинг ажрими билан тугатилади. Агар иш юритиш ишнинг судга тааллуқли бўлмаганлиги сабабли тугатилса, суд ариза берувчига қайси идорага мурожаат қилиш кераклигини кўрсатиши шарт. Иш юритишни тугатиш тўғрисидаги ажрим устидан хусусий шикоят берилиши ва хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПК 101-м.).

Иш юритиш тугатилган тақдирда, айнан бир тарафлар ўртасидаги, айни бир предмет тўғрисидаги ва айни бир асослар бўйича қилинган низо юзасидан судга қайтадан мурожаат қилишга қонунда йўл қўйилмайди.

Аризани кўрмасдан қолдириш асослари ФПКнинг 97-моддасида белгиланган. Бу моддада айтилишича, суд қуйидаги ҳолларда аризани кўрмасдан қолдиради:

– ариза муомалага лаёқатсиз шахс томонидан берилган бўлса;

– манфаатдор шахс номидан аризани иш юритишга ваколати бўлмаган шахс берган бўлса;

– суд айни бир тарафлар ўртасидаги, айни бир предмет тўғрисидаги ва айни бир асослар бўйича чиққан низо юзасидан иш юритаётган бўлса;

– ишни ўзларининг иштирокисиз кўришни илтимос қилмаган тарафлар иккинчи чақирув бўйича ҳам узрли сабабларсиз судга келмасалар, суд эса ишга оид мавжуд материаллар асосида ишни ҳал қилиш мумкин эмас, деб ҳисобласа;

– ишни ўзининг иштирокисиз кўришни илтимос қилмаган даъвогар иккинчи чақирув бўйича судга келмаса, жавобгар эса, ишни мазмунан кўришни талаб қилмаса.

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1992. – №3. – 18-б.

Юқорида кўрсатилган беш асосдан ташқари яна бошқа баъзи ҳолларда, масалан, судда қўзғатилган иш ФПКнинг 279–281-моддалари бўйича алоҳида тартибда кўрилиши лозимлиги аниқланганида, иш ҳал қилув қарори чиқарилмасдан тамомланган ҳисобланади ва аризачига ишнинг суд мажлисида кўрилмай қолдирилиши ва алоҳида иш юритиш тартибида кўрилиши тушунтирилади.

Суд қонунда кўрсатилган ҳолларда аризани кўрмасдан қолдириш тўғрисидаги ажримни бекор қилиши мумкин. Масалан, тарафлар суд мажлисига келмаганликларининг сабаблари узрли эканлигини тасдиқловчи далиллар тақдим этсалар, йўл қўйилади. Ариза кўрилмай қолдирилган ҳолларда иш юқорида айтилганидек, ҳал қилув қарори чиқарилмасдан ишнинг кўрилмай қолдирилиши тўғрисида ажрим чиқариш билан тамомланади. Ажримда ишни ҳал этишга тўсқинлик қиладиган, ФПКнинг 98-моддасида кўрсатилган ҳолатларни бартараф этиш кераклиги кўрсатилади.

Ишни кўрмай қолдириш учун асос бўлган ҳолатлар бартараф этилганидан кейин, манфаатдор шахс умумий тартибда ариза билан судга мурожаат қилиш ва янгидан иш қўзғатишга ҳақлидир (ФПК 99-м.).

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Суд мажлисининг қисмларини айтиб беринг.
2. Суд ҳал қилув қарорининг мазмуни нимадан иборат?
3. Сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариш тартибини биласизми?
4. Келишув битимининг моҳияти нима?
5. Суд мажлиси баённомасининг аҳамиятини тушунтириб беринг.
6. Судга келмаслик оқибатларини айтинг.
7. Иш юритишни тўхтатиб туришнинг иш юритишни тугатишдан фарқи нимада?
8. Аризани кўрмасдан қолдириш асосларини санаб беринг.

6-мавзу
ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, ШУНИНГДЕК МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАР ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА ҲАМДА АЛОҲИДА ТАРТИБДА ИШ ЮРИТИШ

- *Идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларни кўриб, ҳал этишнинг умумий тавсифи*
- *Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризаларга оид ишларнинг судда кўрилиши*
- *Алоҳида тартибда кўриладиган ишларнинг моҳияти ва турлари*

1. Идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларни кўриб ҳал этишнинг умумий тавсифи

Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида кўрсатилганидек, судлар даъво тартибида юритиладиган ишлардан ташқари, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини ҳам белгилайди.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича ишлар қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина судларга тааллуқли бўлади.

Умумий қоида бўйича, бундай маъмурий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар (келишмовчиликлар), асосан, маъмурий тартибда кўрилади. Аммо, амалдаги қонунчилик бу туркумга кирадиган баъзи низоларнинг кўрилиши ва ҳал қилинишини суднинг ваколатига киритган. Жумладан, ФПКнинг 264-моддасига асосан, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича ишларга қуйидагилар киради:

1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан берилган шикоятлар;

2) нотариуснинг, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органларининг ҳаракатларни бажаришни рад этганлиги ёхуд уларни нотўғри бажарганлиги устидан шикоятлар;

3) прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисидаги аризаси бўйича ишлар.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятларга оид ишларни судда кўриб чиқиш тартиби, ФПКнинг 26–29-бобларида кўрсатилган истисно ва қўшимчалар билан биргаликда, фуқаролик суд ишлари юритишнинг умумий қоидаларига биноан кўрилади.

Фуқароларнинг иштироки билан бўладиган бундай маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни кўриб ҳал этишнинг суд тартиби судсиз маъмурий тартибда кўриладиган ишлардан муайян устунликларга эгалиги, низоларнинг тўғри ҳал қилинишига катта кафолатлар яратилганлиги, фуқаролар, давлат ва бошқа идораларнинг ҳуқуқ ва манфаатларининг жиддий қўриқланиши билан фарқланади.

Амалдаги қонунларга асосан, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш юзасидан чиқарилган қарор устидан шикоят манфаатдор шахс – жабрланувчи, унинг қонуний вакиллари ва адвокатлари томонидан берилиши мумкин. Шикоятни юқори турувчи органга (мансабдор шахсга) ёки маъмурий ишлар бўйича туман (шаҳар) судига бериш, суднинг маъмурий ишлар бўйича чиқарган қарори устидан юқори турувчи судга шикоят билан мурожаат этиш тартиблари қонунда белгиланган.

Шикоят маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш юзасидан қарор қабул қилган органга (мансабдор шахсга) ёки бевосита судга юборилади. Иш юзасидан қарор чиқарган орган (мансабдор шахс) шикоятни олгач, уни уч кун ичида иш билан бирга шикоятни кўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган органга (мансабдор шахсга) юборади.

Қонунга биноан, қарор устидан шикоят берган шахс давлат божини тўлашдан озод этилади.

Шикоят қарорнинг нусхаси олинган кундан бошлаб ўн кун ичида берилади. Агар шикоят бериш муддати узрли сабабларга кўра ўтказиб юборилса, бу муддат шикоятни кўриб чиқишга ваколатли орган (мансабдор шахс) томонидан тикланиши қонунда назарда тутилган.

Прокурор туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьясининг қарори устидан туман (шаҳар) судининг раисига ёки юқори турувчи судга, бошқа орган (мансабдор шахс) қарори устидан қарор чиқарган органга (мансабдор шахсга) протест билдириши мумкин. Маъмурий иш юзасидан чиқарилган қарорга нисбатан берилган шикоят ва билдирилган протестни ваколатли органлар (мансабдор шахслар) шикоят ва протест тушган кундан бошлаб ўн кун муддат ичида кўриб чиқиши шарт. Берилган шикоят ёки билдирилган протестни кўриб чиқиш пайтида орган (мансабдор шахс) чиқарилган қарорнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириши лозим.

Маъмурий ишлар бўйича судьянинг қарори устидан берилган шикоят ёки билдирилган протест юзасидан апелляция инстанция судида иш юритиш тартиби айрим истиснолардан ташқари, қонунда кўрсатилган қоидаларга асосан ҳал этилади. Апелляция инстанция суди маъмурий ишлар бўйича судьянинг қарори устидан берилган шикоят ёки билдирилган протест юзасидан ажрим чиқаради ва у чиқарилган вақтдан бошлаб қонуний кучга киради.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш юзасидан берилган шикоят ёки билдирилган протестни кўриб чиқиш пайтида тегишли орган (мансабдор шахс) қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади:

– чиқарилган қарорни ўзгартиришсиз, шикоят ёки протестни эса қаноатлантирмасдан қолдиради;

– чиқарилган қарорни бекор қилади ва ишни қайта кўриб чиқиш учун юборади;

– чиқарилган қарорни бекор қилади ва ишни юритишни тугатади;

– уни жазо чорасини кучайтирмаган ҳолда, маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик тўғрисидаги норматив ҳужжатда назарда тутилган доирада ўзгартиради.

Қарорни бекор қилиш ёки ўзгартириш учун ваколатли орган (мансабдор шахс) томонидан ишни тўлиқ бўлмаган ҳолда ёки бир томонлама кўриб чиқилиши, қонунда назарда тутилган нормалар ҳамда маъмурий жавобгарлик назарда тутилган бошқа норматив ҳужжатлар ишнинг фактик ҳолатларига мос келмаслиги, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритиш қоидаларининг жиддий бузилиши, қўлланилган маъмурий жазонинг адолатсизлиги асос ҳисобланиши мумкин.

Берилган шикоят ёки билдирилган протест бўйича қабул қилинган қарорда у чиқарилган вақт ва жой, шикоят ёки протестни кўриб чиқаётган мансабдор шахс, прокурор ва ишда иштирок этаётган бошқа шахслар, шикоят ёки протестнинг моҳияти, чиқарилган қарорнинг асосланганлиги кўрсатилиши лозим.

Иш юзасидан қарор чиқарилгач, суд ҳал қилув қарорининг нусхаси уч кун муддат ичида иши юзасидан қарор чиқарилган шахсга юборилади. Протест натижалари тўғрисида эса прокурорга маълум қилиниши керак.

Агар суд маъмурий ишни кўришда уни тугатиш билан қарорни бекор қилса, ундириб олинган пул суммаларини ва нарсаларини қайтариб беради, шунингдек илгари қабул қилинган қарор билан боғлиқ чиқимлар ва чеклашлар бекор қилинади. Нарсани қайтариб бериш мумкин бўлмаган ҳолларда унинг қиймати, башарти бу

нарсалар тадбиркорлик учун мўлжалланган бўлса, бой берилган фойдаси ҳам қопланади. Бундай ишлар қайтарма даъво талабларига оид қоидалар асосида тартибга солинади.

Идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар юзасидан келиб чиқадиган ва фуқаролик суд ишларини юргизиш қоидалари бўйича кўриладиган ишлар суднинг ёки судьянинг якка ҳолда маъмурий жазога тортиш тўғрисида кўриладиган ишлардан, чунончи, майда безорилик учун қамоққа олиш ёки жарима солиш тўғрисидаги ва шу каби бошқа ишларни кўришдан фарқ қилиши керак.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик туфайли судда кўриладиган ишларни, идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар юзасидан келиб чиқадиган ишларни даъво тартибида кўриладиган фуқаролик ишларига аралаштирмаслик керак. Агар маъмурий актга асосланган фуқаролик, меҳнат ёки бошқа муносабатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқлар бузилса, бу ҳолда иш даъво ишини юритиш тартибида кўрилади. Масалан, турар жой майдонига берилган ордерни ҳақиқий эмас деб топиш, нотариал органнинг ижро хати ҳақида низолашиш, мулкни хатлашдан чиқариш, фуқаролик ҳолати далолатномаси ёзиш дафтарида оталикни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги, маъмурий жазо берилиши ҳақидаги буйруқни бекор қилиш ва шу каби бошқа даъволар кўрилади. Юқорида кўрсатиб ўтилган ишларга нисбатан фуқаролик суд ишини кўриб чиқиш қоидаларига ҳеч қандай истиснолар ва қўшимчалар белгиланмаган.

Бундай ишлар даъво ишини юритиш тартибида кўрилади. Давлат ёки ширкат хўжаликларининг экинларини пайҳон қилиш туфайли етказилган зарарнинг тўланиши тўғрисидаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларининг қарорини ихтиёрий равишда бажармаган фуқароларга нисбатан қўзғатиладиган даъволар ҳам даъво ишини юритиш тартибида кўрилади.

ФПКнинг 266-моддасида судга шикоят қилиниши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) кўрсатилган. Унга кўра, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг ҳайъат таркиби томонидан ҳамда якка тартибда амалга оширилган ва пировард натижасида:

– фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилишига;

– фуқаронинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириши йўлида тўсқинликлар вужудга келишига;

– фуқаронинг зиммасига бирорта ғайриқонуний мажбурият юклатилишига ёки унинг ғайриқонуний равишда бирор-бир жавобгарликка тортилишига сабаб бўлган хатти-ҳаракатлари (қарорлари) судга шикоят қилиниши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлар жумласига киради.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга оид ишлар ФПКнинг 264–275-моддаларида кўрсатилган.

Органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан, судловлик тўғрисидаги қоидаларга амал қилган ҳолда, фуқаро ўзи яшаб турган жойидаги судга ёки давлат органи ҳамда мансабдор шахснинг иш жойи жойлашган ҳududдаги судга шикоят қилишга ҳақли.

Органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоятлар қонунда кўрсатилган туркумдаги ишларга тегишли бўлиб, қоидага асосан, судья органлар ва мансабдор шахслардан зарур бўлган ҳужжатларни талаб қилишга ҳамда фуқаронинг илтимоси ёки ўзининг ташаббуси билан қилинган хатти-ҳаракатларнинг ижроси судда кўрилгунга қадар тўхтатиш масаласини ҳам ҳал этишга ҳақлидир.

Суд бу умумий қоидаларни ФПКнинг 27–29-бобларида белгиланган маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларга ҳам татбиқ этиши лозим[1].

2. Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари)

[1] Қаранг: *Шорахметов. Ш. Ш.* Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. –Т., 2001. – 306–312-б.

устидан берилган шикоят ва аризаларга оид ишларнинг судда кўрилиши

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш тартиби ушбу қонуннинг 264–278-моддаларида кўрсатилган. ФПКнинг 31-моддасига биноан, судларнинг судловлигига ФПКнинг 264-моддасида санаб ўтилган ишлар ҳам тааллуқлидир. Булардан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги[1] қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан келтирилган шикоятларни судларда кўриш амалиёти тўғрисида»ги қарори[2] ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинади.

Бу ҳуқуқий ҳужжатларда шикоят қилиш учун асослар ва бошқа қоидалар ўз ифодасини топган. Жумладан, ФПКнинг 269-моддасида шу туркумдаги ишлар юзасидан шикоят бериш тартиби кўрсатилган. Унга кўра, фуқаро ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан бевосита судга ёки бўйсунув тартибида юқори органга, мансабдор шахсга мурожаат қилишга ҳақли.

Бўйсунув тартибидаги юқори орган ва мансабдор шахслар шикоятни бир ой муддат ичида кўриб чиқиши шарт. Агар фуқаронинг шикоятига рад жавоби берилса ёки у шикоят берган кунидан эътиборан бир ой ичида жавоб олмаса, шикоят билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

Шикоят ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилган фуқаро ёки унинг вакили, шунингдек фуқаронинг илтимосига биноан тегишли равишда ваколат берилган жамоат бирлашмасининг, меҳнат жамоасининг вакили томонидан берилиши мумкин.

Ҳарбий хизматчи ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузаётган ҳарбий бошқарув органлари ва ҳарбий мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан ушбу моддада назарда тутилган тартибда ҳарбий судга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақли. Берилган шикоятлар ФПКнинг 148–149-моддаларида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ расмийлаштирилади.

Фуқароларнинг мурожаат этиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунининг 3-моддасида белгиланган. Унга асосан, фуқаролар давлат органларига аризалар, таклифлар ва шикоятлар билан мурожаат этиш ҳуқуқига эга. Фуқароларнинг мурожаат этиш ҳуқуқидан фойдаланишлари бошқа шахсларнинг, жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига путур етказмаслиги керак. Фуқароларнинг шикоятлари уларда қўйилган масалаларни ҳал этиш ваколатга эга давлат органига ёки бўйсунув тартибида юқори турувчи органга берилади.

Фуқаро шикоятни шахсан ўзи, шунингдек ўз вакили орқали беришга ёхуд шикоятни алоқа воситалари орқали юборишга ҳақли. Вояга етмаганлар ҳамда муомалага лаёқатсиз шахслар манфаатини кўзлаб, шикоятни уларнинг қонуний вакиллари беради.

Шикоят фуқаронинг хоҳишига кўра, ўзи яшаб турган жойдаги судга ёки давлат органи ва бошқа орган ёхуд мансабдор шахснинг иш жойи жойлашган ҳудуддаги судга берилади.

ФПКнинг 270-моддасида судга шикоят билан мурожаат қилиш учун қуйидаги муддатлар белгиланган:

– фуқарога ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлиги маълум бўлган кундан эътиборан *уч ой*;

– фуқаро юқори органдан, мансабдор шахсдан шикоятини қаноатлантириш рад этилганлиги тўғрисида ёзма маълумот олган кундан эътиборан *бир ой* ёки фуқаро

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1995. – № 9. 183-м.

[2] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1996. – № 4. – 35–40-б.

ўзининг шикоятига ёзма жавоб олмаган бўлса, шикоят берилган кундан эътиборан *бир ой ўтгандан* кейин.

Шикоят бериш муддати узрли сабабларга кўра ўтказиб юборилган бўлса, суд бу муддатни тиклаши мумкин.

Судья шикоятни кўриб чиқиш учун қабул қилиб, қуйидаги ҳаракатларни бажариши лозим:

– тегишли органлар ва мансабдор шахслардан зарур ҳужжатларни талаб қилиб олади;

– фуқаронинг илтимоси ёки ўзининг ташаббуси билан шикоят қилинган хатти-ҳаракатнинг (қарорнинг) ижросини тўхтатиш масаласини ҳал этади.

Суд шикоятни кўриб чиқиб, натижалари бўйича ҳал қилув қарори чиқаради. Суд шикоятнинг асосли эканлигини аниқласа, шикоятга сабаб бўлган хатти-ҳаракатни (қарорни) ғайриқонуний деб топади, фуқаронинг талабини қаноатлантириш вазифасини тегишли орган (муассаса)га юклайди, унга нисбатан қўлланган жавобгарлик чораларини бекор қилади ёки унинг бузилган ҳуқуқлари ва эркинликларини бошқа йўллар билан тиклайди.

Агар суд шикоятга сабаб бўлган хатти-ҳаракатни (қарорни) қонуний, фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилмаган деб топса, у шикоятни қаноатлантиришни рад этади. Суднинг ҳал қилув қарори тегишли орган ёки мансабдор шахсга, шунингдек фуқарога ҳал қилув қарори қонуний кучга кирганидан кейин ўн кундан кечиктирмай юборилади. Ҳал қилув қарорининг ижроси қарор олинган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай суд ва фуқарога маълум қилиниши лозим. Ҳал қилув қарори ижро этилмаган тақдирда суд ФПКнинг 381-моддасида назарда тутилган чораларни қўллайди. ФПКнинг 211-моддасига биноан, агар жавобгар ҳал қилув қарорини белгиланган муддатда бажармаса, даъвогар бу ҳаракатларни жавобгарнинг ҳисобидан бажариб, қилган харажатларини кейинчалик жавобгардан ундириб олишга ҳақлидир.

Суд амалиётида сайлов комиссияларининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар кам учраса-да, бундай ишлар ҳам судларга тааллуқли эканлиги белгиланган (ФПК 272-м.). Бу туркумдаги ишлар асосан участка комиссияларида ёки тегишли ҳокимият органларида ҳал этилади. Ўзбекистон Республикасининг «Сайлов ҳақида»ги қонунига кўра, ҳар қандай фуқаро сайловчилар рўйхатидаги хато ва ноаниқликлар тўғрисида сайлов комиссиясига арз қилиш ҳуқуқига эга. Сайловчилар рўйхатидаги хато ва ноаниқликларга рўйхатга киритилмаслик, рўйхатдан чиқарилганлик, фамилияси, исми ва отасининг исми бузиб ёзилганлиги ва бошқалар киради.

Участка сайлов комиссияси сайловчилардан тушган аризани йигирма тўрт соат ичида кўриб чиқиши лозим. Участка сайлов комиссияси томонидан чиқарилган қарорлардан норози томон шу қарор устидан тегишли сайлов участкаси жойлашган ҳудуддаги туманлараро ёки туман (шаҳар) судига шикоят беришлари мумкин. Судга бериладиган бундай шикоятга шикоятчининг аризаси рад қилинганлиги тўғрисидаги участка сайлов комиссиясининг асослантирилган маълумотномаси илова қилинади.

ФПКнинг 272-моддасига кўра, сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят суд томонидан шикоят берилган кундан эътиборан уч кундан кечиктирмай кўриб чиқилиши, агар сайловга олти кундан кам вақт қолган бўлса, дарҳол кўриб чиқилиши лозим.

Шикоят суд томонидан аризачини ва тегишли сайлов комиссиясининг вакилини, шунингдек прокурорни, агар шикоят аризачига эмас, балки бошқа фуқарога дахлдор бўлса, ўша шахсни ҳам чақирган ҳолда кўриб чиқилади. Бу шахсларнинг келмаслиги ишни кўриб чиқишга тўсқинлик қилмайди.

Суднинг ҳал қилув қарори чиқарилиши биланоқ дарҳол тегишли сайлов комиссиясига ва аризачига топширилади. Суд сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларни прокурорнинг иштирокида кўради.

Ўзбекистон Республикасининг «Нотариат тўғрисида»ги 1996 йил 26 декабрь қонуни ҳамда ФПКнинг 273-моддасида айтилишича, нотариал ҳаракатлар ёки бундай ҳаракатларни бажаришни рад этганлик устидан манфаатдор шахслар судга шикоят аризаси беришлари мумкин.

Манфаатдор шахс бажарилган нотариал ҳаракатларни ёки нотариал ҳаракатни бажариш рад этилганлигини нотўғри деб ҳисобласа, бу ҳақда у нотариал идора, шаҳарча, қишлоқ, овул ўзини ўзи бошқариш органи жойлашган ҳудуддаги судга шикоят беришга ҳақли.

Мансабдор шахслар томонидан васиятномалар ва ишонч қоғозлари нотўғри тасдиқланганлиги ёки уларни тасдиқлаш рад этилганлиги ҳақидаги шикоятлар тегишли касалхона, бошқа стационар даволаш-профилактика муассасаси, санаторий, қариялар ва ногиронлар уйи, экспедиция, госпиталь, ҳарбий даволаш муассасаси, ҳарбий қисм, қўшилма, ҳарбий ўқув юрти, жазони ижро этиш жойи ўрнашган ҳудуддаги судга берилади.

Нотариал ҳаракат нотўғри бажарилганлиги ёки уни бажариш рад этилганлиги ҳақидаги шикоятлар нотариал ҳаракат нотўғри бажарилганлиги ёки бундай ҳаракатни бажариш рад этилганлиги аризачига маълум бўлган кундан эътиборан йигирма кунлик муддатда берилади.

Шикоятда бажарилган нотариал ҳаракатнинг ёки бундай ҳаракатни бажаришни рад этишнинг нотўғрилиги нималардан иборат эканлиги кўрсатилиши лозим. Шикоят бериш муддати ўтказиб юборилганда уни тиклаш ҳақидаги илтимос суд томонидан умумий асосларда ҳал қилинади.

Қарздор нотариус ёки консул томонидан берилган ижро хати хусусида умумий тартибда даъво тақдим этиш йўли билан низолашиши мумкин. Бажарилган нотариал ҳаракат негизида манфаатдор шахслар ўртасида келиб чиққан ҳуқуққа доир низо тааллуқлилигига қараб, суд томонидан кўрилади.

Нотариал ҳаракат, нотариал ҳаракатни кечиктириш ёки уни амалга оширишни рад этиш тўғрисидаги қарор устидан судга шикоят қилиш асослари нотариат тўғрисидаги қонуннинг 39-моддасида ҳам белгиланган.

Фуқаролик ҳолати актларини қайд этишдаги нотўғриликлар устидан судга шикоят қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 1995 йил 2 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси ФҲДЁ идораларида фуқаролик ҳолатларини қайд этиш тартиби ҳақидаги йўриқнома»ни тасдиқлаш ва амалга киритиш тўғрисидаги 81-сонли ҳайъат қарори ва ФПКнинг 274-моддасида кўрсатилганидек, агар фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш органлари фуқаролик ҳолати тўғрисидаги ёзувга тузатишлар киритишни рад этса, фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш дафтаридаги нотўғриликларни белгилаш тўғрисидаги ишларни суд кўриб чиқади.

Шикоятда фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш дафтаридаги хатоликлар нимадан иборат эканлиги, тузатиш киритиш қачон ва қайси фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш органи томонидан рад этилганлиги кўрсатилиши лозим.

Бу туркумдаги ишларнинг туғилиш, фарзандликка олиш, ажралиш ва ўлим фактларини белгилашга оид ишлардан фарқи шундаки, нотўғриликларни белгилашда далолатни тасдиқлайдиган ҳужжатлар мавжуд бўлиб, улар ўзидаги ноаниқликлар мавжудлиги билан фарқ қилади.

Дафтарлардаги ёзувларнинг нотўғрилигини белгилаш тўғрисида судга манфаатдор шахслар, яъни ҳужжат эгалари, ворислар, шунингдек прокурор мурожаат қилиши мумкин.

Фуқаролик ҳолати далолатномалари дафтаридаги нотўғри ёзувларни белгилаш тўғрисидаги шикоят шикоятчи яшайдиган жойдаги судга берилади. Шикоятда ФҲДЁ нотўғрилиги нимадан иборат эканлиги, қачон ва қайси ФҲДЁ органи ёзилган ёзувни тузатишни рад этганлиги кўрсатилиши лозим.

ФПК 275-моддасининг 2-қисмига мувофиқ, фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш дафтаридаги нотўғриликлар кўрсатилган суднинг ҳал қилув қарори фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш органларининг бундай ёзувларга тузатиш киритиши учун асос бўлади.

ФҲДЁ идораси ёзувни бекор қилиш тўғрисидаги суд қарорини олгач, унинг устидан қия чизиқ тортиб, бу ҳақда белги қўяди ва аризачига маълумотнома беради ҳамда биринчи далолатнома ёзуви қайд этилган жойдаги ФҲДЁ идорасига аризачига гувоҳнома бериши учун хабарномалар юборади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 118-моддасида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши

устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширадилар. Демак, прокурор ўзига берилган ваколат доирасида қонунларнинг аниқ бажарилиши юзасидан назорат олиб борувчи мансабдор шахс бўлиб, фуқаролик ишлари бўйича ҳам судларга қонуний, адолатли ва асосли ҳал қилув қарори чиқаришга кўмаклашиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги (янги таҳрири) 2001 йил 29 август қонунининг 2-моддасига асосан, прокуратура органларининг асосий вазифалари қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш ва профилактика қилишдан иборат. Прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларига, шунингдек вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш ҳам киради.

Булардан ташқари, прокуратура органлари судларда жиноят ишлари кўриб чиқилаётганда давлат айбловини қўллаб-қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда хўжалик низоларини кўришда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириши мумкинлиги «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кўрсатиб ўтилган. Прокурор келтирган протест у топширилган вақтдан бошлаб ўн кунлик муддат ичида кўриб чиқилиши лозим.

ФПКнинг 276-моддасига кўра, прокурор қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга кўра ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш ҳақида ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли. Прокурорнинг судга ариза бериши иш судда кўриб чиқилгунга қадар ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилишини тўхтатиб қўяди.

ФПКнинг 277-моддасида айтилганидек, прокурорнинг аризасини суд йигирма кун ичида унинг иштирокида ва протестни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилган ёхуд протестни кўриб чиқмаган органнинг раҳбари ёки унинг вакили иштирокида кўриб чиқади. Суд мажлисига орган раҳбари ёки унинг вакили узрсиз сабабларга кўра келмаганлиги прокурорнинг аризасини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди, бироқ, суд бу шахснинг келишини шарт деб топиши мумкин.

Фуқаронинг суд тартибида ҳимоя қилинадиган ҳуқуқ ва эркинликлари бузилса, лекин фуқаро соғлиғи, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини шахсан ўзи ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, даъво қўзғатиш, яъни даъвони тақдим этиш ва судда қувватлаш ҳуқуқи ФПКнинг 5-моддасига асосан прокурорга юклатилган. Прокурор фуқаролик ишларини қўзғатиш, унда иштирок этиш шаклидан қатъи назар, ҳамма вақт давлат вакили, қонуннинг бажарилиши устидан назорат қилувчи орган ҳисобланади.

3. Алоҳида тартибда кўриладиган ишларнинг моҳияти ва турлари

Аксарият ҳолларда фуқаролик ишлари бирор-бир бузилган шахсий ёки мулкий ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши мақсадида, даъво ишлари қўзғатиш тарзида бўлади. Аммо, баъзи ҳолларда фуқаролик ишлари ҳуқуқ тўғрисидаги низо, яъни бировнинг бировга даъвоси бўлмаганида ҳам судларда қўзғатилиб, кўрилиши ва ҳал қилиниши мумкин. Масалан, фуқаролар пенсия ёки мерос олиши учун бирор-бир фактнинг мавжудлигини, айтайлик, бировнинг фарзанди ёинки боқувида бўлганлигини тасдиқлатиш зарур бўлганида бировларга нисбатан даъво қўзғатмасдан, балки судга ариза билан, муддаосини айтиб, мурожаат этади.

Бундай ҳолларда фуқаролик ишлари даъво ишларини юритиш тартибида кўрилмасдан, балки алоҳида иш юритиш тартибида кўрилади. Судлар бу тартибда ҳам субъектив ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилишни мақсад қилиб қўяди.

ФПКнинг 279-моддасига кўра, суд томонидан алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган низосиз ишлар жумласига:

– юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишлар;

– фуқароларни бедарак йўқолган деб топиш ва фуқароларни ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар;

– фуқароларни руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги туфайли муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар;

– мол-мулкни, ашёни эгасиз деб топиш тўғрисидаги ишлар;

– тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш (чақириб иш юритиш), бошқача қилиб айтганда тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги ишлар киради.

Низосиз ишлар судлар томонидан ФПКнинг 30–35-бобларида кўрсатилган истисно ва қўшимчалар билан фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига мувофиқ кўрилади.

Бу туркумдаги ишлар ҳам, ФПКнинг 31-моддасига асосан, судга тааллуқли ишлар турига киради. Алоҳида тартибда кўриладиган ишларда ҳуқуқ ҳақида низо бўлмайди, шу жиҳати билан у даъво ишларини юритишдан фарқ қилади. Алоҳида тартибда иш юритишдан мақсад фуқароларнинг бирор-бир ҳуқуқлари вужудга келганлиги, ўзгарганлиги ёинки бекор бўлганлигини, яъни юридик фактларнинг мавжудлиги ёки уларнинг йўқлигини аниқлашдан иборат бўлади.

Даъво ишларини юритишда эса, суд фаолияти бирмунча кенгроқ бўлади. Бунда суд юридик фактларни аниқлабгина қолмай, аниқланган фактларга моддий-ҳуқуқий нормаларни татбиқ этиши, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида тегишли хулосага келиши, яъни фуқаролик ҳуқуқий низоларни ҳал этиши лозим бўлади.

Алоҳида тартибда кўриладиган ишларда ҳуқуқ тўғрисида низо бўлмагани туфайли, тарафлар, яъни жавобгар, даъвогар, учинчи шахслар ҳам бўлмайди, фақат ўз муддаосини айтиб, судга мурожаат қилувчи аризачи ва бошқа манфаатдор шахсларгина бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам алоҳида тартибда кўриладиган фуқаролик ишларида баъзи фуқаролик процессуал нормаларнинг, масалан, шерик иштирокчилик, тегишсиз тарафни тегишли тараф билан алмаштириш, келишув битими ва шу каби процессуал ҳаракатларга оид нормалар қўлланилмаслиги мумкин.

Алоҳида тартибда кўриладиган ишларни суд фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг барча принципларига эътибор берган ҳолда (ошкоралик, оғзакилик, эркин ҳуқуқ, тортишувлилик ва ҳоказо) кўриши лозим. Бундай туркумдаги ишларда низо бўлмаса ҳам, бироқ далилларни исботлаш вазифаси арз қилувчи шахс зиммасига юклатилган бўлади.

Алоҳида тартибда юритиладиган ишларни суд ариза берувчи ва манфаатдор фуқаролар, ташкилотлар иштирокида, уларни хабардор қилган ҳолда кўради. ФПКнинг 281-моддасига биноан, аризачи (даъвогар), ишнинг якунидан манфаатдор бўлган шахс, прокурор, давлат бошқаруви органлари алоҳида тартибда юритиладиган ишда иштирок этувчи шахслар деб эътироф этилади.

Судья бу туркумдаги ишларни ҳам судда кўришга тайёрлайди, иш учун аҳамиятга эга ҳужжатларни талаб қилади, муҳим кўрсатмалар бериши мумкин бўлган гувоҳларни, тегишли ташкилот вакилларини судга таклиф қилади, лозим бўлса экспертиза тайинлайди, судда кўриладиган ишларнинг қандайлигини аниқлашга ҳаракат қилади ва ишни суд мажлисида кўришга тайинлайди.

Агар алоҳида тартибда юритилаётган ишни кўриш вақтида судга тааллуқли ҳуқуқ тўғрисида низо келиб чиқса, суд аризани кўрмасдан қолдириб, манфаатдор шахсларга умумий тартибда даъво қўзғатишни таклиф қилади (ФПК 282-м.).

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилашнинг суд тартиби фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган шахсий ва мулкий ҳуқуқларининг, меҳнатга, никоҳ ва оилага оид ҳамда бошқа ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини, шунингдек мулкий ҳуқуқларнинг олинишида қўриқланишини кафолатлайди[1].

Юридик фактнинг белгиланиши тўғрисидаги ариза қуйидаги ҳолլардагина:

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. – Т., 1992. – №2. – 12-б.

1) агар бу факт шахсий ёки мулкий ҳуқуқларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган бўлса;

2) бу фактни белгилаш суд ваколатига тааллуқли бўлса;

3) юридик фактни белгилаш тўғрисидаги ҳужжатларда бошқа тартибда ариза берувчи томонидан олиниши мумкин бўлмаганидагина кўриш учун суд томонидан қабул қилиниши лозим. Масалан, йўқолган фуқаролик ҳолати актларини тиклаш иши, бундай ҳолатларни қайд қилувчи идоралар томонидан, манфаатдор шахсларнинг аризаларига биноан тикланади. Агар бу органлардан рад жавоби олинса, фуқаролик ҳолати актининг, яъни боланинг туғилиши, никоҳдан ўтганлик, фуқаронинг ўлганлиги ва ҳоказолар тўғрисидаги актнинг қайд қилиниши факти суд томонидан белгиланиши мумкин. Бинобарин, суд фуқаролик ҳолати актини қайд қилганлиги тўғрисидаги фактнинг белгилаш тўғрисидаги ариза қабул қилишида ариза берувчи шахснинг бу тўғрида фуқаролик ҳолати актларини ёзиш идорасига мурожаат қилганлигини, агар мурожаат этган бўлса, нима сабабларга кўра илтимоси рад қилинганлигини аниқлаши лозим;

4) бундай фактни белгилаш судларга тааллуқли бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал қилиш билан боғлиқ бўлмаса. Агар юридик фактни белгилаш ариза берувчига, кейинчалик судда бирор-бир иш бўйича даъво қўзғатиш, яъни меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида ёки етказилган зарарни ундириш тўғрисидаги, шунингдек бошқа фуқаролик даъволари учун зарур бўлган ҳолларда, унинг аризаси алоҳида иш юритиш тартибида кўрилмаслиги керак, чунки бундай фактни белгилаш даъвонинг судда ҳал қилиниши билан бир вақтда кўрилиши мумкин.

ФПКнинг 283-моддасида фуқаролар ёки ташкилотларнинг шахсий, мулкий ҳуқуқларининг келиб чиқиши, ўзгариши ёки тугашига сабаб бўладиган фактларни, яъни юридик аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий оқибатлар туғдирадиган фактларни суд аниқлаши кўрсатилган. Унда айтилишича, суд қуйидаги фактларни белгилаш тўғрисидаги ишларни кўради:

1. Шахснинг қариндошлик алоқалари фактини белгилаш. Олий суднинг юқорида кўрсатилган Пленуми қарорида айтилишича, қариндошлик муносабатлари деганида тўғри қариндошлик, бири иккинчисидан ёки бир умумий уруғдан келиб чиққан шахсларнинг қон-қариндошлиги назарда тутилади.

Бундай фактнинг белгиланиши ворислик ҳуқуқини олиш, боқувчисини йўқотганлик туфайли пенсия олишга бўлган ҳуқуқни расмийлаштириш, кўп болали оналарга (оилалар) бериладиган давлат ёрдамини олиш, автомашинанинг ҳадя қилинишини нотариал тартибда расмийлаштириш ва бошқа баъзи ҳолатларда зарур бўлиши мумкин.

Демак, шахсларнинг қариндошлик алоқаларини белгилаш арз қилувчи учун қандайдир ҳуқуқий оқибат келтириб чиқариши керак. Бундай фактларни белгилаш суддан ташқари бошқа идораларда ҳал қилишнинг иложи бўлмасагина йўл қўйилади.

2. Шахс бировнинг қарамоғида бўлганлиги фактини белгилаш. Бундай фактнинг белгиланиши, асосан, ворислик ҳуқуқини ёки пенсия олишга ёхуд боқувчисининг ўлими туфайли кўрган зарарни қоплашга бўлган ҳуқуқни расмийлаштириш учун талаб қилинади.

Агар фактнинг белгиланиши ворисликни расмийлаштириш учун зарур бўлса, ариза берувчининг марҳумнинг ўлимига қадар камида бир йил унинг қарамоғида бўлганлиги ва меҳнатга лаёқатсизлиги аниқланади. Бундай ҳолларда мерос қолдирувчи билан қарамоғида бўлган шахс ўртасида қариндошлик муносабатлари бор-йўқлиги аҳамиятга эга эмас (ФК 1141-м.).

3. Оталикни тан олиш фактини, боланинг у ёки бу онадан туғилганлиги фактини, шунингдек туғилган вақтини белгилаш. Бундай фактларнинг белгиланиши ҳам мерос олиш, пенсия таъминотини олиш, етказилган зарарни ундириш ҳолларида зарур бўлади ва аризачиларнинг қўлларида бу тўғрида ҳужжатлари бўлмаганида улар судга мурожаат қиладилар.

4. Болаликка олиш, никоҳ, ажралиш ва ўлимнинг қайд этилганлиги фактини белгилаш. Юқорида кўрсатилган юридик фактларнинг расмийлаштирилганлигини (қайд қилинганлиги) тасдиқлайдиган ҳужжатлар йўқолган бўлса ва уларни тиклаш мумкин бўлмаса (фуқаролик ҳолати актларини ёзиш идоралари уларни тиклашдан

бош тортган бўлсалар) бундай фактларнинг қайд қилинганлигини белгилаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилиш мумкин бўлади.

5. Эр-хотиндан бирининг ўлими натижасида фуқаролик ҳолатлари актларини қайд қилиш органларида никоҳни рўйхатдан ўтказиш мумкин бўлмай қолса, қонунда белгиланган ҳолларда уларнинг ҳақиқатда эр-хотинлик муносабатларида бўлганлик фактини белгилаш. Оила кодексининг 13-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролик ҳолати актларини ёзиш идораларида тузилган никоҳгина эр билан хотиннинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини вужудга келтиради. Мазкур модданинг мазмунига кўра, никоҳлари расмийлаштирмаган шахслар эр-хотин бўлиб ҳисобланмасдан, балки бирга яшовчиларгина бўлиб кўриладилар. Бундай шахслар ўзлари ва фарзандларининг манфаатлари учун никоҳларини тегишли тартибда расмийлаштиришлари зарур.

6. Шахснинг ҳуқуқни вужудга келтирувчи ҳужжатларда (жамоат бирлашмаларига аъзолик билетлари, ҳарбий ҳужжатлар, паспортлар, фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органлари берадиган гувоҳномалардан ташқари) кўрсатилган исми, отасининг исми ва фамилияси унинг паспортдаги исми, отасининг исми ва фамилияси билан мос келмаган тақдирда, мазкур ҳужжатларнинг унга тегишли эмаслиги фактини суд аниқлайди. Ҳуқуқни вужудга келтирувчи ҳужжатларда кўрсатилган шахснинг исми, отасининг исми ва фамилияси шу шахснинг паспорти ёки гувоҳномасидаги исми, отасининг исми ва фамилияси билан мос келмаган тақдирда, суд мазкур ҳужжатларнинг унга тегишли эканлиги фактини белгилайди.

Касаба уюшмаси билетлари, ҳарбий ҳужжатлар, паспортлар ва фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини қайд қилиш органлари берадиган гувоҳномаларнинг муайян шахсга тегишли бўлишлилиги фактини белгилаш тўғрисидаги ишлар судда кўрилмайди. Агар бундай ҳужжатларнинг берилишида фамилия, исм ёки отанинг исми нотўғри ёзилган бўлса, бундай ҳужжатлар тегишли ваколатли идоралар томонидан алмаштирилади.

Фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини қайд қилиш идоралари берадиган гувоҳномаларда баъзи маълумотлар нотўғри ёзилган бўлса, уларнинг нотўғрилигини белгилаш тўғрисидаги аризалар ФПКнинг 274–275-моддаларида кўрсатилган фуқаролик ҳолати далолатнома ёзувларидаги нотўғриликларни белгилаш ҳақидаги қоидаларга мувофиқ, суд томонидан кўрилади.

Қонунда фуқаролик ҳолати актларини ёзиш органлари томонидан бериладиган ҳужжатларнинг тегишлилиги фактини белгилаш тўғрисидаги аризалар судларга тааллуқли эмаслиги, улар фақат ёзувлар тузатиш ва ўзгартириш киритиш рад қилинганлик ҳақида судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги кўрсатиб ўтилган.

7. Бахтсиз ҳодиса фактини белгилаш. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни текшириш ва ҳисобга олиб бориш Меҳнат кодексининг 222-моддасида кўрсатилганидек, иш берувчи томонидан амалга оширилади. Шу муносабат билан бахтсиз ҳодиса тўғрисида далолатнома тузиш ёки бундай фактнинг тасдиқланмаганлигини важ қилиб, расмий ҳужжат беришнинг рад қилиниши масаласи судда кўрилмайди. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг норма ва қоидаларига риоя этилиши устидан жамоат текширувини касаба уюшмалари ва ходимларнинг бошқа вакиллик органлари амалга оширадилар. Ходимларнинг иш билан боғлиқ равишда майиб бўлиши ёки саломатлиги бошқа йўсинда шикастланиши сабабли етган зарарнинг ўрнини корхоналар, муассасалар, ташкилотлар қоплаши тўғрисидаги масалалар Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1006–1007-моддаларига мувофиқ ҳал қилинади.

Ўлганлик фактини белгилаш ҳақидаги ҳал қилув қарори тайёрлаш судга тегишли бўлиб, ўлим сабабининг аниқ ҳолатларини, яъни қачон ва қандай ҳолатда содир бўлганлигини белгилайди.

8. Иморатга хусусий мулк ҳуқуқи асосида эгалик қилиш фактини белгилаш. Суд, агар аризада эгалик қилиш тўғрисидаги ҳужжат бўлиб, лекин у йўқолган ёки уни тиклаш мумкин бўлмаганида белгилайди. Умумий қоида бўйича, иморатга бўлган эгалик ҳуқуқи тўғрисидаги низолар даъво тартибида кўрилиши лозим. Ўзбошимчалик билан қурилган ёхуд қуриб битказилмаган ва фойдаланиш учун қабул қилинмаган биноларни, шунингдек олдин бошқа шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки аризачи

томонидан тегишли тартибда расмийлаштирилмасдан сотиб олинган эгалик ҳуқуқини белгилаш ҳақидаги аризалар алоҳида иш юритиш тартибида судда кўрилмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 1991 йил 20 декабрда (1997 йил 2 май ва 1998 йил 11 сентябрда киритилган ўзгартишлар билан) қабул қилган қарорининг 18-бандида кўрсатилган.

Булардан ташқари, шу қарорда, агар фуқаро нотариал тартибда тасдиқланмаган ёзма шартнома билан уй сотиб олган бўлса, бу уйга унинг эгалик ҳуқуқини белгилаш тўғрисидаги масала ФК 112-моддасининг қоидалари бўйича даъво тартибида ҳал этилиши белгиланган. Иморатга хусусий мулк асосида эгалик қилиш фактини белгилашда суд эгалик қилиш эмас, балки шу иморатга аризачининг ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган фактларни белгилайди[1].

9. Меросни қабул қилиш ва мероснинг очилиш жойи янги Фуқаролик процессуал кодекси 283-моддасининг 9-бандида судларда алоҳида тартибда юритиладиган ишлар қаторида кўрилиши кўрсатилган. Бундай ишларнинг судга тааллуқли бўлиши учун нотариат идоралари аризачига меросга бўлган ҳуқуқ ҳақида гувоҳнома беришни рад этган бўлиши керак. Аризачининг нотариал тартибда меросхўрнинг ворислик мулкини олишга кириши ва эгалик қилиш фактини тасдиқлаш учун тегишли ҳужжатларнинг йўқлиги ёки бу ҳужжатларнинг етарли бўлмаслиги асос бўлади.

10. Юридик аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни белгилаш. Агар амалдаги қонунларда бирор-бир юридик фактни белгилашнинг бошқача тартиби назарда тутилмаган бўлса, масалан, суд фуқаронинг муайян вақтда ва муайян ҳолатларда вафот этганлиги фактини, мероснинг қабул қилинганлиги фактини, мероснинг очилиши жойини белгилаши ва бошқалар амалдаги ФПКда белгиланган.

Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш шартлари ФКнинг 33-моддасида назарда тутилган. Бу қонунда кўрсатилишича, агар фуқароларнинг қаердалиги ҳақида унинг доимий турар жойига бир йил мобайнида хабар келмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ, у суд орқали бедарак йўқолган деб топилиши мумкин.

Фуқарони вафот этган деб эълон қилиш учун асослар ФКнинг 36-моддасида белгиланган. Бу қоидага кўра, агар фуқаронинг қаерда турганлиги ҳақида унинг яшаш жойида уч йил мобайнида маълумот бўлмаса, башарти у ўлим хавф солиб турган ёки муайян бахтсиз ҳодисадан ҳалок бўлган деб тахмин қилиш учун асос бўладиган вазиятларда бедарак йўқолган бўлиб, унинг қаердалиги ҳақида олти ой мобайнида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ, суд уни вафот этган деб эълон қилиш мумкин.

Ҳарбий ҳаракатлар муносабати билан бедарак йўқолган ҳарбий хизматчи ёки бошқа бир фуқаро уруш ҳаракатлари тамом бўлган кундан бошлаб камида икки йил ўтгач, суд орқали вафот этган деб эълон қилиниши мумкин (ФК 36-м.).

Бундай ишлар бирор-бир ҳуқуқ тўғрисида низо бўлмаган ва шу сабабли жавобгар бўлмагани туфайли алоҳида тартибда иш юритиш қоидалари (ФПК 286–290-м.) бўйича кўрилади.

Фуқароларни бедарак йўқолган деб топиш тўғрисидаги ариза аризачининг яшаш жойидаги судга берилади. Суд фуқарони бедарак йўқолган деб топиш тўғрисидаги аризани кўришга ФКнинг 33-моддасида белгиланган муддат ўтгандан сўнг киришади.

Қонунда назарда тутилган ҳоллар ва тартибдан ташқари ҳеч кимнинг ҳуқуқ лаёқати ёки муомала лаёқати чекланиши мумкин эмас (ФК 23-м.).

Фуқароларнинг муомала лаёқатини суд тартибида чеклаш ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш алоҳида ҳолларда ва фақат кимлар тўғрисида иш қўзғатилган бўлса, шу шахсларнинг ва оила аъзоларининг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида белгиланади.

Суд фуқарони муомала лаёқати чекланган деб топиш тўғрисидаги ишни прокурорнинг ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи вакилининг иштирокида кўради. Иши кўрилаётган фуқаронинг соғлиғи имкон берса, у суд мажлисига чақирилади.

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1992. – № 2. – 18-б.

Фуқарони муомала лаёқати чекланган деб ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишларни юритиш бўйича суд харажатлари ариза берувчидан ундирилмайди. Агар суд, ариза фуқаронинг муомала лаёқатини чеклаш ёки уни муомала лаёқатидан маҳрум этиш мақсадида атайлаб берилган деб топса, иш юритиш харажатларини ариза берган оила аъзоларидан ундиради (ФПК 297-м.).

Умумий қоида бўйича, эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган мулк эгасиз ашё ҳисобланади. ФКнинг 191-моддасида эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ, кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади. Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олинганидан кейин уч йил муддат ўтгач, давлат мол-мулкини бошқаришга ваколатли бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши белгиланган. Мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ариза молия органи ёки ФКда кўрсатилган бошқа ваколатли орган томонидан мол-мулк (ашё) турган жойдаги судга берилади. Суд бундай туркумдаги ишларни кўришда аризада кўрсатилган талаб деб топиш ва шу мулкнинг эгасини аниқлашга қаратилган ҳаракатлар, тўпланган далиллар, исботлаш воситаларига аҳамият бериши лозим.

Тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқотилганида улар юзасидан ҳуқуқларни тиклашнинг (чақириб иш юритишнинг) суд тартиби белгиланган. Бундай тартиб ҳужжат эгаларининг шахсий ва мулкий манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ўрнатилган. Қандай ҳужжатлар бўйича ҳуқуқларнинг тикланиши мумкинлиги ФПКнинг 301-моддасида кўрсатилган. Ушбу моддага кўра, шахс пул маблағлари қўйилганлиги ҳақида ёки қимматли нарсалар ёхуд давлат заёми, облигациялари сақлаш учун топширилганлиги тўғрисида банк томонидан тақдим этувчига берилган қимматли ҳужжатни йўқотган тақдирда, шунингдек қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда суддан йўқолган ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ва йўқолган ҳужжат бўйича ҳуқуқларини тиклаш тўғрисида илтимос қилиши мумкин. Тақдим этувчига деб берилган ҳужжат йўқолган тақдирда уни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ариза ҳужжатни берган муассаса жойлашган судга берилади. Ҳужжатларнинг йўқолганлиги тўғрисидаги аризада ҳужжат қандай вазиятда йўқолганлиги, тақдим этувчига деб ҳужжат берган муассасанинг, ҳужжатнинг номи кўрсатилиши, унинг алоҳида белгилари ва йўқотилган ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги илтимос баён қилиниши керак. Судья аризани олгандан кейин, ФПКнинг 302-моддасига кўра қатор процессуал ҳаракатларни амалга оширади, жумладан: ариза берувчининг ҳисобидан маҳаллий газетада эълон чиқариш; тақдим этувчига деб ҳужжат берган муассасанинг йўқолган ҳужжат бўйича тўловларни амалга оширишини ва пул беришини иш судда мазмунан ҳал бўлгунига қадар тақиқлаш ва ҳоказо. Булардан ташқари, қонунда тақдим этувчига деб берилган ҳужжатни топиб олган, хуллас ҳужжатни сақловчи ҳам, ўз навбатида, шу ҳужжатга бўлган ҳуқуқи тўғрисида судга ариза бериши ва бунда ўзининг фикр-мулоҳазаларини баён қилиши мумкинлиги кўрсатилган[1].

Ариза бўйича давлат божи энг кам иш ҳақининг 10% миқдорида ундирилади. Алоҳида тартибда кўриладиган ишлар туркумига кирувчи тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолганлиги тўғрисидаги ишлар айрим ҳолларда даъво юритиш ишларига ҳам айланиши мумкин. Масалан, агар ҳужжатни сақловчига нисбатан арз қилувчи қарши даъво қўзғатган ҳолларда. Умуман ишни кўриш ва ҳал қилишга оид қоидалар ФПКнинг 301–309-моддаларида кўрсатилган. Суд ишни мазмунан кўриб бўлгач, ҳал қилув қарорини чиқаради. Аризани қаноатлантирган суднинг ҳал қилув қарорида йўқолган ҳужжатнинг ҳақиқий эмаслиги кўрсатилади. Ҳал қилув қарори арз қилувчига ҳақиқий эмас деб топилган ҳужжат ўрнига янгисини бериш учун асос бўлади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномалари. – Т., 1993. – № 2. – 15–17-б.; – Т., 1997. – № 3. –36–38-б.

1. Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан берилган шикоятларни кўриб чиқиш тартиби қандай?

2. Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни қўзғатиш тартибини айтиб беринг.

3. Алоҳида тартибда кўриладиган ишларнинг даъво тартибида ҳамда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлардан фарқи нимада?

4. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларнинг қандай турлари бор?

5. Прокурорнинг ҳуқуқий актни ғайриқонуний деб топиш тўғрисидаги аризаси бўйича ишларга нималар киради?

6. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ва ўлган деб эълон қилиш учун қандай процессуал ҳаракатлар қилинади?

7. Қайси ҳолатларда фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш мумкин?

7-мавзу
АЙРИМ ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

- *Никоҳни бекор қилиш ва никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари*
- *Алимент ундириш тўғрисидаги ишларни кўриш*
- *Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни судда кўриш тартиби*
- *Меҳнатга оид низоларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари*

1. Никоҳни бекор қилиш ва никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари

Оила жамиятнинг негизидир, у турмуш ва виждон қонунлари асосида қурилади. Оила кўп асрлик мустаҳкам ва маънавий томирларига эга бўлиб, бу гўшада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси Олий Мажлис томонидан 1998 йили тасдиқланди. Оила кодекси қабул қилиниб кучга кирганидан сўнг, 1999 йил 12 апрелда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Оила кодексини амалга ошириш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида»ги 171-сонли қарори эълон қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексини амалга киритиш тўғрисида»ги 1998 йил 30 апрель 1-сонли қарорини бажариш юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинди. Унга кўра:

– фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш қоидалари 1-иловага мувофиқ;

– Ўзбекистон Республикасида васийлик ва ҳомийлик тўғрисидаги низом 3-иловага мувофиқ;

– вояга етмаган болаларни фарзандликка ва тарбияга олиш (патронат) тўғрисидаги низом 3-иловага мувофиқ тасдиқланди.

Судларнинг фаолияти, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган қоидалар асосида, оилани ҳар томонлама ҳимоялашга, болаларни Ватанга ва оилага садоқат руҳида тарбиялашга, фуқароларнинг шахсий ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, никоҳ ва оила муносабатлари борасидаги қонунларни мустаҳкамлашга, фуқароларни оила ва жамият олдидаги масъулиятни ҳис этган ҳолда тарбиялашга қаратилган. Бу вазифалар Оила кодекси, «Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳни бекор қилиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорида ҳам кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 37-моддасида белгиланганидек, никоҳ эр-хотиннинг ҳаётлигида улардан бири ёки ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ ажралиш йўли билан тугатилиши мумкин. Суд ажралиш тўғрисида ариза берган эр ва хотинни яраштириш учун барча чораларни кўришга мажбур. Суд эр-хотиннинг келгусида биргаликда оилавий турмуш қуриши ва оилани сақлаб қолиш имконияти йўқ деб топгандагина никоҳни бекор қилиш мумкин.

Вояга етмаган фарзандлари бўлмаган эр ва хотиннинг ажралишига ўзаро розиликлари бўлган тақдирда, агар улар ўртасида мулк тўғрисида ва бир-бирларининг таъминоти учун алимент ундирилиши тўғрисида даъво бўлмаса, никоҳ

фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органи (ФХДЁ)да бекор қилиниши мумкин.

Белгиланган тартибда бедарак йўқолган деб топилган шахслар, руҳий касаллик ёки ақли заиф бўлганлиги туфайли муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар, шунингдек камида уч йил муддатга озодликдан маҳрум этилишга ҳукм қилинган шахслар билан бўлган никоҳ ҳам фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида, аммо низо бўлган тақдирда, бундай никоҳ суд тартибида кўриб ҳал қилинади.

Демак, никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишлар икки гуруҳга бўлинади. Биринчиси, низосиз бўлганлиги туфайли, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида кўриладиган ажралиш тўғрисидаги ишлар ва иккинчиси, ажралувчилар ўртасида низо бўлгани туфайли умумий даъво иши тартибида судда кўриладиган ажралиш тўғрисидаги ишларга бўлинади.

Ажралиш тўғрисидаги ишларнинг икки гуруҳга бўлинишига асос эр ва хотиннинг ажралишга бўлган ҳуқуқларининг низоли ёки низосиз (маъмурий тартибда) бўлишидир. Эр ва хотиннинг ажралишга бўлган ҳуқуқларини фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органлари икки ҳолда, яъни ажралиш учун эр ва хотиннинг ўзаро розилиги бўлганда ва ажралувчи эр ва хотиннинг вояга етмаган фарзандлари бўлмаганида амалга оширадилар.

Ажралишга бўлган ҳуқуқнинг низосиз бўлиши фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларида ажралиш ҳуқуқини берадиган бошқа юридик фактларга ҳам сабаб бўлади. Бундай ишларнинг айримларини алоҳида тартибда кўриладиган ишлар туркумига киритиш мумкин. Булар:

– эр ёки хотиннинг белгиланган тартибда, бедарак йўқолган деб топилиши факти;

– эр ёки хотиннинг руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли қонун билан белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топилиши факти;

– эр ёки хотиннинг жиноят қилганлиги учун камида уч йил муддатга ҳукм қилиниши факти.

Аммо юқорида кўрсатилганлар ўз-ўзича ажралишга бўлган ҳуқуқнинг низосиз бўлишлигини ва, бинобарин, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларига ажралиш тўғрисида мурожаат қилиш мумкинлигини билдирадиган асослар ҳисобланмайди. Қонун фуқаролик далолатномаларини қайд қилиш органларида никоҳни бекор қилиниши учун яна қўшимча шартларни ҳам белгилайди. Никоҳни қайд қилиш органида ажралишни расмийлаштириш учун қамоқда бўлган эр ёки хотиннинг аризаси ёки муомалага лаёқатсиз тарафнинг васийси томонидан берилган болалар тўғрисидаги, эр ва хотиннинг умумий мулки бўлган мулкни бўлиш тўғрисидаги аризасининг бўлмаслиги ёхуд меҳнатга лаёқатсиз эр ёки хотиннинг муҳтож бўлганлиги сабабли таъминот тўланиши тўғрисида низо бўлмаслиги талаб қилинади.

Эр ва хотиннинг никоҳни қайд қилиш органларига биргаликда ёзма ариза беришлари ва бу аризада никоҳни бекор қилиш тўғрисида ҳар икки тарафнинг илтимоси баён этилиши керак бўлади. Фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларига тааллуқли бўлган никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишлар бу идораларда кўриб ҳал этишнинг иложи бўлмаганлиги ҳақида далиллар (бу органга ажралувчилардан бирини келмаслиги ёки ариза беришдан бош тортганлиги ва ҳоказо) бўлса, суд бундай ишларни даъво қўзғатиш тартибида кўришга ҳақли. Ўзбекистон Республикасининг 1969 йилги «Никоҳ ва оила» кодексида никоҳни бекор қилиш ишларини фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органларида аризани қабул қилганидан сўнг уч ой ўтганидан кейин ажралиш қайд қилинган. Бунда уч ойлик муддат эр ва хотиннинг ўзаро ярашиб кетишлари эҳтимолини назарда тутиб, белгиланган. Агар кўрсатилган уч ойлик муддат давомида эр ва хотиндан бири ажралишни истамаслигини билдирса, ажралиш тўғрисидаги иш низоли бўлганлиги туфайли судда кўрилар эди. Амалдаги Оила кодексида бундай ҳуқуқий норма киритилмаган. Бундай қоиданинг киритилмаганлиги ушбу туркумдаги ишларни кўришда шошма-шошарликка йўл қўйилишига асос бўлиши мумкинлигини назарда тутади.

Агар эр ва хотиннинг ажралиш тўғрисидаги ниятлари қатъий бўлса, уч ой ўтгандан сўнг фуқаролик ҳолати актларини ёзиш органи никоҳнинг бекор қилинганлигини қайд қилиши ва ажралганлик тўғрисида эр ва хотинга гувоҳнома бериши лозим бўлади.

Эр ва хотин вояга етмаган фарзандлари бўлмаган ҳолда ўзаро ажралишга рози бўлганларида фуқаролик ҳолати актларини ёзиш органи уни қайд қилишда қонунда белгиланган миқдорда давлат божи ундиради.

Бедарак йўқолган ёки руҳий касаллик ёхуд ақли заифлик туфайли, қонун билан белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар билан ёинки жиноят қилганлиги учун камида уч йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган шахслар билан бўлган никоҳни бекор қилишни қайд қилишда бож белгиланган энг кам иш ҳақининг икки фоизи миқдорида олинади[1].

Оила кодексининг 39-моддасида белгиланганидек, хотиннинг ҳомиладорлик вақтида ва бола туғилганидан кейин бир йил мобайнида эр никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишни хотиннинг розилигисиз қўзғатишга ҳақли эмас. Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишни қўзғатиш учун хотиннинг розилиги бўлмаса, суд эрдан даъво аризасини қабул қилишни рад этади, агар қабул қилинган бўлса, иш юритишни тугатади. Булардан ташқари, агар хотиннинг ҳомиладорлиги ва ажралишга розилиги йўқлиги ишни апелляция, кассация ва назорат босқичида кўриш вақтида маълум бўлса, ишни рад этиш учун асослар ортади.

«Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳни бекор қилиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисидаги 11 сентябрь 1998 йил Пленум қарорида «судловлик» тушунчасига янада аниқлик киритилиб, унга кўра, агар Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирган давлатларга кетган ва турар жойи маълум бўлган шахслар билан никоҳни бекор қилиш ҳақидаги даъво, даъвогарнинг хоҳишига қараб (жавобгарнинг охирги яшаш жойи ёки унинг янги яшаш жойида), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги таркибига кирмайдиган бошқа давлатларга кетган шахслар билан никоҳни бекор қилиш ҳақидаги даъволар эса даъвогарнинг яшаш жойидаги судда қўзғатилиши мумкинлиги кўрсатилган[2].

Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ариза фақат эр-хотиннинг ҳар иккиси ёки уларнинг бири томонидангина берилиши мумкин. Бу ҳолат никоҳ муносабатларининг, биринчи навбатда, шахсий муносабат эканлигидан ва ажралишга бўлган ҳуқуқнинг шахсий эканлигидан келиб чиқади.

Ажралиш тўғрисидаги ариза судья томонидан қабул қилинган вақтдан эътиборан, ажрашувчи эр ва хотин фуқаролик процессуал тарафлар бўлиб ҳисобланадилар ва қонун билан белгиланган ҳамма процессуал ҳуқуқларга эга бўладилар.

Ажралувчиларнинг фарзандлари бўлганида аризада уларнинг номлари, ёшлари, шунингдек кимнинг тарбиясида бўлишлари, эр-хотиндан қайси бири болаларни ўз қарамоғи ва тарбиясига олиши кўрсатилади. Бундан ташқари, болаларни келгусида боқиш ва тарбиялаш тартиби тўғрисидаги масалалар юзасидан таклифлар беради.

Агар аризада оилавий мулкни бўлиш талаб қилинган бўлса, эр ва хотиннинг мулкий аҳволи ҳақида маълумотлар ва мулкни бўлиш тўғрисидаги таклифлар кўрсатилади. Агар ариза берувчи никоҳга қадар бўлган фамилиясида қолишни хоҳласа, илтимосини аризада баён этиши лозим.

Аризани ажралиш тўғрисида мурожаат қилган эр ёки хотин имзоланиши керак. Аризага ажралиш ва болалар тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун зарур бўлган ҳужжатлар: фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларидан олинган гувоҳномалар, болаларнинг туғилганлиги тўғрисидаги ҳужжатлар, болаларнинг ким билан яшашлари ва ҳақиқатда кимнинг боқувида бўлишлари тўғрисида ўзини ўзи бошқариш идорасининг берган маълумотномаси, болаларнинг ота-оналари оладиган иш ҳақи тўғрисидаги маълумотлар ва бошқа ҳужжатлар илова қилинади. Оилавий

---

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1995. – № 1–2. – 35–36-б.

[2] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 1998. – № 3–4.

мулкни бўлиш талаб қилинганида, мулкнинг қиймати даъвогарнинг аризасида кўрсатилади.

Ажралиш тўғрисидаги ариза туманлараро, туман (шаҳар) судига берилганда энг кам иш ҳақининг 50 % миқдорида давлат божи олинади [1].

Ишни судда кўришга тайёрлаш. Ажралиш тўғрисидаги ишни судда кўриш учун тайёрлаш ҳам ҳамма фуқаролик ишлари каби фуқаролик процессининг мажбурий босқичи ҳисобланади. Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишларни судда кўришга тайёрлаш алоҳида аҳамиятга эга бўлиб судлар бундай ишларни тайёрлашда қонунда белгиланган ҳамма талабларга қатъий амал қилишлари лозим.

Никоҳни бекор қилиш ҳақидаги ишни кўришда суд эр-хотинни яраштириш ва оилавий вазиятни соғломлаштириш чораларини кўришга мажбур. Эр-хотинни яраштириш чораларини кўришда суд тарафларнинг ёки улардан бирининг илтимосига ёхуд ўз ташаббусига кўра, ишнинг кўрилишини бошқа вақтга қолдиришга ва эр-хотинга ярашишлари учун Оила кодексида кўрсатилган доирада, лекин уч ойдан кам бўлмаган муддатга муҳлат белгилашга ҳақли.

Судья яраштириш учун берилган муддатда эр-хотинни яраштириш мақсадида, зарур ҳолларда ажрим нусхаларини улар яшайдиган жойдаги хотин-қизлар қўмиталарига ва ўзини ўзи бошқариш органларига муҳокама қилиш ва яраштириш учун юбориши мумкин.

Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишни судда кўришга тайёрлаш ўзига хос хусусиятлари билан бошқа фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлашдан фарқланади. Бундай ишларда эр ва хотиннинг ажралишга қаратилган, ўйламасдан, шошма-шошарлик билан қилган ҳаракатларининг олдини олиш чораларини белгилаш ҳам назарда тутилади.

Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишларни судда кўришга тайёрлаш ФПК нинг 158–160-моддаларига мувофиқ амалга оширилади.

Ишни судда мазмунан кўриш жараёни. Суд мажлисига чақирилган тарафларнинг келмасликлари қуйидаги оқибатларни келтириб чиқаради. Биринчидан, тарафлардан бири келмаганида ишнинг кўрилиши бошқа вақтга қолдирилади, улар қайта чақириладилар. Иккинчидан, жавобгар иккинчи чақиришда ҳам узрсиз сабаблар билан келмаса, агар унга чақирув хатининг топширилганлиги тўғрисида судда маълумотлар бўлса, иш унинг иштирокисиз кўрилади.

Ажралиш тўғрисида ариза берган эр ёки хотин узрсиз сабабларга кўра иккинчи чақиришда ҳам суд мажлисида ҳозир бўлмаса, агар иш унинг иштирокисиз кўрилиши мумкинлиги тўғрисида ундан ариза тушмаган бўлса, суд ишни кўрмасдан қолдиради (ФПК 97-м. 5-б.).

Ажралиш тўғрисидаги иш очиқ суд мажлисида кўрилади. Эр ва хотиннинг илтимосига кўра ҳамда суд ажрими бўйича зарур ҳолларда ажралиш тўғрисидаги иш ёпиқ суд мажлисида кўрилиши мумкин.

Оилани мустаҳкамлаш масаласининг муҳимлигини эътиборга олиб, қонунларимиз судларга зарур ҳолларда ажралиш тўғрисидаги ишнинг кўрилишини бошқа вақтга қолдириш ҳамда эр ва хотинга ярашиш учун муддат тайинлаш ҳуқуқини берди. Бу муддат даъво ишининг ҳолатларига қараб суд томонидан белгиланади, аммо Оила кодексининг 40-моддасида кўрсатилганидек, олти ойдан ошмаслиги керак.

Ажралиш тўғрисидаги иш эр ва хотин ўртасида мазмунан ярашишга эришилмаган ҳолдагина ҳал қилиниши мумкин. Суд ҳар қандай ҳолатда ҳам эр ва хотин ўртасида бўлган муносабатларни ва ишнинг барча ҳолатларини диққат билан текширишга, уни одиллик билан баҳолашга мажбур.

Агар суд ажралиш тўғрисидаги иш чуқур ўйланган ва асослантирилган важлар негизида қўзғатилган ҳамда никоҳни келгусида сақлаш ахлоқ принципларига зид келади деб топса, эр-хотиннинг келгусида бирга яшашлари болаларни тарбиялаш учун керакли шароитлар бўлмаслигига ишонса, никоҳни бекор қилиш тўғрисида қарор чиқариши лозим.

---

1 Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат божи ставкалари ҳақида»ги 1994 йил 3 ноябрь қарори // Қонун номи билан, 1995. – №1–2. – 35-б.

Суднинг ҳал қилув қарори ва унинг моҳияти. Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишлар юзасидан чиқариладиган суднинг ҳал қилув қарори катта ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, ажралиш келгусида эр ва хотин учун ниҳоятда жиддий оқибатларга олиб келади.

Суднинг никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги талабни қаноатлантирадиган қарори қонуний кучга кирганидан бошлаб, ажралишни қайд қилиш учун ФҲДЁ органига мурожаат қилганда бундай ажралиш қайд қилинган вақтдан эътиборан эр ва хотин бир-бирларига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва бурчлари тугатилган бўлади (ОК 47-м.).

Суднинг никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги қарори фақат ажралишга бўлган ҳуқуқнинг тан олинганлигини билдиради. Никоҳни бекор қилиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқарилгандан сўнг ҳам эр ва хотинларга ўзлари ҳаракатларининг оқибатлари тўғрисида яна бир маротаба қарор қонуний кучга киргунга қадар ўйлаш, мулоҳаза қилиш учун фурсат берилади.

Суднинг никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишлар юзасидан чиқарган ҳал қилув қарори устидан ФПКнинг 310–323-моддаларига мувофиқ умумий асосларда шикоят қилиниши мумкин.

Бу туркумдаги ишларни апелляция, кассация ва назорат тартибида кўришда қуйи судларда йўл қўйилган моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларининг жиддий бузилганлигини аниқлаш зарур бўлади.

Фуқаролик ишларида олинадиган давлат божи ишни юритиш учун суд харажатларининг бир қисмини қоплашга сарфланади. Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишлардан олинадиган давлат божи эса чуқур ўйламасдан қарор қабул қилган ажралувчи эр ва хотинларга иқтисодий, моддий таъсир этиш чораси сифатида белгиланади.

Бож суммаларининг миқдорини белгилашда суд тарафларнинг моддий аҳволини, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, ажралувчиларнинг айбдорлик даражаларини эътиборга олади. Суд тарафларнинг моддий аҳволига қараб, эр-хотиндан бирини ёки ҳар иккисини божни тўлашдан озод қилиш ҳуқуқига ҳам эга.

Никоҳнинг ўзаро розилик ва ихтиёрий асосда тузилиши оиланинг барқарор ва мустаҳкам бўлишига замин яратади. Эркак ва аёлнинг ўзаро розилиги асосида тузилган никоҳнинг муҳимлиги БМТ Бош Ассамблеясининг Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида ҳам таъкидлаб ўтилган. Декларациянинг 16-моддасида шундай дейилади: «Никоҳ, никоҳдан ўтаётган иккала томоннинг хоҳиши ва батамом розилиги билангина тузилиши мумкин». Никоҳнинг эркин тузилиши учун берилган розилик ҳақиқий бўлиш лозим. Никоҳни тузишга қўрқитиш, зўрлик, алдаш ёки никоҳланувчидан бири ёхуд ҳар иккисига руҳий таъсир ўтказиш орқали мажбур қилиш тақиқланади.

Никоҳга киришнинг ўзаро розилик асосида бўлиши шартининг бузилиши унинг ҳақиқий эмас деб топилишигагина эмас, балки ғайриқонуний хатти-ҳаракат содир этиб, никоҳга киришга зўрлаган, алдаган ва қўрқитган шахсларни Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексининг 136-моддаси бўйича жиноий жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги ишларни кўриб ҳал қилиш тартиби ажралиш тўғрисидаги даъволарни кўриб ҳал қилишнинг процессуал тартибидан фарқ қилади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъволар ҳам судга тааллуқли. Бундай туркумдаги ишлар низоли ишлар бўлганлиги сабабли умумий даъво ишларини кўриш тартибида ҳал қилинади (ОК 40-м., ФПК 239-м.).

Қонунда белгиланган никоҳ тузиш шартларини бузиб қайд қилинган никоҳ суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин, жумладан: никоҳ тузиш учун никоҳланувчиларнинг ўзаро розиликлари бўлмаса; бошқа бекор қилинмаган никоҳ мавжуд бўлса, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахс ёки никоҳ ёшига етмаган шахс билан никоҳга кирилган бўлса.

Тарафлар ёки улардан бирининг оила қуриш мақсадини кўзламай қайд қилинган никоҳлари (сохта никоҳ) ҳам ҳақиқий эмас деб топилади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларни кўришда суднинг вазифалари ҳам никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишларни кўришдан фарқ қилади.

Бундай ишларни кўришда қонун судларга эр ва хотинни яраштириш ва оилани сақлаш мажбуриятини юкламайди, чунки давлат ҳам, жамият ҳам қонунни бузиб тузилган никоҳни ҳимоя қилмайди.

Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишларни кўришнинг процессуал хусусиятлари никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларга жорий қилинмайди. Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъволар никоҳдан ажралиш тўғрисидаги даъволардан асослари, предмети, бундай даъволарни қаноатлантирадиган ҳал қилув қарорларининг ҳуқуқий оқибатлари жиҳатидан фарқ қилади. Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъвонинг асослари Оила кодексининг 49–56-моддаларида кўрсатилган. Бундай даъволарнинг предмети никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги талаб, яъни иш бўйича даъвогар ва жавобгар ўртасида ҳуқуқий муносабат (никоҳ)нинг бўлмаганлигини белгилаш тўғрисидаги талаб бўлади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъвони қаноатлантирган суднинг ҳал қилув қарори мазкур никоҳнинг қайд қилиниши факти – ҳуқуқий муносабатнинг (никоҳнинг) вужудга келтирилмаганлигини, эр ва хотин учун ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар туғдирмаганлигини тасдиқлайди. Аммо никоҳнинг ҳақиқий эмас деб топилиши бундай никоҳда бўлган даврда туғилган болаларнинг ҳуқуқларига таъсир этмайди (ОК 56-м. 3-қ.). Ҳақиқий эмас деб топилган никоҳда бўлган шахслардан туғилган болалар бошқа болалар билан тенг ҳуқуқга эга бўладилар.

Ажралиш даъвосини қаноатлантириш тўғрисида чиқарилган суднинг қарори ажралиш учун ҳуқуқнинг бўлишини тасдиқлайди. Суднинг бундай қарори кучга кирган вақтдан эътиборан никоҳ тугатилган ҳисобланади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги суд чиқарган ҳал қилув қарори қонуний кучга киргач, ўн кун муддат ичида ундан кўчирма никоҳ тузилганлигини рўйхатга олган жойдаги фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига юборилиши лозим. (ОК 50-м.).

2. Алимент ундириш тўғрисидаги ишларни кўриш тартиби

Фуқаролик процессуал кодексда кўрсатилганидек, алимент муносабатларидан келиб чиқадиган низолар ҳам судларга тааллуқлидир. Алимент ундириш ишларнинг ўзига хослиги шундан иборатки, у ҳамиша шахсий муносабатлардан келиб чиқади, бундай туркумдаги ишларда процессуал ҳуқуқ қабул қилинишига йўл қўйилмайди.

Демак, алимент ундириш тўғрисидаги ишлар муайян хусусиятларга эга бўлиб, уларни эътиборга олмаслик, тарафлар ва бошқа мансабдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқларининг жиддий бузилишига, ғайриқонуний ва асослантирилмаган қарорларнинг чиқарилишига олиб келиши мумкин.

ФПКнинг 105-моддаси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Давлат божи тўғрисида»ги қонунининг 3-моддаси «в» бандига мувофиқ, алимент ундириш тўғрисидаги даъволар юзасидан фақат жавобгарнинг турар жойи бўйича эмас, балки даъвогарнинг турар жойидаги судга ҳам мурожаат қилиниши мумкин. Бу қоидалар бундай туркумдаги ишларда даъвогарлар учун муҳим процессуал имтиёзлар белгилайди. Уларнинг мақсади суд тартибида алимент ундиришни осонлаштиришдир. Аммо бу қоида алимент мажбуриятлари билан боғлиқ бўлган барча ишларга жорий этилмайди, чунончи, алиментларнинг миқдорини камайтириш ва уни тўлашдан озод қилиш тўғрисидаги ишларга нисбатан татбиқ этилмайди.

Болалар таъминоти учун алимент ундириш тўғрисидаги даъволарни мустақил қўзғатиш билан бирга, никоҳни бекор қилиш, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, болани тарбияга бериш, оталикни белгилаш тўғрисидаги даъволар билан бирга ҳам қўзғатилиши мумкинлигини назарда тутиш керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги 22-сонли қарорининг 16-бандида суд никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишларни кўришда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш мақсадида ишда аниқланган ҳолатларга мувофиқ, манфаатдор шахс томонидан даъво қўзғатилган-қўзғатилмаганлигидан қатъи назар, болалар тарбияси учун нафақа ундириш масаласини муҳокама қилиши лозимлиги кўрсатиб ўтилган.

Болалар манфаатларининг муҳимлигини эътиборга олган ҳолда қонун-қоидалар никоҳни бекор қилиш тўғрисида ариза берган эр-хотинга ярашиш тўғрисида муддат беришни назарда тутган бўлса ҳам низо бўлмаган ҳолларда ажралиш ишлари кўрилганга қадар нафақа ундириш масаласини ишни қўзғатмасдан туриб суд муҳокама қилишга ҳақли эканлиги асослаб берилган[1].

Булардан ташқари, алимент ундириш тўғрисидаги масалани, бу тўғрида ота-она томонидан махсус талаб қўйилмаган бўлса-да, суд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги иш юзасидан қарор чиқариш чоғида ўз ташаббуси билан ҳал қилиши мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши ота-онани болаларни таъминлаш мажбуриятидан озод этмайди. Шу туфайли даъво қўзғатилган-қўзғатилмаганлигидан қатъи назар, бу масалалар биргаликда ҳал этилиши шартлиги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрда қабул қилган қарорида кўрсатилган[2].

Судлар даъвогарнинг турар жойи номаълум бўлганида ҳам даъво аризасини қабул қилишни рад қилмасдан, ўз ташаббуслари билан жавобгарнинг турар жойини аниқлашга ва даъво ишининг судда кўрилиши куни тўғрисида хабардор қилиш чораларини кўришга мажбурлар.

Вояга етмаган болалар ва муомалага лаёқатсиз шахсларнинг манфаатларини ва уларнинг алимент олишга бўлган ҳуқуқларини таъминлашнинг муҳим кафолати оила қонунчилигида белгиланган. Унга кўра, агар жавобгарнинг яшаб турган жойи номаълум бўлганида уни ички ишлар органлари орқали қидиртириш мажбурияти белгиланган (ФПК 140-м.).

Бу нормага мувофиқ, судья даъво аризасини қабул қилишди ва жавобгарни қидириш тўғрисида ажрим чиқаради, шу билан бир вақтда алимент ундириш тўғрисидаги ишнинг юритилишини вақтинча тўхтатиш тўғрисидаги масалани ҳал қилади (ФПК 93-м 3-қ.). Оила кодексининг 96–102-моддалари ҳам шу мақсадларга қаратилган. Юқоридаги қонунларга асосланиб, суд даъво аризасини қабул қилиш билан бирга, ишнинг судда ҳал қилинишига қадар болаларнинг таъминоти учун жавобгар қандай харажатларни кўтариши лозимлиги тўғрисида ажрим чиқаради, яъни она ва болаларнинг манфаатларини таъминлашга қаратилган чораларни кўради. Вақтинча ундирилиши лозим бўлган сумманинг миқдори жавобгарнинг иш ҳақи (даромади)нинг тегишли қисми миқдорида ёки қатъий сумма билан белгиланиши мумкин. Бу норманинг татбиқ этилиши жавобгарнинг ишни мазмунан ҳал қилинишини чўзишга қаратилган ҳаракатининг олдини олади.

Даъво аризасига қуйидаги ҳужжатлар илова қилинади: боланинг туғилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома; никоҳнинг қайд қилинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома; боланинг ариза берувчи билан бирга яшаши ва унинг боқувида бўлиши тўғрисидаги маълумот; жавобгарнинг ишлаб турган жойидан, унинг иш ҳақи тўғрисидаги ва унинг иш ҳақидан бошқа шахсларнинг фойдасига ижро ҳужжатлари бўйича қанча сумма ундирилиши тўғрисидаги маълумот; агар жавобгар фермер бўлса, жавобгарнинг томорқа участкасидан оладиган қўшимча даромадлари тўғрисида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларидан маълумот илова қилинади.

Юқорида кўрсатилган ҳужжатлардан бирортаси бўлмаса, даъвогарга бу ҳужжатни мумкин қадар қисқа вақт ичида топшириш қийин бўлса, судья уларни тегишли муассасалардан ўз ташаббуси билан талаб қилиб олишга мажбур (ФПК 57, 158-м.).

Болаларнинг таъминоти учун алимент ундириш тўғрисидаги даъволар ота-оналарнинг никоҳи бекор қилинган-қилинмаганлигидан қатъи назар қўзғатилиши мумкин. Судья ишни судда кўришга тайёрлашда жавобгарнинг бошқа онадан бўлган

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги 22-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси, 1998. – №3. – 54–55-б.

[2] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги 23-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси, 1998. – № 3.

болалари учун ҳам алимент тўлаш-тўламаслигини аниқлаши ва бу онани мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахс сифатида ишга жалб қилиши лозим.

Мазкур туркумдаги ишлар оддий тартибда кўрилади. ФПКнинг 131-моддаси бундай ишларни кўриш учун қисқартирилган муддатларни белгилайди. Чунончи, тарафлар бир шаҳар ёки бир туманда яшасалар, иш 10 кундан кечиктирилмасдан, бошқа ҳолларда эса ариза қабул қилинган кундан бошлаб, 20 кундан кечиктирилмасдан кўрилади. Аммо бу муддат бундай даъвонинг бошқа ишларга қўшиб кўрилишида татбиқ этилмайди. Масалан, оталикни белгилаш тўғрисидаги ишга алимент ундириш тўғрисидаги иш қўшилганида татбиқ этилмайди. Бундай ҳолларда иш бир ойгача бўлган муддатда кўрилиши мумкин.

Жавобгарнинг суд мажлисига ҳозир бўлишини таъминлашга алоҳида эътибор берилади. Алимент ундириш тўғрисидаги ишларда жавобгарнинг судга келиши, умумий қоида бўйича, мажбурий ҳисобланади. Агар жавобгар суд томонидан узрсиз деб топилган сабабларга кўра суд мажлисига келмаса, унга энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солинади ва мажбурий равишда судга келтирилиши мумкин (ФПК 261-м.).

Жавобгар бошқа шаҳарда ёки туманда яшаса ва унинг судга келиши қийинроқ бўлса, у касаллиги ва бошқа узрли сабаблар билан процессда қатнаша олмаса, суд уни мажлисга келишдан озод қилиши мумкин. Бундай ҳолда ишни кўрувчи суд жавобгардан ишнинг ҳолатлари ва қўзғатилган даъво юзасидан батафсил тушунтириш олиши керак.

Суд алимент ундириш тўғрисидаги иш бўйича ҳал қилув қарори қабул қила туриб, бу қарорни ФПКнинг 205 ва 206-моддалари талабларига мувофиқ равишда тузади.

Алимент судга даъво билан мурожаат қилинган пайтдан бошлаб ундирилади. Агар суд алимент ундириш учун ҳамма чораларни кўришига қарамай, жавобгар уни тўлашдан бош тортгани сабабли алимент ундира олмаганини, шунингдек даъвогар оилани сақлаш мақсадида ёки бошқа узрли сабаблар билан ўз вақтида даъво қилмаганини аниқласа, суд ишдаги ҳолатга қараб, ўтган вақт учун ҳам, аммо уч йилдан ошиқ бўлмаган муддатга алимент ундириши мумкин (ОК 136-м.).

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 99-моддасига биноан, агар вояга етмаган болаларининг таъминоти ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва бошқа даромадининг бир бола учун тўртдан бир қисми, икки бола учун учдан бир қисми, уч ва ундан ортиқ бола учун ярмиси миқдорида ундирилади. Тўлов миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий шароити ва бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин. Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Фавқулодда ҳолатлар туфайли, масалан, боланинг оғир касал бўлиши, майиб бўлиши ва шу каби ҳолатлар содир бўлганида алиментдан ташқари ота-оналардан қўшимча харажатлар ҳам ундирилиши мумкин (ОК 103-м.).

Агар суд алимент тўловчи шахснинг бошқа вояга етмаган болалари борлигини аниқласа ва ундан қонун билан белгиланган миқдорда алимент ундирилганида бу болалар, алимент олувчи болаларга нисбатан моддий жиҳатдан камроқ таъминланадиган бўлсалар, шунингдек алимент тўловчи биринчи ва иккинчи гуруҳ ногирони бўлса ёхуд алимент оладиган болалар ишласалар, уларнинг етарли иш ҳақи бўлса, ундириладиган алиментнинг миқдори суд томонидан камайтирилиши лозим.

Алимент ундириш тўғрисидаги ҳал қилув қарорида унинг дарҳол ижро этилиши кўрсатилади (ФПК 219-м.). Бу ижро варақасининг қарор чиқарилгандан сўнг кечиктирилмасдан ёзилиши кераклигини билдиради. Алимент ундириш тўғрисидаги қарорнинг ижро этилиши билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда бошқа ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Чунончи, қарорларнинг ижро этилиши, умумий қоида бўйича, алимент ундирувчининг ўзи томонидан қўзғатилса, аммо мазкур туркумдаги ишлар бўйича, суд ташаббуси билан ҳам ижро варақаси ижро этишга юборилиши мумкин (ФПК 373-м.).

Қонун алиментни ундиришни биринчи навбатда қаноатлантирадиган талаблар қаторига қўяди. Алимент тўловлари мунтазам хусусиятга эга бўлиб, жавобгарнинг иш ҳақидан унинг иш жойида ундирилади.

Агар қарздорнинг яшаш жойи ва иш жойи номаълум бўлса, суд ижрочиси қарздорни ички ишлар органлари орқали қидиртириш масаласини суд олдига қўйиши керак. Қарздор топилганидан кейин эса ижро варақасини унинг иш жойига юборади, ундириладиган сумманинг миқдори ва ундирувчининг манзилини кўрсатади. Шу билан бирга, ижро варақаси қарздорнинг иш жойига юборилганлиги тўғрисида алимент ундирувчи хабардор қилинади. Корхона, муассаса ёки ташкилотнинг иш берувчиси ижро варақасини олгандан сўнг, алимент тўловчининг иш ҳақидан (пенсия, стипендия, нафақа ва шу кабилардан) ҳар ойда ушлаб қолишга ва ижро варақасида кўрсатилган шахсга, иш ҳақи берилган кундан эътиборан уч кунлик муддатдан кечиктирмасдан, қарздор ишдан бўшаганда эса, шу муддат давомида суд қарори ижро этилган жойдаги суд ижрочисига алимент тўловчи шахснинг ишдан бўшаб кетганлиги ва агар маълум бўлса, унинг янги иш жойи ёки турар жойи тўғрисида маълумот беришга мажбур (ОК 137–138-м.).

Ушлаб қолинган суммалар кўчирилишида қарздорнинг иш ҳақи миқдори ва алиментлар қанча вақт учун ундирилганлиги кўрсатилади. Қарздор томонидан олинаётган иш ҳақи миқдори ўзгарса ёки иш ҳақининг тўланиши 15 кундан ошиқ муддатга кечиктирилса, бу тўғрида алимент ундирувчи хабардор қилиниши керак.

Ундириш алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг ҳисоб варақаларидаги пул маблағига ва унинг бошқа мол-мулкига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қаратилади.

Алимент тўлаш тўғрисидаги нотариал тартибда тасдиқланган келишув ёки ижро варақаси асосида ўтган даврдаги алимент қарзи алимент ундириш учун тақдим қилингунга қадар ўтган уч йилдан ортиқ бўлмаган муддат учун ундирилади.

Алимент ундириш тўғрисидаги ишларнинг яна ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, тўланиши лозим бўлган алиментнинг суммаси қарздорнинг қарши даъвоси ҳисобига ўтказилиши мумкин эмас. Тўланган алимент суммасини қайта талаб қилиб олиб бўлмайди. Аммо алимент ишлари бўйича чиқарилган қарорларнинг даъво қўзғатган шахс томонидан келтирилган ёлғон маълумотлар ёки ёлғон ҳужжатларга асосланган бўлиши ҳоллари бундан мустаснодир (ФПК 385-м., ОК 143-м.).

Тўловларнинг миқдори ходим иш ҳақининг 50 %дан ошмаслигига ҳам маъмурият эътибор бериши лозим. Алимент тўловчи иш жойини ўзгартирса, бу ҳақда маълум қилиши керак ва ҳоказо. Алимент тўлашнинг ихтиёрий тартиби алимент ундирилиши тўғрисида даъвогарнинг хоҳлаган вақтда судга мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди (ОК 135-м.).

3. Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни судда кўриш тартиби

Болаларнинг ота-оналари қонун билан белгиланган тартибда расмийлаштирилган никоҳда бўлганларида оталикни белгилаш тўғрисидаги масала қўйилиши, яъни низо қўзғатилиши мумкин бўлмайди. Агар никоҳлари қонуний расмийлаштирилмаган ота-онанинг фарзандлари бўлса, бундай болаларнинг насаби ота-оналарининг никоҳни қайд қилиш органларига берган аризаларига биноан белгиланади. Борди-ю, бундай ариза берилмаса, (ота боланинг отаси эканлигини тан олмаса) болага нисбатан оталик суд тартибида даъво қўзғатиш йўли билан белгиланиши мумкин.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги талабнинг судда кўрилиши масаласини ҳал қилиш учун судья процессуал аҳамиятга эга бўлган ва оила қонунчилигида назарда тутилган қатор ҳолатларни текширади. Оталикни суд тартибида белгилаш – даъво иши ва алоҳида тартибда кўриладиган ишларга оид қоидалар бўйича амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг оила қонунчилиги оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларнинг уч туркумини ажратиб кўрсатади. Булардан биринчиси, даъво ишини юритиш тартибида кўриладиган оталикни белгилаш тўғрисидаги

ишлар; иккинчи ва учинчиси, алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган оталикка иқрор бўлиш фактини ва оталик фактини белгилаш тўғрисидаги ишлардир.

Оталикни суд тартибида белгилашнинг моддий-ҳуқуқий оқибатлари бирдек бўлса ҳам, аммо бу уч туркумдаги ишларнинг ҳар бири ўзига хос процессуал ва моддий-ҳуқуқий таърифга эга. Уларнинг судда кўрилишида ҳар хил фактик ҳолатлар белгиланади ва, шу билан бирга, судга мурожаат қилиш учун бўлган ҳуқуқ асослари, исботлаш предмети, суд қарори ҳам ҳар хил бўлади.

Оталикнинг даъво ишини юритиш тартибида ва алоҳида тартибда иш юритишда белгилаш тўғрисидаги талабларнинг қаноатлантирилиши ишнинг судда кўрилиши давомида Оила кодексининг 61–63-моддаларида санаб ўтилган ҳолатлардан бирининг тасдиқланиши билан боғлиқдир[1]. Болани ўз тарбиясига олган ва отаси эканлигига иқрор бўлган шахс вафот этганда оталикни тан олиш факти Оила кодексининг 60-моддасига асосан белгиланади.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишни қўзғата туриб, судья мазкур талабнинг судда кўришга тегишли бўлиш-бўлмаслигини белгилашнигина эмас, балки бу ишнинг қайси туркумдаги ишларга оид эканлигини ҳам белгилаши лозим. Бунинг учун муайян процессуал аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар текширилади. Булардан баъзилари оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича судга мурожаат қилиш ҳуқуқини берадиган асос сифатида кўрилса, айримлари бошқача, масалан, ишларни қайси туркумга доир бўлишини чегаралаш учун аҳамиятга эга бўлади. Чунончи, боланинг отаси сифатида фараз қилинган шахснинг вафот этиши факти алоҳида тартибда иш юритишда кўрилиши лозимлигини билдиради.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни қўзғатиш учун умумий асос – боланинг ота-онаси ўртасида никоҳни қайд қилиш органларида расмийлаштирилган никоҳнинг йўқлиги. Бошқа ҳолатлар даъво ишини ёинки алоҳида тартибда кўриладиган ишларни қўзғатиш учун ҳар хил таъсир қилади.

Алоҳида тартибда кўриладиган ариза билан мурожаат қилинганида судья ишни қўзғатишда қандай фактнинг белгиланиши кераклигини аниқлайди.

Боланинг туғилиши вақтида никоҳни қайд қилиш органида боланинг отаси тўғрисида ёзилган ёзув алоҳида процессуал аҳамиятга эга бўлади. Бола туғилишининг фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларида қайд қилиниши, қоида бўйича, боланинг муайян ота-онадан туғилганлигини исботловчи далил бўлиб кўрилади. Ота-оналар билан болалар ўртасида ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келиши фақат никоҳнинг қайд қилиниши билангина эмас, балки никоҳ бўлмаганида оталикнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларида қайд қилиниши факти билан ҳам боғлиқ бўлади.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги ариза қабул қилинишида оталик ҳақида ёзилган ёзув текширилади. Бундай ёзувнинг бўлиши муайян ҳолатлардагина ишнинг судда кўрилишига тўсқинлик қилмайди. Биринчидан, бу боланинг туғилишини қайд қилиш вақтига боғлиқдир. Агар бола фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларига, боланинг онаси билан никоҳда бўлмаган отасининг исмига қайд қилинган бўлса, бундай ёзувлар ҳуқуқий оқибатлар туғдиради, аммо бу ҳолат аризанинг қабул қилинишини рад қилиш учун асос бўлмайди. Бундай ҳолларда, агар боланинг отаси вафот этган бўлса, оталикнинг тан олиниши факти тўғрисидаги иш судда кўрилишга тегишли бўлади. Акс ҳолда, боланинг субъектив ҳуқуқларини, чунончи, давлат пенсиясини, мерос олишга бўлган ҳуқуқларини амалга ошириш мумкин бўлмай қолади.

Боланинг отаси тўғрисидаги ёзувнинг ФҲДЁ органларида ёзилиши муайян аҳамиятга эга бўлади. Агар боланинг отаси тўғрисидаги ёзув Оила кодексининг 207-моддаси 3-қисмига асосланиб ёзилган бўлса, унинг бўлиши оталикни белгилаш учун судга мурожаат қилишга тўсқинлик қилмайди ва ишнинг юритилишини тўхтатиш учун асос ҳам бўлмайди.

Аксарият ҳолларда оталикни белгилаш тўғрисидаги даъво аризалари алимент ундириш тўғрисидаги талаблар билан бирга қўшиб берилади. Оила қонунчилигида оталикни белгилаш билан алимент ундириш тўғрисидаги даъволарни бирга кўриш

[1] Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. –Т., 1998. – 38–45-б.

назарда тутилмаган. Аммо Олий суд Пленумининг 1982 йил 25 мартда чиқарган қарорининг 2-»а» бандида оталикни белгилаш тўғрисидаги даъво билан бир вақтда боланинг таъминоти учун алимент ундириш тўғрисидаги даъво ҳам қўзғатилиши мумкинлиги қайд этилган.

Оила кодексининг 62-моддасига мувофиқ, оталикни белгилаш тўғрисидаги ариза билан судга боланинг ота-онасидан бири ёки васийси (ҳомийси), болани тарбиялаб турган шахс, шунингдек боланинг ўзи ҳам вояга етганидан сўнг мурожаат қилиши мумкин. Алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган ишларда манфаатдор шахсларнинг иштирок этиши ишнинг ҳолатларини тўлиқ аниқлашга ёрдам беради. Аммо бундай ҳоллар ариза берувчи билан манфаатдор шахслар ўртасида судга тааллуқли ҳуқуқ тўғрисида низо чиққанида оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар, агар ота деб фараз қилинган шахс вафот этган бўлса, алоҳида иш юритиш тартибида кўрилмасдан, балки даъво ишини юритиш тартибида кўрилади.

Қонуний никоҳда бўлмаган шахслардан туғилган боланинг отасини суд йўли билан белгилаш учун муайян юридик фактларнинг мавжудлигини аниқлаш талаб қилинади. Суд оталикни белгилаш тўғрисидаги низоларни кўришда:

– боланинг онаси билан жавобгарнинг бола туғилишига қадар бирга яшаганликлари ва умумий рўзғор юритганликларини;

– болани биргаликда тарбиялаганликларини ёхуд уни таъминлаб турганликларини;

– жавобгарнинг оталикни тан олганлигини (оталикка иқрор бўлганлигини) аниқ тасдиқлайдиган далилларнинг бўлишини эътиборга олади.

Юқорида кўрсатилган ҳолатлар боланинг жавобгар шахсдан туғилганлиги фактини тасдиқлайдиган далиллар бўлиши билан бирга, моддий-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган, яъни оталик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтирувчи шартлар бўлиб ҳам кўрилади ва мазкур туркумдаги ишлар бўйича даъвонинг асосини ташкил этади.

Оталикни белгилашда суд томонидан эътиборга олиниши лозим бўлган ҳолатлар орасида Оила кодексининг 62-моддасида кўрсатилганидек, аввало боланинг отаси билан онаси биргаликда яшаган бўлишлари ва биргаликда умумий рўзғор юритганликлари кўрсатилади. Олий суд Пленумининг юқорида келтирилган қарорининг 3-бандида тушунтирилишича, боланинг онаси жавобгар билан биргаликда яшашлари ва биргаликда умумий рўзғор, хўжалик олиб боришлари, оилавий муносабатлар учун характерли ҳолат бўлиши билан, бир уйда яшашлари, биргаликда овқатланишлари, бир-бирларига ғамхўр бўлишлари, биргаликда фойдаланиш учун уй-рўзғор буюмлари олишлари ва бошқа ҳолатлар билан тасдиқланиши мумкинлиги айтилади. Суд амалиётида Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 61-моддаси талаблари бўйича боланинг насабини белгилаш билан боғлиқ ҳолатларнинг етарли текширилмаганлиги сабабли суд оталикни белгилаш ҳақидаги даъвони қаноатлантириш ҳолатлари мавжудлиги тўғрисида Республика Олий суди Пленумининг қарорида кўрсатиб ўтилган.

Жавобгарнинг хатлари, анкеталари, аризалари ва бошқа фактик маълумотлар оталикни тан олганликни исботлайдиган далиллар ҳисобланади. Булардан ташқари, оталикка иқрор бўлиш фактини аниқ тасдиқлайдиган, процессуал қонунларда назарда тутилган бошқа исботлаш воситаларидан ҳам, масалан, жавобгарнинг оталикка иқрор бўлганлигини исботлайдиган актлар ёки ҳужжатларнинг муаллифи эканлигини белгилаш тўғрисида экспертларнинг фикрларидан ҳам фойдаланиш мумкин бўлади.

Жавобгарнинг суд мажлисида оталикка иқрор бўлиши алоҳида аҳамиятга эгадир. Жавобгар судда даъвони тан олса, оталикка иқрор бўлса, қонунда назарда тутилган шартлар бўлмаса ҳам суд оталикни белгилаш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақли.

Баъзи ҳолларда жавобгар ўзиники бўлмаган болага нисбатан ҳам иқрор бўлиши мумкин. Бундай иқрор тарафларнинг қонунда белгиланган тартибдан чиқиб, болани суд орқали фарзанд қилиб олиш истаклари билан боғлиқ бўлади.

Оталикка ёлғондан иқрор бўлиш рад қилиниши керак. Чунки суднинг қарори барча ҳолларда ишнинг ҳолатига мувофиқ келиши ва ҳақиқатга қарама-қарши

бўлмаслиги керак. Бинобарин, жавобгарнинг суд мажлисида оталикка иқрор бўлиши судни боланинг ҳақиқатан кимдан туғилганлигини аниқлаш бурчидан озод этмайди.

Оталикка иқрор бўлиш фактини ва оталик фактини белгилаш тўғрисидаги аризалар чиқариладиган суд қарорларининг мазмуни ва шаклига нисбатан қўйиладиган барча талабларга жавоб бериши лозим. Шу билан бирга, бундай ишлар бўйича суд қарорларининг мазмуни баъзи хусусиятларга эга. Булар қарор тузишда эътиборга олиниши керак.

Ишда жавобгар бўлмагани учун алоҳида иш кўриш тартибида суд томонидан белгиланадиган юқорида кўрсатилган юридик фактларнинг бир-бирига ўхшаш бўлишига қарамасдан, улар фактик тартиби бўйича фарқланади. Шу сабабли уларни алоҳида тартибда кўриладиган ишларнинг бир туркумига бирлаштириш мумкин эмас. Чунончи, *биринчидан*, боланинг фараз қилинган отаси вафот этганида; *иккинчидан*, бола ўлган шахснинг ҳаётлигида унинг боқувида бўлганлигида; *учинчидан*, оталикка унинг иқрорлиги бўлганида суд томонидан алоҳида иш юритиш тартибида белгиланиши мумкин.

Оталик факти эса қуйидаги ҳолларда: *биринчидан*, боланинг онаси фараз қилинган отаси билан биргаликда умумий хўжалик олиб борганида; *иккинчидан*, боланинг фараз қилинган отаси ўлган ҳолда кўрсатилган тартибда белгиланиши мумкин.

Суд амалиётини ўрганиш шуни кўрсатадики, судлар барча ҳолатларда ҳам бундай ишлар ўртасидаги фарқни тўғри аниқламайдилар. Баъзи ҳолларда оталикнинг иқрорлиги факти ўрнига оталик фактини, баъзан аксинча ҳолатни белгилайдилар.

4. Меҳнатга оид низоларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари

Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари, яъни даъво ишларини юритиш тартибида судлар томонидан кўрилади.

Бу турдаги фуқаролик ишлари учун қонун билан белгиланган қатор хусусиятлар бор. Бу хусусиятлар низоли моддий-ҳуқуқий муносабат билан белгиланиб, фақат моддий ҳуқуқ (меҳнат ҳуқуқи) нормаларидагина эмас, балки процессуал ҳуқуқ нормаларида (ФПК) ҳам назарда тутилган. Бу хусусиятлар судьялар томонидан меҳнат ишлари бўйича даъво аризаларини қабул қилишда, уларни суд мажлисида кўриш учун тайёрлашда ва иш юритишнинг кейинги босқичларида ҳам эътиборга олиниши керак.

Қуйидагилар меҳнат низосини кўришни сўраб судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга:

– ходим, касаба уюшмаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи;

– меҳнатнинг ҳуқуқ бўйича инспектори;

– иш берувчи, меҳнат низолари комиссиясининг қарорига рози бўлмаган тақдирда, шунингдек унга ходим томонидан етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги низолар бўйича;

– прокурор.

Судья бундай ишлар бўйича аризаларни қабул қилишда ФПКнинг 31 ва 239-моддаларида назарда тутилган қоидаларга амал қилиб, мазкур ишнинг судга тааллуқли бўлиш-бўлмаслигини белгилаши лозим. Меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларнинг судга тааллуқли бўлиш-бўлмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленум қарорида кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 260-моддасида кўрсатилганидек, меҳнат низолари бўйича ходим меҳнат низолари комиссиясига ёки бевосита судга мурожаат этишга ҳақли. Ходим меҳнат низосини ҳал қилиш учун ўз хоҳишига кўра (МК 269-м.) меҳнат низолари комиссияларига мурожаат этмасдан, қуйидаги ҳолларда бевосита туманлараро, туман (шаҳар) судларида иш қўзғатишга ҳақли:

– агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

– меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар, ишга тиклаш, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва сабаблари таърифини ўзгартириш, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишларни бажарган вақт учун ҳақ тўлаш ҳақидаги масалаларга доир бўлса;

– ходим томонидан иш берувчига етказилган моддий зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

– меҳнат вазифасини бажараётган ходимнинг соғлиғига шикаст етказилгани оқибатидаги зарарни, шу жумладан, маънавий зарарни ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

– меҳнат кодексининг 78-моддаси иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

– иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органлари билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса, шунингдек бошқа корхоналардан ўтказиш тартибида ишга таклиф этилган шахсларни ишга қабул қилишни рад этиш, бандлик ҳисобидан ишга юборилган 18 ёшга тўлмаган шахсларни, ногиронларни, ҳомиладор аёлларни ва 3 ёшга тўлмаган боласи бор аёлларни, 14 ёшга тўлмаган боласи бор (16 ёшга тўлмаган ногирон боласи бор) оналарни, қонунга мувофиқ меҳнат шартномаси тузиши шарт бўлган бошқа шахсларни ишга қабул қилишни рад этганлик тўғрисидаги низолар бўйича бўлса.

Меҳнат кодекси 269-моддасининг 1-қисмида санаб ўтилган меҳнат низоларидан бошқа низолар ҳам ходимнинг хоҳишига кўра бевосита туманлараро ва туман (шаҳар) судларида кўрилади.

Меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўрилмаган деган važ билан ходимнинг аризасини судда кўриб чиқишни рад этишга қонун йўл қўймайди.

Меҳнат низоларини туманлараро, туман (шаҳар) судларида кўриш тартиби Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Фуқаролик процессуал кодекси ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Судлар томонидан меҳнат шартномаси (контракт)ни тузиш, ўзгартириш ва бекор қилишни тартибга солувчи қонунларнинг қўлланиши ҳақида»ги 1998 йил 17 апрель қарорида белгиланган.

Даъво аризасини қабул қилишнинг рад этилиши ва меҳнат иши бўйича қўзғатилган ишнинг бекор қилиниши ФПКнинг 152 ва 160-моддаларида назарда тутилган барча асослар бўйича амалга оширилади. Даъво аризаси ФПКнинг 145-моддасида кўрсатилганидек, жавобгарнинг яшаб турган жойидаги судга берилади.

Меҳнат ҳақини ундириш ва меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган бошқа талаблар тўғрисидаги даъволар юзасидан ходимлар давлат даромадларига суд харажатларини, божини тўлашдан озод қилинадилар. Бундай талаблар қаноатлантирилганида суд харажатлари даъвонинг қаноатлантирилган қисмига нисбатан жавобгардан ундирилади. Агар даъво талаблари рад этилса, суд харажатлари давлат ҳисобига ўтказилади. Бу меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни ўзига хос хусусиятларидандир.

Судга олдин меҳнат низоларини кўриш комиссиясида кўрилган низо бўйича ариза тушса, суд бу масала бўйича меҳнат низоларини кўриш комиссияси мажлисининг баённомасидан кўчирма топширилишини талаб қилиши лозим.

Меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоли ишларнинг процессуал жиҳатларидан бири, бошқа фуқаролик ишларига нисбатан қисқа муддат белгиланганидир.

Меҳнат низосини ҳал қилишни сўраб судга ёки меҳнат низолари комиссиясига мурожаат қилиш учун қуйидаги муддатлар белгиланади:

– ишга тиклаш низолари бўйича – ходимга у билан меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақидаги буйруқнинг нусхаси берилган кундан бошлаб *бир ой*;

– ходим томонидан иш берувчига етказилган моддий зарарни тўлаш ҳақидаги низолар бўйича – зарар етказилганлиги иш берувчига маълум бўлган кундан бошлаб *бир йил*;

– бошқа меҳнат низолари бўйича – ходим ўз ҳуқуқи бузилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан бошлаб *уч ой*;

– ходимнинг соғлиғига етказилган зарарни қоплашга доир низолар бўйича судга мурожаат қилиш учун муддат белгиланмайди.

Меҳнат низолари комиссияси ёки суднинг қарори билан ходим ғайриқонуний асосда ишдан бўшатилган тақдирда дарҳол ишга қайта тикланиши лозим. Меҳнат низолари комиссияси ёки суд ишга тиклаш тўғрисида қарор қабул қилиш билан бир вақтда ходимга мажбурий прогул вақти учун ўртача иш ҳақини тўлаш ёки камроқ ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун маошидаги фарқни тўлаш ҳақида қарор қабул қилади, бироқ бу муддат бир йилдан ошмаслиги керак.

Шунингдек, ходимни ғайриқонуний равишда ишдан бўшатиш ёки бошқа ишга ўтказишда айбдор бўлган мансабдор шахс зиммасига қилинган прогул вақти учун ёки камроқ ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун уч ойлик маошидан ошмайдиган миқдорда жавобгарлик юклатилади.

Ишдан бўшатиш нотўғри ёки амалдаги қонунларга мувофиқ эмас деб топилган тақдирда меҳнат низолари комиссияси ёки суд уни ўзгартириши ва ишдан бўшатиш сабабини амалдаги қонунларга мувофиқ таърифлаши шарт. Агар ишдан бўшатиш таърифининг нотўғрилиги ходимнинг ишга жойлашишига тўсқинлик қилса, бир вақтнинг ўзида ходимга мажбурий прогул вақти учун ўртача иш ҳақи тўлаш тўғрисида қарор чиқарилади, бироқ бу муддат бир йилдан ошмаслиги керак. Бундай ҳолларда меҳнат дафтарчасига киритилган ёзувлар ҳақиқий эмас деб ҳисобланади, ходим эса меҳнат дафтарчаси ўрнига дубликат беришни талаб қилишга ҳақлидир.

Ғайриқонуний равишда ишдан бўшатилган ёки бошқа ишга ўтказилган ходимни аввалги ишга тиклаш тўғрисидаги, ишдан бўшатиш сабабининг таърифини ўзгартириш ҳақидаги, шунингдек ходимга иш ҳақи бериш тўғрисидаги қарор дарҳол ижро этилиши лозим. Агар қарорнинг ижроси иш берувчи томонидан кечиктирилса, суд унга барча кечиктирилган давр учун ўртача иш ҳақи ёки шу иш ҳақи ўртасидаги фарқни тўлаш тўғрисида ажрим чиқаради.

ФПКнинг 131-моддасига кўра, меҳнат низолари биринчи инстанция суди томонидан ўн кунлик муддат ичида кўрилиши лозим. Ишни бошқа муддатда кўрилиши шу қонунда белгиланган.

Меҳнат низоларини судда кўришга тайёрлаш алоҳида аҳамиятга эга. Судья ишни кўришга тайёрлашда ФПКнинг 158–160-моддалари талабларини аниқ бажариши лозим. Ишга тиклаш тўғрисидаги ва бошқа низолар бўйича меҳнат низолари комиссиясининг қарори иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органининг вакиллари ўртасидаги келишувга биноан қабул қилган тақдирда суд шу иш тўғрисидаги қарорнинг нусхасини талаб қилиб олиши керак.

Меҳнат интизомини бузиш билан боғлиқ бўлган ишларни кўришда судлардан ходим томонидан меҳнат интизомини бузадиган хатти-ҳаракатларнинг қилинган-қилинмаганлиги, иш берувчи томонидан ходимга нисбатан таъсир чораларининг қўлланган-қўлланмаганлигини аниқлаш талаб қилинади.

Даъвогар даъводан ҳар доим воз кечишга ҳақли бўлганлиги туфайли меҳнат низоларининг судда кўрилиши келишув битими билан тугаши ҳам мумкин.

Меҳнатга оид муносабатлар меҳнат қонунчилиги билан тартибга солинганлиги боис бундай масалаларда келишув битимларини тузиш камдан-кам учрайди.

Ишга тикланиш тўғрисидаги даъво қаноатлантирилганида қарорда ходимнинг қаерга ва қандай ишга (мансабга) тикланиши лозимлиги кўрсатилади. Унинг ноилож бекор юрган вақти учун корхонадан ундириладиган сумманинг миқдори белгиланади.

Қонунга биноан, иш ҳақини ундириш тўғрисидаги низо келиб чиққан тақдирда, меҳнат низоларини кўрувчи орган ходимнинг пул ундиришга доир қуйидаги талабларини тўлиқ қондиради:

– меҳнат шартномаси бекор қилинганда ходимга меҳнат дафтарчасининг ўз вақтида берилмаганлиги оқибатида келиб чиққан мажбурий прогул вақти учун ҳақ тўлаш тўғрисидаги;

– меҳнат низоларини кўрувчи органнинг ходимни аввалги ишига тиклаш тўғрисидаги қарорини иш берувчи бажармаганлиги оқибатида келиб чиққан мажбурий прогул тўғрисидаги;

– фойдаланилмаган таътил учун ходимга тегишли бўлган компенсацияни тўлаш тўғрисидаги.

Бундай талаблар бир йилдан ортиқ бўлмаган муддат учун қондирилади. Ходимнинг пул ундиришга доир бошқа талаблари уч йилдан ортиқ бўлмаган муддат учун қондирилади.

Ходимлар меҳнатга доир ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар юзасидан судга мурожаат қилганларида суд харажатларини тўлашдан озод этиладилар.

Меҳнат низолари юзасидан меҳнат низоларини кўриш комиссияси, шунингдек суднинг чиқарган қарори асосида ходимга тўланган пул суммаларини қарор бекор қилинган тақдирда ҳам қайтариб олиниши (қайтарма ижро қилиниши) мумкин эмас.

Ходим ёлғон маълумотлар тақдим этган, сохта ҳужжатлар берганлиги туфайли ғайриқонуний қарор қабул қилган тақдирда тўланган пуллар удан қайтариб олиниши мумкин.

Иш берувчи томонидан ихтиёрий равишда, шу жумладан қонунларни нотўғри қўллаш натижасида ортиқча тўлаб юборилган пул суммалари ҳам, башарти, ходим ёлғон маълумот ёки сохта ҳужжатлар тақдим этиши оқибатида юз бермаган бўлса, ходимдан қайтариб олинишига йўл қўйилмайди. Ходимнинг ёлғон маълумотлари ёки сохта ҳужжатлар берганлиги суд қарори ёки ҳукми билангина белгиланиши лозим.

Меҳнатга оид фуқаролик ишларининг муҳим процессуал хусусиятларидан яна бири, ишга тиклаш ва иш ҳақини ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорларининг дарҳол ижро этилишидир. Ҳал қилув қарорининг дарҳол ижро этилишида судья қарор чиқарилган вақтда ундириладиган суммани ундириш учун даъвогарга ижро варақасини бериши лозим.

Меҳнат низоларининг ижро босқичида ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Ижро актларини ижро қилиш ҳақидаги қонунга мувофиқ, ходимларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган талаблари биринчи навбатда қаноатлантирилади.

Ходимни ишга тиклаш тўғрисидаги ва иш ҳақини ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорлари дарҳол ижро этилиши туфайли бундай қарорларнинг ижроси тўхтатилиши мумкин эмас.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишларнинг тааллуқлилигини айтинг.

2. Алимент тўлашдан бош тортганлик учун жавобгарлик борми?

3. Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни қўзғатиш учун асосларни айтиб беринг.

4. Никоҳни бекор қилиш ва никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида даъво аризаси ёзинг.

5. Алимент ундириш тўғрисида даъво аризаси ёзинг.

6. Меҳнатга оид низоларнинг тааллуқлилиги ва судловлилигини биласизми?

7. Бевосита туманлараро ва туман (шаҳар) судларига тааллуқли меҳнат низоларини айтиб беринг.

8. Меҳнатга оид низолар бўйича даъво аризаси ёзинг.

8-мавзу

СУД ҚАРОРЛАРИ УСТИДАН ШИКОЯТ БЕРИШ ВА УЛАРНИ ҚАЙТА КЎРИШ

- *Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан апелляция шикояти бериш (протест келтириш) ҳуқуқи*
- *Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан кассация шикояти бериш (протест келтириш) тартиби*
- *Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларини назорат тартибида қайта кўриш*
- *Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш*

1. Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан апелляция шикояти бериш (протест келтириш) ҳуқуқи

Фуқаролик суд ишларида иштирок этувчиларнинг ҳуқуқлари фақат биринчи инстанция судидагина эмас, балки ишнинг апелляция, кассация ва назорат инстанцияларида ҳам кўрилиб ҳимоя қилинади.

ФПКнинг 310-моддасида айтилганидек, ишда иштирок этувчи шахслар суднинг қарори қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текшириш ҳақидаги шикоят (ариза) билан қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Прокурор муайян ишда иштирок этган-этмаганлигидан қатъи назар, суднинг ҳал қилув қарори, ажрими, қарори устидан ўз ваколати доирасида протест келтиради.

Демак, судда қабул қилинадиган қарорлар тарафларнинг субъектив ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир қилиши сабабли, ишнинг кўрилиши натижасидан норози бўлган шахслар юқори судга шикоят ёки протест билан мурожаат этиб, ишнинг текширилишини илтимос қилишлари мумкин.

Суднинг қарори қонуний, асосли ва адолатли эканлиги юзасидан текширув қуйидаги асослар бўйича қўзғатилади:

қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори устидан берилган апелляция шикояти ёки протести бўйича;

биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ажрими устидан берилган хусусий шикоят ёки хусусий протест бўйича;

қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори устидан берилган кассация шикояти ёки кассация протести бўйича;

биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирган ажрими устидан берилган хусусий шикоят ёки хусусий протест бўйича;

қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрим ва қарор устидан назорат тартибида протест келтириш ҳақида берилган ариза бўйича;

қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақида берилган ариза бўйича.

Суд қарорларини текширишнинг юқорида кўрсатилган асосларининг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятга эга. Суд қарорлари кўпинча апелляция ва кассация тартибида текширилади.

Апелляция тартиби иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 14 декабрдаги тўртинчи сессиясида қабул қилинган қонунга кўра, ФПКга махсус боб сифатида киритилди.

«Апелляция» лотинча сўз бўлиб, «мурожаат» деган маънони англатади. ФПКга апелляция тартибида иш юритишнинг киритилиши процессуал қонунчиликда катта бурилиш бўлди, чунки бу тартибда иш юритишнинг мақсад ва вазифалари инсон манфаатларини, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳар тарафлама ҳимоя қилишга қаратилгандир.

Иккинчи инстанция тариқасида иш кўрувчи апелляция суди биринчи инстанция судининг кўрган ишларини қайта, мазмунан тўлиқ кўриш ва иш юзасидан янги қарор (ажрим) чиқаришга ҳақлидир.

Апелляция судида ишларни қайта кўришдан мақсад, амалдаги ФПКга кўра фуқаролик ишлари биринчи инстанция тартибида туманлараро, туман (шаҳар) судларида якка судья томонидан кўрилиши туфайли моддий ва процессуал ҳуқуқий нормаларни татбиқ этишда йўл қўйилган хато ва камчиликларни ҳайъат таркибида юқори судда тузатиш имкониятини яратишдир.

Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қароридан норози бўлган манфаатдор шахс шикоят қилиш ҳуқуқидан фойдаланади. Бундай субъектлар жумласига ишда иштирок этувчи шахслар киради.

ФПКнинг 312-моддасига кўра, суднинг қарорини апелляция, кассация ва назорат тартибида бекор қилишга қуйидагилар асос бўлади:

– иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг тўлиқ аниқланмаганлиги;

– суд аниқланган деб ҳисоблаган, иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг исботланмаганлиги;

– суднинг ҳал қилув қарорида баён қилинган хулосаларнинг иш ҳолатларига мувофиқ келмаслиги;

– моддий ҳуқуқ нормалари ёки процессул ҳуқуқ нормаларининг бузилганлиги ёки нотўғри қўлланганлигидир.

ФПКнинг 313-моддасига мувофиқ, қуйидаги ҳолларда моддий ҳуқуқ нормалари бузилган ёки нотўғри қўлланган ҳисобланади:

– суд татбиқ қилиниши лозим бўлган қонунни қўлламаган бўлса;

– суд татбиқ қилинмаслиги лозим бўлган қонунни қўллаган бўлса;

– суд қонунни нотўғри талқин қилган бўлса.

ФПКнинг 314-моддасида кўрсатилганидек, процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилганлиги ёки нотўғри қўлланганлиги ишнинг нотўғри ҳал этилишига сабаб бўлган ёки сабаб бўлиши мумкин бўлган тақдирдагина ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорнинг бекор қилинишига асос бўлади. Агар:

– иш суд томонидан ғайриқонуний таркибда кўрилган бўлса;

– иш суд муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган, аммо суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабар берилмаган шахслардан бирортасининг йўқлигида кўрилган бўлса;

– иш кўрилаётганида иш юритиладиган тилга доир қоидалар бузилган бўлса;

– суд ишда қатнашишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига доир масалани ҳал қилган бўлса;

– ҳал қилув қарори, ажрим, қарор чиқаришда суд маслаҳатининг сир сақланишига доир қоидалар бузилган бўлса;

– ҳал қилув қарори, ажрим, қарор судьялардан бирортаси (судья) томонидан имзоланмаган ёки ҳал қилув қарори, ажрим, қарор уларда кўрсатилмаган судьялар (судья) томонидан имзоланган бўлса;

– ҳал қилув қарори, ажрим, қарор ишни кўрмаган судьялар томонидан чиқарилган бўлса;

– ишда суд мажлиси баённомаси мавжуд бўлмаса ёки у имзоланмаган бўлса, ҳал қилув қарори, ажрим, қарор мажбурий тартибда бекор қилиниши шарт.

Шикоят бериш (протест келтириш) ҳуқуқи суднинг ҳал қилув қарори чиқарилганидан кейин вужудга келади. Бу ҳуқуқ апелляция шикояти берилиши билан амалга оширилади. Апелляция шикояти юқори суд инстанциясига ёзилиб, фуқаролик ишига қўшилиб, қарор чиқарган суд орқали юборилади. Суднинг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарорлари ва ажримлари шикоят қилиш ҳуқуқининг объектлари бўлади.

Фуқаролик ишлари бўйича суднинг ҳал қилув қарори чиққан кундан эътиборан йигирма кун (жиноят ишлари бўйича ўн кун) ичида тарафлар ва ишда иштирок

этишга жалб қилинган шахслар ҳал қилув қарори устидан апелляция шикояти беришлари, прокурор эса протест келтириши мумкин.

Кўрсатилган муддат ўтганидан сўнг берилган шикоят (протест) кўрилмасдан қолдирилади ва шикоят (протест) берган шахсга қайтарилади. Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш масаласи умумий тартибда ҳал этилади.

Апелляция шикояти бериш (протест келтириш) тартиби ва мазмуни ФПКнинг 322 ва 323-моддаларида белгиланган. Жумладан, апелляция шикояти ёки протестида қуйидагилар кўрсатилган бўлиши керак:

– шикоят берилаётган ёки протест келтирилаётган суднинг номи;

– шикоят ёки протест келтираётган шахснинг номи;

– шикоят қилинаётган ёки протест келтирилаётган ҳал қилув қарори ва уни чиқарган суд;

– ҳал қилув қарорининг нотўғрилиги нимадан иборат эканлиги;

– шикоят бераётган ёки протест келтираётган шахснинг илтимоси;

– шикоят ёки протестга илова қилинган ёзма материалларнинг рўйхати.

Апелляция шикоятини шикоят бераётган шахс ёки унинг вакили имзолайди. Апелляция протести ушбу ишда иштирок этганлигидан қатъи назар, прокурор ёки унинг ўринбосари томонидан келтирилади ва имзоланади.

Агар апелляция шикояти бериш ёки протест келтириш пайтида ФПКнинг 322 ва 323-моддаларида кўрсатилган талаблар бузилса ёки давлат божини тўлашдан озод қилинмаган шахс бож тўламаган бўлса, апелляция шикояти ёки протести ҳаракатсиз қолдирилади.

Судья апелляция шикояти ёки протестини ҳаракатсиз қолдиришга асос бўлган камчиликларни ва уларни тузатиш учун берилган муддатни кўрсатиб ажрим чиқаради.

Шикоят берган ёки протест келтирган шахс ажримда кўрсатилган камчиликларни белгиланган муддатда тузатса, шикоят ёки протест дастлаб судга тақдим этилган кунда берилган ҳисобланади. Акс ҳолда, шикоят ёки протест берилмаган ҳисобланиб, шикоят берган ёки протест келтирган шахсга қайтарилади ва бу ҳақда ажрим чиқарилади.

Судья ёки суд раиси апелляция шикояти ёки протестини олгандан сўнг:

1) ишда иштирок этувчи шахсларга шикоят ёки протестнинг нусхаларини юбориши;

2) ишда иштирок этувчи шахсларга апелляция инстанциясида ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида маълум қилиши;

3) ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш ёки протест келтириш учун белгиланган муддат ўтган вақтдан эътиборан ўн кун ичида ишни тушган шикоят ёки протест билан бирга апелляция инстанцияси судига юбориши шарт.

Ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш ва протест келтириш учун белгиланган муддат ичида ҳеч ким ишни суддан талаб қилиб олиши мумкин эмас. Ишда иштирок этувчи шахслар судда иш материаллари ва тушган шикоятлар ёки протест билан танишишга ҳақлидирлар.

Амалдаги қонунга кўра, апелляция шикояти берган шахс уни тўлдириши, ўзгартириши ёки ундан воз кечишга ҳақли. Бироқ, бундай воз кечиш қонунга зид бўлмаса ёки бировнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига хилоф бўлмасагина, суд уни қабул қилиши мумкин.

Апелляция протести келтирган прокурор, шунингдек юқори турувчи прокурор суд мажлиси бошлангунига қадар протестни тўлдириш, ўзгартириш ёки қайтариб олишга ҳақли.

Апелляция инстанция судига шикоят (протест) бериш муддатлари ФПКнинг 320-моддасида белгиланган. Кўрсатилган муддат ўтгандан кейин берилган шикоят (протест) кўрилмайди.

Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш масаласи ФПКнинг 130-моддасига асосан ҳал этилади. ФПКнинг 331-моддасига кўра, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди апелляция шикояти ёки протести бўйича тушган ишни у келиб тушган кундан эътиборан *йигирма кундан*

кечиктирмай кўриши лозим. Иш ўта мураккаб бўлганда ёки бошқа алоҳида ҳолларда тегишли суднинг раиси бу муддатни кўпи билан яна *ўн кунга* узайтириши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди апелляция шикояти ёки протести бўйича тушган ишни у келиб тушган кундан эътиборан *бир ойдан* кечиктирмай кўриши лозим. Алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси ёки унинг ўринбосари бу муддатни кўпи билан яна *бир ойга* кечиктириши мумкин.

Ишни апелляция инстанциясида кўриш муддати кечиктирилган тақдирда, ишда иштирок этувчи шахсларга иш кўриладиган кун олдиндан хабар қилиб қўйилиши лозим.

Ишнинг апелляция судида кўрилиш вақти тўғрисида хабардор қилинган шахсларнинг келмаганлиги ишни кўришга тўсқинлик қилмайди. Лекин, суд бундай ҳолларда келмаслик сабабларини узрли деб топса, ишни кейинга қолдиришга ҳақли.

Ишнинг апелляция судида кўрилишига қадар ҳам, кўрилиши давомида ҳам апелляция шикоятидан воз кечиш, апелляция протестини эса, суд мажлисининг бошлангунига қадар қайтариб олиш мумкин бўлганидек, қонун даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечиши, жавобгарнинг даъвогар талабларини тан олиши ва тарафларнинг келишув битими тузишларига йўл қўяди. Суд даъводан воз кечишни қабул қилишдан ёки келишув битимини тасдиқлашдан олдин даъвогарга ёки тарафларга бундай процессуал ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтиради.

Апелляция инстанцияси суди даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечишини қабул қилганида ёки тарафларнинг келишув битимини тасдиқлаганида чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилади ва иш юритишни тугатади. Агар даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечиши ёки тарафларнинг келишув битими қонунга зид бўлса ёхуд бировнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига хилоф бўлса, суд воз кечишни рад қилиб ёки тузилган келишув битимини тасдиқламай, ишни апелляция тартибида кўради.

Иккинчи инстанция суди ишни апелляция тартибида кўриш вақтида биринчи инстанция суди ҳал қилув қарорининг шикоят қилинган қисми шахсларга нисбатан қанчалик қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текширади.

Апелляция инстанция судида ишни кўриш раислик қилувчининг ёки судьялардан бирининг маърузаси билан бошланади. Маърузачи ишда тўпланган материалларга ва, айниқса, биринчи инстанция судининг баённомасига асосланган бўлиши лозим. Апелляция инстанция судининг ваколатлари ФПКнинг 343-моддасида кўрсатилган. Унга кўра, суд ишни апелляция тартибида кўриб чиққач, ўз ажрими билан:

1) ҳал қилув қарорини ўзгартиришсиз қолдиришга, шикоят ёки протестни қаноатлантирмасликка;

2) ишни янгидан кўриш учун юбормасдан, ҳал қилув қарорини ўзгартиришга ёхуд бутунлай ёки қисман бекор қилишга ва янги ҳал қилув қарори чиқаришга;

3) ФПК 314-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда, ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ва ишни биринчи инстанция судига янгидан кўриб чиқиш учун юборишга;

4) ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ҳамда ФПКнинг 97 ва 100-моддаларида кўрсатилган асосларга кўра, иш юритишни тугатишга ёхуд аризани кўрмасдан қолдиришга ҳақли.

Ишнинг апелляция шикояти ёки протести бўйича қайта кўрилиши натижасида иккинчи инстанция суди томонидан чиқарилган қарор *апелляция ажрими* деб аталади.

Апелляция ажрими ҳам суднинг ҳал қилув қарори каби тўрт қисмдан иборат.

Апелляция инстанция суди биринчи инстанция суди томондан йўл қўйилган камчиликлар, қонуннинг бузилиши ҳолларини кўрсатиб ажрим чиқаради. Шунингдек ФПКнинг 19-моддасида назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам хусусий ажрим чиқариши мумкин.

ФПКнинг 345-моддасида иш апелляция тартибида кўрилганидан кейин тушган апелляция шикоятини (протестини) кўриш тартиби белгиланган. Унда айтилишича, белгиланган муддатда ёки ўтказиб юборилган муддат тиклангандан кейин берилган апелляция шикояти ёки келтирилган апелляция протести апелляция инстанциясига

иш бошқа шикоятлар ёки протест бўйича кўриб чиқилганидан кейин келиб тушса, суд уларни қабул қилиши ва кўриши шарт.

Апелляция инстанцияси бундай шикоят ёки протестни кўриб, шикоят ёки протест бўйича чиқариладиган ажрим муқаддам чиқарилган ажримнинг ўзгартирилиши ёки бекор қилинишига олиб келиши лозим, деган хулосага келса, у ажрим чиқариб, ишни тавсиянома билан суд раисига юборади. Суд раиси бир ёки ҳар иккала ажрим устидан назорат тартибида протест келтириш масаласини ҳал қилади.

Биринчи инстанция суди чиқарган ажрим устидан манфаатдор шахснинг берадиган шикояти – хусусий шикоят, прокурорнинг келтирган протести эса хусусий протест дейилади.

Қонун биринчи инстанция судининг чиқарган барча ажримлари устидан шикоят бериш ёки протест келтириш мумкин эмаслигини белгилайди. Биринчи инстанция судининг ажримлари устидан шикоят бериш ёки протест келтириш масаласи, аввало, ажрим қайси суд томонидан чиқарилган бўлишига қараб ҳал қилинади. Бу қоидага кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий суди чиқарган ажримлар устидан шикоят бериб бўлмайди.

Бошқа ҳамма судларнинг ажримлари устидан шикоят бериш, протест келтириш мумкин ва мумкин бўлмайдиган ажримларга бўлинади. Шикоят берилиши ёки протест келтирилиши мумкин бўлган ажримларга ФПКнинг 94, 108, 125, 130, 147, 152, 213, 214, 215, 216, 220, 256 ва 374-моддаларини кўрсатиш мумкин.

Хусусий шикоят бериш ва протест келтириш ҳамда уларни кўриш тартиби ФПКнинг 37-бобида кўрсатилган. Биринчи инстанция судининг ажрими устидан шикоят берилганлиги (протест келтирилганлиги) муносабати билан ишни кўрадиган апелляция инстанцияси судининг ваколатлари ФПКнинг 348-моддасида кўрсатилган. Унга кўра, апелляция инстанцияси суди хусусий шикоят ёки хусусий протестни кўриб чиқиб:

– ажримни ўзгартирмасликка, шикоят ёки протестни эса қаноатлантирмасликка;

– ажримни бекор қилишга ва ишни мазмунан кўриш учун биринчи инстанция судига юборишга;

– ажримни бутунлай ёки қисман ўзгартириб ёхуд бекор қилиб, масалани мазмунан ҳал қилишга ҳақли.

Хусусий шикоят ёки протест бўйича апелляция инстанция суди чиқарган ажрими устидан шикоят бериш мумкин эмас, бундай ажрим чиқарилиши билан дарҳол қонуний кучга киради.

2. Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан кассация шикояти бериш (протест келтириш) тартиби

Суд қарорлари аксарият ҳолларда апелляция ва кассация тартибида текширилади. Кўрилган айрим фуқаролик ишлари бўйича апелляция тартибида шикоят берилмаса ва у қонуний кучга кирса, улар қонунда кўрсатилган ҳолларда кассация ва назорат тартибида текширилиши ва қайта кўрилиши қонунда назарда тутилган.

Кассация тартибида иш кўриш фуқаролик ишларини қайта кўриш ҳисобланади.

«Кассация» французча сўз бўлиб, «бузиш» деган маънони билдиради ва кўрилган фуқаролик ишларини қайта кўришни англатади. ФПКнинг 348^1-моддасида кассация шикоятини бериш (протест келтириш) ҳуқуқи ва муддати кўрсатилган. Унда айтилишича, қонуний кучга кирган, апелляция тартибида кўрилмаган ҳал қилув қарорлари устидан суднинг ҳал қилув қарори чиққан кундан эътиборан бир йил ичида тарафлар ва ишда иштирок этишга жалб қилинган шахслар томонидан кассация шикояти берилиши ва прокурор томонидан протест келтирилиши мумкин.

Кассация шикоятлари ва протестлари кассация инстанцияси суди номига ёзилади, лекин ҳал қилув қарори чиқарган судга берилади.

Кассация шикояти ёки протестида қуйидагилар кўрсатилган бўлиши керак:

– шикоят берилаётган ёки протест келтирилаётган суднинг номи;

– шикоят бераётган ёки протест келтираётган шахснинг номи (фамилияси, исми, отасининг исми);

– шикоят берилаётган ҳал қилув қарори ва уни чиқарган суд;

– ҳал қилув қарорининг нотўғрилиги нимадан иборат эканлиги;

– шикоят бераётган ёки протест келтираётган шахснинг илтимоси;

– шикоят ёки протестга илова қилинган ёзма материалларнинг рўйхати.

Кассация шикоятини шикоят бераётган шахс ёки унинг вакили имзолайди. Кассация протести ушбу ишда қатнашган-қатнашмаганлигидан қатъи назар, прокурор ёки унинг ўринбосари томонидан келитирилади ва имзоланади.

Кассация шикояти (протести) судда иштирок этувчи шахсларнинг сонига қараб, нусхалар билан қўшиб берилади.

Кассация шикоятини берувчи шахс белгиланган миқдордаги давлат божини тўлаши лозим. Давлат божининг миқдори даъво талабларининг 50% миқдорида бўлиши қонунда белгиланган.

Агар кассация шикояти бериш ёки протест келтириш пайтида ФПКнинг 348^3 ва 348^4-моддалари талаблари бузилишига йўл қўйилган бўлса ёки давлат божи тўлашдан озод қилинмаган шахс шикоят берганлик учун бож тўламаган бўлса, кассация шикояти ёки протести ҳаракатсиз қолдирилади.

Кассация шикояти ёки протестини ҳаракатсиз қолдириш тўғрисида судья бу шикоят ёки протестнинг ҳаракатсиз қолдирилишига асос бўлган камчиликларни ва уларни тузатиш учун берилган муддатни кўрсатиб ажрим чиқаради. Агар шикоят берган ёки протест келтирган шахс ажримда кўрсатилган камчиликларни белгиланган муддатда тузатса, шикоят ёки протест дастлаб судга тақдим этилган кундан берилган ҳисобланади. Акс ҳолда, шикоят ёки протест берилмаган ҳисобланиб, шикоят берган ёки протест келтирган шахсга қайтарилади ва бу ҳақда ажрим чиқарилади.

Судья ёки суд раиси кассация шикояти ёки протестини олгандан сўнг:

– ишда иштирок этувчи шахсларга шикоят ёки протестнинг нусхаларини юбориши;

– ишда иштирок этувчи шахсларга ишни кассация инстанциясида кўриш вақти ва жойи тўғрисида маълум қилиши;

– суд қарори ижросини (агар у ижро этилган бўлса) иш кассация тартибида кўрилгунига қадар тўхтатиб қўйиши ва бу хусусда манфаатдор шахслар, ташкилотларни хабардор этиши;

– кассация шикояти ёки протести келиб тушган кундан эътиборан йигирма кунлик муддат ичида ишни тушган шикоят ёки протест билан бирга кассация инстанцияси судига юбориши шарт.

Ишда иштирок этувчи шахслар судда иш материаллари ва тушган шикоятлар ёки протестлар билан танишишга ҳақли. Бу ҳаракатлар кассация инстанция судида ишларни ҳар томонлама объектив ва тезда кўрилишини таъминлашга қаратилгандир.

Кассация инстанцияси суди зарур ҳолларда:

– ишда иштирок этувчи шахсларга шикоят ёки протест юзасидан тушунтириш беришни (эътироз билдиришни) таклиф қилади. Тушунтиришларнинг (эътирозларнинг), шунингдек уларга илова қилинган ҳужжатларнинг нусхаларини суд ишда иштирок этувчи шахсларга топширади;

– ишда иштирок этувчи шахсларнинг илтимоси бўйича далилларни талаб қилиб олишга кўмаклашади.

Апелляция босқичига ўхшаб, кассация судида ҳам кассация шикояти берган шахс уни тўлдириш, ўзгартириш ёки ундан воз кечишга ҳақли. Кассация протести келтирган прокурор, шунингдек юқори турувчи прокурор суд мажлиси бошлангунига қадар протестни тўлдириш, ўзгартириш ёки қайтариб олишга ҳақли.

Агар ҳал қилув қарори устидан бошқа шахслар шикоят бермаган бўлса, шикоятдан воз кечиш қабул қилинганлиги тўғрисида ва протест қайтариб олинган тақдирда, кассация инстанцияси суди ажрим чиқариб, кассация тартибида иш юритишни тугатади. Кассация инстанциясида иш кўриш ФПКнинг 14, 333 ва 342-моддаларида назарда тутилган тартибда ўтказилади.

Даъвогар қўзғатилган даъво талабларидан нафақат биринчи инстанция судида, балки юқори судларда ҳам воз кечишга ҳақли. Жавобгарнинг даъво талабларини тан олиши суд процессида ишнинг ҳал этилишини бир мунча тезлаштиришга имкон беради. Булардан ташқари, тарафлар фуқаролик ишларини иш кўришнинг ҳар қандай босқичида келишув битими билан якунлашлари ҳам мумкин. Бу ҳақда ФПКнинг 348^{11}-моддасида қуйидагилар белгиланган, яъни кассация шикояти берилган ёки протест келтирилгандан кейин даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечиши, жавобгарнинг даъвогар талабларини тан олиши ва тарафларнинг келишув битими тузиши ёзма шаклда баён этилиб, кассация инстанцияси судига топширилиши лозим. Агар ишни кўриш вақтида даъвогар арз қилган талабларидан воз кечса, жавобгар арз қилинган талабларни тан олса ёки тарафлар келишув битими тузсалар, бу ҳақда суд мажлисининг баённомасига ёзиб қўйилади ва баённомани даъвогар, жавобгар ёки ҳар икки тараф имзолайди.

Суд даъводан воз кечишни қабул қилишдан ёки келишув битимини тасдиқлашдан олдин даъвогарга ёки тарафларга бундай процессуал ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтиради.

Даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечиши қабул қилинган ёки тарафларнинг келишув битими тасдиқланган тақдирда кассация инстанцияси суди чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилади ва иш юритишни тугатади. Агар даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечиши ёки тарафларнинг келишув битими қонунга зид бўлса ёхуд кимнингдир ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган бўлса, суд воз кечишни рад қилади ёки тузилган келишув битимини тасдиқламайди ҳамда ишни кассация тартибида кўради.

Ишни кассация инстанциясида кўриш муддатлари ФПКнинг 348^{12}-моддасида кўрсатилган. Унга кўра, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди кассация шикояти ёки протести бўйича тушган ишни у келиб тушган кундан эътиборан *бир ойдан* кечиктирмай кўриб чиқиши лозим. Иш ўта мураккаб бўлган ёки бошқа алоҳида ҳолларда тегишли суднинг раиси бу муддатни кўпи билан яна *йигирма кунга* узайтириши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди кассация шикояти ёки протести бўйича тушган ишни у келиб тушган кундан эътиборан *бир ойдан* кечиктирмай кўриб чиқиши лозим. Алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси ёки унинг ўринбосари бу муддатни кўпи билан яна бир ойга узайтириши мумкин. Ишни кассация инстанциясида кўриш муддати узайтирилган тақдирда, ишда иштирок этувчи шахсларга иш кўриладиган кун олдиндан хабар қилиб қўйилиши лозим.

Суд ишни кассация тартибида кўраётганида биринчи инстанция суди ҳал қилув қарорининг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текширади. У янги далилларни ўрганиб чиқиши ва янги фактларни аниқлаши мумкин. Кассация инстанцияси суди биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини тўлиқ ҳажмда текшириши шарт.

Фуқаролик иши кассация инстанцияси судида процессуал қоидалар асосида кўриб чиқилганидан сўнг, суд ўзига берилган ваколат доирасида ФПКнинг 348^{15}-моддасида белгиланган процессуал ҳаракатларни бажариб, ўз ажрими билан:

– ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдиришга, шикоят ёки протестни эса қаноатлантирмасликка;

– ҳал қилув қарорини ўзгартиришга ёхуд бутунлай ёки қисман бекор қилишга ва янги ҳал қилув қарори чиқаришга;

– ФПК 314-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда, ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ҳамда ишни янгидан кўриб чиқиш учун биринчи инстанция судига юборишга;

– ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ҳамда ФПКнинг 97 ва 100-моддаларида кўрсатилган асосларга кўра, иш юритишни тугатишга ёхуд аризани кўрмасдан қолдиришга ҳақли.

Кассация инстанцияси судининг ваколати билан апелляция инстанция судининг ваколатида фарқ йўқдек кўринади. Бунга сабаб, апелляция судида кўрилмаган фуқаролик ишлари қонуний кучга кирган бўлса ҳам юқори судлар томонидан кўриб чиқилиши назарда тутилган.

Кассация инстанцияси суди фуқаролик ишини суд процессида кўриб чиққанидан сўнг, ажрим чиқариш учун маслаҳатхонага киради. Бу инстанция судининг ажрими дарҳол чиқарилади ва эълон қилинади. Кассация босқичдаги судда апелляция суди каби ажрим чиқаришни кечиктиришга йўл қўйилмайди. Кассация инстанция судининг ажрими чиқарилиши биланоқ қонуний кучга киради, унинг ажрими устидан фақат ваколатли мансабдор шахсларгина назорат тартибида протест келтиришга ҳақли бўлади.

Биринчи инстанция судининг ажримлари устидан кассация тартибида шикоят бериш ва протест келтириш ҳуқуқи ФПКнинг 348[16]-моддасида баён этилган. Унга кўра, биринчи инстанция судининг апелляция тартибида кўрилмаган ажримлари устидан суднинг ҳал қилув қароридан алоҳида ҳолда кассация инстанцияси судига суд ажрими чиқарилган кундан эътиборан *бир йил* ичида тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан шикоят берилиши ҳамда прокурор томонидан протест келтирилиши мумкин.

Биринчи инстанция судининг ажрими устидан шикоят берилганлиги (протест келтирилганлиги) муносабати билан ишни кўрадиган кассация инстанцияси судининг ваколатлари ФПКнинг 348[17]-моддасида баён қилинган. Унга кўра, кассация инстанция суди хусусий шикоят ёки хусусий протестни кўриб:

– ажримни ўзгаришсиз қолдиришга, шикоят ёки протестни қаноатлантирмасликка;

– ажримни бекор қилишга ва ишни моҳиятан кўриш учун биринчи инстанция судига юборишга;

– ажримни бутунлай ёки қисман ўзгартиришга ёхуд бекор қилишга ҳамда масалани моҳиятан ҳал қилишга ҳақли.

Апелляция инстанция суди каби хусусий шикоят (протест) бўйича кассация суди чиқарган ажрим устидан ҳам шикоят берилмайди, бундай ажрим дарҳол кучга киради.

3. Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларини назорат тартибида қайта кўриш

Фуқаролик ишида иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида, юқори суд органлари қуйи судларнинг чиқарган ҳал қилув қарорлари ва ажримларининг тўғрилигини, асослилигини текшириш учун назорат тартибида ишни кўриб, тегишли қарор чиқариш ҳуқуқига эгадирлар.

Маълумки, агар биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори, ажрими устидан тарафлар шикоят бермасалар, прокурорнинг протести бўлмаса, бундай қарорлар қонуний кучга киради. Аммо фуқаролик ишини ҳар томонлама текшириш натижасида суд, прокуратура органларининг ваколатли вакиллари биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори, апелляция ва кассация инстанция судларининг эса ажримлари ғайриқонуний, асослантирилмасдан чиқарилган деган хулосага келсалар, ишни назорат тартибида қайта кўриш учун протест келтирадилар ва иш назорат тартибида кўрилади.

Фуқаролик ишларини судда назорат тартибида қайта кўришнинг суд ишларини юритишнинг апелляция ва кассация босқичларидан фарқи тўғрисида шуни айтиш керакки, суднинг ҳал қилув қарорлари апелляция, кассация тартибида кўрилишида ишда иштирок этувчи субъектлар: тарафлар, учинчи шахслар, уларнинг вакиллари, прокурор бўлса, қонуний кучга кирган суд қарорларини назорат тартибида қайта кўришда кўриш ҳуқуқига эга бўлган юқори суд ва прокуратура органларининг вакиллари субъект бўлиб қатнашадилар.

Агар фуқаролик ишининг кассацион шикоят ёки протест бўйича кўрилишида суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва ажримлари объект ҳисобланса, ишнинг назорат тартибида кўрилишида суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва ажримлари объект ҳисобланади.

Кассация тартибида шикоят бериш (протест келтириш) учун процессуал муддат *бир йил* белгиланган бўлса, ФПКнинг 350-моддасига кўра, ишнинг назорат тартибида

кўрилишида фуқаролар учун суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан эътиборан уч йил муддат ичида ариза берилиши белгиланган. Бу икки босқичда иш кўриш тартиби асосан ана шу белгилар билан бир-биридан фарқ қилади.

Фуқаролик ишларининг назорат тартибида кўрилишида бир қатор процессуал ҳаракатлар амалга оширилади. Бу ҳаракатлар ишни талаб қилиб олиш, текшириш, керакли ҳолатларда протест келтириш ва ишни қайта кўриш, суд органлари йўл қўйган хато ва камчиликларни бартараф қилишга қаратилади.

Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ёки ажримларини назорат тартибида бекор қилишга уларнинг асоссизлиги, қонуннинг қўпол бузилиши ёки давлат ва фуқароларнинг манфаатига очиқдан-очиқ зид келиши асос бўлади. Агар кассация суди кўрилган иш юзасидан ажрим қабул қилса, назорат суди қарор қабул қилади.

Назорат тартибида иш кўрилишида тарафларнинг иштироки қонун бўйича мажбурий бўлмасада, назорат суди демократик принциплардан келиб чиқиб, суд мажлисида қатнашишларига рухсат беради.

Назорат тартибида ишни қайта кўриш мажбурий ва зарур босқич эмас. Тарафлар томонидан келтирилган шикоятлар ўз-ўзидан ишни назорат тартибида қайта кўришга асос бўла олмайди. Назорат инстанцияси ишни фақат суд ва прокуратура органларининг қонун бўйича протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахсларининг протестларига асосланган ҳолда кўради. Назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси қонун билан қатъий чекланган.

Суд ва прокуратура органларининг мансабдор шахсларидан кимларнинг назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлиши Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Судлар ва Прокуратура тўғрисидаги қонунлари, ФПК ва бошқа қонун ҳамда ҳуқуқий меъёрлар билан белгиланган. Бу мансабдор шахслар кимлар, улар қайси судларнинг қарор ва ажримлари устидан қайси суд назорати органларига протест келтириши мумкинлиги ФПКнинг 349-моддасида белгиланган.

Суд ва прокуратура органларининг протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахсларидан ҳар бир шикоятни ўз вақтида, унда келтирилган важларни тўлиқ ва чуқур текшириш талаб қилинади. Агар иш материалларини ўрганиш натижасида чиқарилган ҳал қилув қарори ёки ажримига протест келтириш лозим деган хулосага келинса, протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахс номидан тегишли суд назоратига протест тузилади.

Шундай қилиб, назорат тартибида иш юритишни уч босқичга бўлиш мумкин:

– суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ёки ажримларини назорат тартибида қайта кўриш ҳақидаги шикоятларни кўриб чиқиш ва лозим топилган ҳолларда суднинг ҳал қилув қарори ёки ажримининг қонунийлиги ва асосли эканлигини текшириш мақсадида фуқаролик ишини чақириб олиш;

– ишни ўрганиш йўли билан суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёки ажримининг қонунийлиги, адолатли ва асосли эканлигини текшириш ҳамда зарур ҳолларда назорат тартибида протест келтириш;

– протест бўйича ишни суд назорати тартибида қайта кўриш.

ФПКнинг 352-моддасига мувофиқ, назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқи берилган мансабдор шахслар назорат тартибида иш юритиш тамом бўлгунга қадар тегишли ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг ижросини тўхтатиб туришлари мумкин. Протест келтириш учун асос бўлмаган тақдирда, ишни чақириб олган ва иш бўйича чиқарилган тегишли ҳал қилув қарори ёки ажримининг ижросини тўхтатган мансабдор шахс ижронинг тўхтатилишини бекор қилади ва бу ҳақда манфаатдор шахсларга хабар қилади. Протест суд назорати инстанциясининг суд мажлисида кўрилишига қадар чақириб олиниши мумкин. ФПКнинг 354-моддасида назорат тартибида келтирилган протестларни кўрувчи судлар кўрсатиб ўтилган.

ФПКнинг 355-моддасида кўрсатилишича, тарафларга ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга уларнинг иши бўйича келтирилган протестнинг нусхаси юборилади. Зарур ҳолларда, тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинадилар.

Протестнинг нусхалари ишда иштирок этувчи шахсларга суд томонидан юборилади. Суд ишни кўриш вақтини тайинлаганида ишда иштирок этувчи шахслар протест юзасидан ёзма тушунтиришларини (эътирозларини) ва қўшимча материалларни судга тақдим қилиш имкониятига эга бўлишларини ҳисобга олади.

Назорат тартибида протест келтирган мансабдор шахс протестни тўлдириш, ўзгартириш ёки қайтариб олишга ҳақли. Прокурор келтирган протестни юқори турувчи прокурор ҳам тўлдириши, ўзгартириши ёки қайтариб олиши мумкин. Протестни тўлдириш, ўзгартириш ёки қайтариб олишга протест кўриладиган суд мажлиси бошлангунига қадар йўл қўйилади. Протест тўлдирилганлиги, ўзгартирилганлиги ёки қайтариб олинганлиги ҳақида ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинадилар.

Ишни назорат тартибида кўраётган суднинг ваколатлари ФПКнинг 361-моддасида кўрсатиб ўтилган. Унда айтилишича, назорат тартибида иш кўрувчи суд ўзининг ажрими ёки қарори билан қуйидагиларни амалга оширишга ҳақли:

– ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни ўзгаришсиз, протестни эса қаноатлантирмай қолдиришга;

– ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни бутунлай ёхуд қисман бекор қилишга ва ишни янгидан кўриш учун биринчи инстанция суди ёки апелляция ёхуд кассация инстанция судига юборишга;

– ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни бутунлай ёки қисман бекор қилишга ва иш юритишни тугатишга ёхуд аризани кўрмасдан қолдиришга;

– иш бўйича илгари чиқарилган ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарордан бирини ўз кучида қолдиришга;

– агар иш бўйича далиллар тўплаш ёки далилларни қўшимча текшириш зарур бўлмаса, биринчи инстанция суди иш ҳолатларини тўла ва тўғри аниқлаган, лекин моддий ҳуқуқ нормаларини татбиқ қилишда хатога йўл қўйган бўлса, ишни янгидан кўришга юбормасдан, ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни ўзгартиришга ёхуд бекор қилишга ва ишни янгидан кўриб чиқиш учун юбормасдан, ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни ўзгартиришга ёки янги ҳал қилув қарори чиқаришга.

Юқорида келтирилган асосларнинг мазмунидан кассация инстанция суди ваколатидан суд назорати органларининг ваколати кенг эканлиги кўриниб турибди.

Суд ҳал қилув қарори ва ажримини назорат тартибида текширишда ишдаги далилларга баҳо бермасдан, суд қарорларининг қонунийлигини аниқлай олмайди. Шунинг учун ҳам, назорат тартибида ишни қайта кўрувчи суд далилларнинг асослантирилганлигини текширади, уларни таққослаб баҳолайди. Суднинг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ёки қарорларини назорат тартибида бекор қилиш асослари ФПКнинг 97, 100, 312, 314-моддаларида кўрсатилган.

4. Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш

Фуқаролик процессининг янгидан очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайтадан кўриши ҳам фуқаролик ишларини апелляция, кассация ва суд назорати тартибида кўрилиши каби иш юзасидан фуқаролар ва ташкилотларнинг бузилган қонуний ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қиладиган қонуний, асослантирилган ва адолатли қарорларнинг чиқарилишини таъминлашга қаратилгандир.

Янгидан очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайтадан кўриш иш бўйича қарор қабул қилинишида маълум бўлмаган ва эътиборга олинмаган, иш учун катта аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг очилиши муносабати билан ишни қайтадан кўриш зарур бўлган ҳолатлардагина қўлланилиши мумкин.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг янги очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўрилишига оид асосий қоидалар ФПКнинг 362–369-моддаларида берилган. ФПКнинг 362-моддасида кўрсатилишича ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўриш учун қуйидагилар асос бўлади:

– арз қилувчига маълум бўлмаган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган, лекин иш учун катта аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар. Масалан, қонуний ворислар ўртасида мерос мулкининг тақсимланиши тўғрисидаги даъво иши юзасидан қарор чиқарилганидан сўнг, мерос мулкнинг ёки унинг бир қисмининг бошқа шахс ёки шахсларга васият қилинганлиги тўғрисида тегишли равишда расмийлаштирилган васиятноманинг келтирилиши – янгидан очилган ва муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолат;

– суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган ва ҳал қилув қарорини ноқонуний ёки асоссиз чиқаришга сабаб бўлган ҳолатлар. Булар:

а) гувоҳларнинг била туриб атайин ёлғон берган кўрсатмалари;

б) экспертнинг била туриб берган ёлғон хулосаси;

в) атайин нотўғри қилинган таржима;

г) ҳужжатлар ёки ашёвий далилларнинг қалбакилиги;

– суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган тарафларнинг, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг ёки уларнинг вакилларининг ҳамда судьяларнинг муайян ишни кўришда содир этган жиноий қилмишлари;

– шу ҳал қилув қарор ёки ажримни чиқаришга асос бўлган суднинг ҳал қилув қарори, ҳукми, ажримининг ёки қарорининг бекор қилинганлиги асос бўлади.

Янги очилган ҳолатлар бўйича ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни қайтадан кўриш ҳақидаги ариза ишда иштирок этувчи шахслар ёки прокурор томонидан шу ҳал қилув қарорини, ажримни ёки қарорни чиқарган судга берилади. Ишда иштирок этувчи шахслар бундай аризани ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни қайтадан кўриш учун асос бўлган ҳолатлар маълум бўлган кундан *олти ой* муддат ичида беришлари мумкин.

Ариза бериш муддати қуйидагича белгиланган:

– ФПК 362-моддасининг 1-бандида кўрсатилган ҳолларда, иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар очилган кундан бошлаб;

– ФПК 362-моддасининг 2 ва 3-бандларида кўрсатилган ҳолларда, яъни жиноят иши бўйича ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб;

– ФПК 362-моддасининг 4-бандида кўрсатилган ҳолларда, қайтадан кўрилаётган ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорга мазмунан қарама-қарши чиқарилган суд ҳукмининг, ҳал қилув қарорининг қонуний кучга кирган кунидан ёки давлат органи томонидан қарор чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади.

Ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни янги очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўриш тўғрисидаги аризани суд ариза берувчини ва ишда иштирок этувчи шахсларни хабардор қилган ҳолда кўради, лекин уларнинг келмаслиги аризани кўришга тўсқинлик қилмайди. Суд аризани текшириб, уни қаноатлантиради ва ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни бекор қилади ёки ишни янгидан кўришни рад этади. Аризани қаноатлантириш тўғрисида суднинг чиқарган ажрими устидан шикоят қилиш мумкин эмас. Аризани рад қилиш тўғрисидаги ажрим устидан ФПКнинг 346-348-моддаларида кўрсатилган тартибда шикоят қилиш ёки протест келтириш мумкин. Ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни қайтадан кўриш тўғрисидаги илтимос қаноатлантирилган тақдирда, суд ишни умумий асосларда кўради.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Суднинг ҳал қилув қарори ва ажримлари устидан апелляция бериш (протест келтириш) ва текшириш деганда нимани тушунасиз?

2. Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан апелляция шикоятини бериш (протест келтириш) ҳуқуқига кимлар эга?

3. Апелляция инстанцияси судининг ваколатларини айтинг.

4. Суднинг қарорини бекор қилиш асослари нималардан иборат?

5. Процессуал ҳуқуқ нормаларини бузиш ёки нотўғри қўллаш деганда нимани тушунасиз?

6. Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни кассация тартибида кўришнинг назорат инстанция судидан фарқини айтиб беринг.

7. Янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш асослари нималардан иборат?

9-мавзу
СУД ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИ

- *Суд ва бошқа идораларнинг ижро этилиши лозим бўлган қарорлари*
- *Ижро ҳужжатлари*
- *Ҳал қилув қарорларининг фуқароларга нисбатан ижроси*

1. Суд ва бошқа идораларнинг ижро этилиши лозим бўлган қарорлари

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий, шунингдек ҳуқуқий мезонлар ҳам ўзгарди. Эндиликда ҳамма нарсани ўз номи билан аташ, ижтимоий ҳодисаларнинг ҳаётга, кишилар онгига чуқур сингдиришига эришиш асосий вазифаларимиздандир. Буларнинг барчаси ҳуқуқий-демократик давлат барпо этишда асосий омил ҳисобланади. Маълумки, ҳуқуқий демократик давлат қуришда Конституциямиз тамал тоши ҳисобланади.

Ушбу асосий қонуннинг 114-моддасига кўра, суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий бўлиб, уларни бажармаслик Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ жавобгарликни юзага келтиради. Ҳар бир қарор амалга оширилгандагина қудратга эга. Бинобарин, у лойиҳаланаётган пайтиданоқ, бажарилиши учун реал имкониятларни эътиборга олиш лозим бўлади. Зеро, декларатив, қуруқ сафсата учун қабул қилиниб, ижро этилмайдиган қонун-қоидалар оддий қоғоздан иборат бўлиб, пировардида қонунбузарликни келтириб чиқаради ва қарор қабул қилган идоранинг салоҳиятига жиддий путур етказади.

Одил судловни амалга ошириш мақсадида фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини қўриқлаш юзасидан чиқарилган қарорларни ижро этиш фуқаролик процессининг якунловчи босқичидир.

Суднинг ҳал қилув қарорлари юзасидан шикоят (протест) берилмаса, у тасдиқланганидан сўнг қонуний кучга киради.

Бу қарорлар, шунингдек фуқаролик ишлари тўғрисидаги бошқа органларининг қарорлари одатда ихтиёрий равишда ижро этилади. Агар бундай қарорларни ижро этишга (тегишли суммани тўлашга, нарсаларни топширишга, муайян ишларни бажаришга) мажбур бўлган шахс ёки шахслар ихтиёрий равишда ижро этмасалар, суд қарорлари ФПКнинг 370–385-моддалари ва Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августда қабул қилиниб, 2002 йилнинг 1 январидан кучга кирган «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги қонунида белгиланган тартибда ижро этилади. Фуқаролик ишларида ҳал этиладиган масалаларга кўра, суд қарорлари икки турга:

– ҳал қилув қарорлари;

– ажримларга бўлинади.

ФПКнинг 203-моддасига асосан, биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қиладиган қарори *ҳал қилув қарори* деб аталади. Бундай ҳал қилув қарори суд томонидан кўрилаётган фуқаролик суд ишларини юритиш турларига тааллуқли асосий масалаларга жавоб тариқасида қабул қилинади.

Биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қилмайдиган қарори *ажрим* деб айтилади. ФПКнинг 237-моддасига кўра, ажрим фуқаролик процессининг юритилиши ёки унинг тўхтатилиши, тугатилиши масалалари бўйича далилларни тўплаш, процессга янги шахсларни жалб қилиш, суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш бўйича, шунингдек ташкилотларнинг ишларидаги жиддий камчиликлар ҳамда

фуқаролар томонидан қонуннинг бузилиши масалалари ва бошқа баъзи масалалар бўйича чиқарилади.

Олий суднинг қонунчилик ташаббуси билан киритилган қонун лойиҳаси асосида Олий Мажлиснинг 2003 йил 12 декабрдаги ўн учинчи сессиясида «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонун қабул қилинганлиги, жумладан амалдаги Фуқаролик процессуал кодекси буйруқ тартибида иш юритиш ҳақидаги алоҳида 20^1-боб билан тўлдирилганлиги ҳам суд ишларини соддалаштириш борасида амалга оширилган ишлардан биридир.

Амалдаги Фуқаролик процессуал кодексига киритилган янги қоидаларнинг аҳамияти шундан иборатки, муқаддам даъвогарнинг пул маблағларини ундириш тўғрисидаги ёки кўчар мулкни низосиз талаблар асосида қарздордан талаб қилиб олиш тўғрисидаги аризалар бўйича ҳам фуқаролик иши юритилар эди. Ҳар иккала тараф суд мажлисига чақирилиб, иш ҳал қилинган бўлса, қабул қилинган мазкур тоифадаги аризалар бўйича судья ишни кўрмасдан суд буйруғини чиқариш ваколатига эга бўлди. Бу, ўз навбатида, фуқаролар ўртасидаги низоли бўлмаган фуқаролик муносабатларини ортиқча сансалорликларсиз тартибга солиш имкониятини яратди.

Суд буйруғи ижро ҳужжати кучига эга бўлиб, ундирув буйруқ берилганидан кейин ва суд қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига киритилган 238I-моддада қандай ҳолатларда суд буйруғи чиқарилиши белгиланган. Мазкур модда кўрсатилган уч ҳолатда, яъни:

– агар талаб нотариал тасдиқланган битимга асосланган бўлса;

– агар талаб ёзма битимга асосланган ва жавобгар томонидан тан олинган бўлса;

– агар оталикни белгилаш ёки учинчи шахсларни жалб этиш зарурати билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вояга етмаган болалар учун ундириш ҳақидаги талаб арз қилинган бўлса, суд буйруғи чиқарилиши мумкин.

Суднинг ҳал қилув қарорларини ва бошқа ҳужжатларни мажбурий тартибда ижро этилишини амалга оширувчи мансабдор шахс *суд ижрочиси* ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги қонунига биноан, олий ёки ўрта махсус юридик маълумотга эга бўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси суд ижрочиси бўлиши мумкин.

Суд ижрочиларини лавозимга тайинлаш ва озод қилиш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техник ва молиявий таъминлаш департаментининг ҳудудий бўлимлари томонидан амалга оширилади. Суд ижрочиси ҳокимият вакили ҳисобланади. У ўз ташаббуси билан ҳал қилув қарорини тез ва аниқ ижро этиш учун ҳамма қонуний чораларни кўришга ва тарафларга уларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда фаол ёрдам беришга мажбур.

Суд ижрочилари ўзларига берилган ҳуқуқлардан қонунга мувофиқ фойдаланишлари ҳамда ўз фаолиятларида фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари камситилишига йўл қўймасликлари шарт.

Суд ижрочилари ижро этиладиган ҳужжатларни амалга оширишда қатор бурч ва ҳуқуқларга эга бўлиб, уларга амал қилган ҳолда иш юритишлари лозим. Суд ижрочиларининг ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат:

1) ижро ҳаракатларини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган масалалар бўйича зарур ахборот, тушунтиришлар ва маълумотномалар олиш;

2) иш берувчиларнинг уларда ишлаётган қарздорларга нисбатан суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларининг ижро этилиши ва молиявий ҳужжатларининг юритилиши ижросини текширувдан ўтказиш;

3) ижро ишини юритишда иштирок этаётган фуқаролар ва юридик шахсларга муайян ижро ҳаракатларини амалга ошириш масалалари юзасидан топшириқлар бериш;

4) қарздорлар эгаллаб турган ёки уларга қарашли бўлган бинолар ва омборларга кириш, мазкур бинолар ва омборларни кўздан кечириш, зарурат бўлганда уларни очиш, шунингдек суд ажрими асосида бундай ҳаракатларни бошқа

шахслар эгаллаб турган ёки уларга қарашли бўлган бинолар ва омборларда амалга ошириш;

5) қонунга мувофиқ, мол-мулкни хатлаш, хатланган мол-мулкни олиб қўйиш, сақлашга топшириш ва реализация қилиш;

6) қарздорнинг банкларда ва бошқа кредит муассасаларида ҳисоб варақаларида турган, омонатга ёки сақлаш учун қўйилган пул маблағлари ҳамда бошқа қимматликларини қонун ҳужжатларига мувофиқ хатлаш;

7) олиб қўйилган мол-мулкни вақтинча сақлаш учун давлат тасарруфидаги яшаш учун мўлжалланмаган жойлардан, мулкдорнинг розилиги билан эса, бошқа жойлардан фойдаланиш, бундай мол-мулкни сақлаш мажбуриятини тегишли шахслар зиммасига юклаш, ундирувчининг ёки қарздорнинг транспорт воситасидан сарф-харажатларни қарздорнинг ҳисобига киритган ҳолда мол-мулкни ташиш учун фойдаланиш;

8) ижро ҳаракатлари амалга оширилаётганда асос бўлган ижро ҳужжатидаги талабларда ноаниқлик бўлганда, суддан ёки ижро ҳужжатини берган бошқа органдан уни ижро этиш тартибини тушунтириб беришни сўраш;

9) қарздорга, унинг мол-мулкига ёки болага нисбатан қидирув эълон қилиш;

10) юритувчи бўлган ижро ҳужжатлари бўйича фуқаролар ва мансабдор шахсларни чақириш;

11) қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳаракатларни амалга ошириш.

Суд ижрочиси қуйидаги мажбуриятларга эга:

– ижро ишини юритишда иштирок этаётган шахсларга уларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириш;

– ижро ҳужжатларининг ўз вақтида, тўлиқ ва тўғри ижро этилиши чораларини кўриш;

– тарафларига ёки уларнинг вакилларига ижро ишини юритиш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар, нусхалар олиш имкониятини бериш;

– тарафларнинг ижро ишини юритиш борасидаги аризаларини ва илтимосномаларини кўриб чиқиш, шикоят қилиш муддатлари ва тартибини тушунтирган ҳолда тегишли қарорлар чиқариш;

– агар ўзи ижро ишини юритиш жараёнидан манфаатдор бўлса ёки унинг беғаразлигига шубҳа туғдирадиган бошқа ҳолатлар мавжуд бўлса, ўзини-ўзи рад этиш;

– қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳаракатларни амалга ошириши мумкин.

Суд ижрочисининг ўз ваколатлари доирасидаги талаблари Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, юридик шахслар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурийдир.

Суд ижрочилари ўз ваколатларини амалга оширишларида зарур бўлган ахборот, ҳужжатлар ва уларнинг нусхаларини бепул ва белгилаган муддатларида оладилар. Унинг талабларини бажармаслик, зиммасига юкланган вазифаларини бажаришга тўсқинлик қилувчи хатти-ҳаракатлар содир этиш қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка олиб келади.

Суд ижрочисининг хатти-ҳаракатлари устидан юқори мансабдор шахсга ёки судга шикоят қилиш мумкин. Юқори мансабдор шахсга шикоят билан мурожаат қилиш судга мурожаат этишга монелик қилмайди. Суд ижрочилари содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун қонунга мувофиқ жавоб берадилар. Суд ижрочиси томонидан фуқароларга ва юридик шахсларга етказилган зарарнинг ўрни қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда қопланиши лозим.

Суд ижрочилари суднинг ҳал қилув қарорларини ижро қилишнинг ягона органи эмас, баъзи ҳолларда солиқ органлари, банклар ва юридик муассасалар ҳам бу ишни амалга оширадилар. Қонунда назарда тутилган ҳолларда суд ва бошқа органлар ҳужжатлари талабларининг ижроси ўзга органлар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан ҳам ижро этилиши мумкин.

Суд қарорларини ижро қилиш процессида одатда икки тараф: ҳал қилув қарорининг ижро қилинишини талаб этувчи тараф – ундирувчи ва суд қарорларини ижро қилишга мажбур бўлган тараф – қарздор иштирок этади. Уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қуйидагилардан иборат:

– тарафлар ижро ҳаракатларини амалга оширишда ижро ишини юритиш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар, нусхалар олиш;

– қўшимча материаллар тақдим этиш;

– илтимосномалар бериш;

– ижро ҳаракатларини амалга оширишда иштирок этиш;

– ижро ҳаракатлари жараёнида оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш;

– ижро ишини юритиш давомида пайдо бўладиган барча масалалар юзасидан ўз далиллари ва фикр-мулоҳазаларини билдириш;

– ижро ишини юритишда қатнашувчи бошқа шахсларнинг илтимосномалари, далиллари ва фикр-мулоҳазаларига қарши эътироз билдириш;

– суд ижрочисини рад қилиш, унинг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги устидан шикоят қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Тарафлар ижро ҳаракатларини амалга оширишларида суд ва бошқа органлар ҳужжатларининг ижроси тўғрисидаги қонун талабларини бажаришлари шарт.

Ҳар бир ҳал қилув қарори бўйича битта ижро варағи берилади. Лекин ижро турли жойларда ўтказиладиган бўлса ёки ҳал қилув қарори бир қанча даъвогарларнинг фойдасига ёки бир неча жавобгарларга нисбатан чиқарилган бўлса, ундирувчиларнинг илтимоси бўйича суд ижро жойини ёки ҳал қилув қарорининг ижро этилишига тегишли қисмини аниқ кўрсатиб, бир неча ижро варағи бериши мумкин. Суд ижрочиси қарздорни судга мажбурий келтириш ҳуқуқига эга эмас ва унинг турар жойини чеклаб қўя олмайди ҳамда ижро қилиш процессида ҳар икки тарафнинг ҳуқуқларини қўриқлашга мажбурдир. Суд ижрочиси ижро ҳужжатини олган кундан бошлаб, *уч кундан* кечиктирмай ижро иши юритишни қўзғатиш тўғрисида қарор чиқаради. У қарорнинг ижросига киришишдан олдин қарздорга ҳал қилув қарорини *беш кунлик* муддат ичида ихтиёрий равишда ижро қилиш тўғрисида таклиф юборади. Қарздор белгиланган муддатда қарорни ижро қилмаса ёки ихтиёрий ижро қилишни рад этса, суд ижрочиси қарорни мажбурий ижро қилишга киришади. Мажбурий ижро қилиш чоралари:

– қарздорнинг шахсий мулкини хатлаш ва мулкни сотиш йўли билан ундириш;

– қарздорнинг бошқа шахсларда бўлган шахсий мулкидан ва пул маблағларидан ундириш;

– қарздорнинг иш ҳақи, пенсияси, стипендияси ва бошқа турдаги даромадларидан ундириш;

– ҳал қилув қарорида кўрсатилган маълум нарсаларни қарздордан олиб, ундирувчига бериш;

– қонунга мувофиқ ҳал қилув қарорида кўрсатилган бошқа чоралар тарзида бўлади.

Ижро ишида прокурорнинг иштироки қонунда назарда тутилган.

ФПКнинг 46-моддасига мувофиқ, прокурор ишга процесснинг ҳар қандай босқичида кириша олади. Прокурор суд қарорларининг қонуний ва асосли бўлишинигина назорат қилмасдан, у қарорларнинг тўғри ва ўз вақтида ижро қилиниши устидан ҳам назорат олиб боради.

Суднинг ҳал қилув қарорлари, дарҳол ижро этиш ҳолларидан ташқари (ФПК 220–221-м.), барча ҳолларда қонуний кучга киргандан сўнг ижро этилади. Суд ва бошқа органларнинг қарорларини мажбурий ижро қилиш маълум муддат билан чекланган. ФПКнинг 377-моддасида белгиланганидек, суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган пайтдан бошлаб *уч йил* ичида мажбурий тартибда ижро этиш учун топширилиши мумкин.

Ижро варақасини ёки нотариуснинг ижро хатини ижрога топшириш муддатини ўтказиб юборган ундирувчиларга, агар қонунда бошқача белгиланган бўлмаса, ўтказиб юборилган муддат суд томонидан узрли деб топилган тақдирдагина кўра тиклаб берилиши мумкин.

Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш рад қилинганда хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПК 379-м.).

2. Ижро ҳужжатлари

Ижро этилиши лозим бўлган суд ҳужжатлари (ҳал қилув қарори, ажрим, қарор ва буйруқ) ва бошқа органларнинг ижро билан боғлиқ бўлган ҳужжатларини ижро қилиш тўғрисидаги қоидалар Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августда қабул қилиниб, 2002 йил 1 январдан кучга кирган, 12 боб, 90 моддадан ташкил топган «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги қонунида белгиланган. Булар қуйидагилардан иборат:

– фуқаролик ишлари ва хўжалик низолари бўйича судларнинг ҳал қилув қарорлари, ажримлари, қарорлари ва буйруқлари;

– судларнинг жиноят ишлари бўйича чиқарган ҳукмлари, ажримлари ва қарорларининг мулк ундиришга оид қисми;

– судья ёки суднинг маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар бўйича чиқарган қарорининг мулк ундиришга оид қисми;

– алиментлар тўлаш тўғрисидаги нотариал тарзда тасдиқланган битимлар;

– нотариуснинг ижро устхатлари;

– меҳнат низолари бўйича комиссияларнинг қарорлари;

– маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш ваколатига эга органларнинг (мансабдор шахсларнинг) қарорлари;

– ҳолислар судларининг қарорлари;

– Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ёки халқаро шартномасида назарда тутилган ҳолларда чет эл судлари ва арбитражларининг қарорлари;

– ўзбошимчалик билан уй-жойни эгаллаб олган ёки босиб қолиш хавфи бўлган уйларда яшовчи шахсларни маъмурий тартибда кўчириш тўғрисидаги прокурорларнинг қарорлари;

– ушбу қонунда назарда тутилган ҳолларда суд ижрочисининг қарорлари;

– қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда бошқа органларнинг ҳужжатлари.

Юқоридаги қонуннинг 7-моддасига кўра, қуйидагилар ижро ҳужжатлари ҳисобланади:

– судлар томонидан қабул қилинган ҳужжатлар асосида улар берадиган ижро варақалари;

– холислар судлари қарорларининг мажбурий ижроси юзасидан судлар томонидан бериладиган ижро варақалари;

– Ўзбекистон Республикаси судларининг чет эл судлари ва арбитражлари қарорлари асосида берадиган ижро варақалари;

– суд буйруқлари;

– алимент тўлаш тўғрисидаги нотариал тарзда тасдиқланган битимлар;

– нотариусларнинг ижро устхатлари;

– меҳнат низолари комиссияларининг ўз қарорлари асосида бериладиган гувоҳномалар;

– маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш ваколатига эга органларнинг (мансабдор шахсларнинг) қарорлари;

– ўзбошимчалик билан уй-жойни эгаллаб олган ёки босиб қолиш хавфи бўлган уйларда яшовчи шахсларни маъмурий тартибда кўчириш тўғрисидаги прокурорларнинг қарорлари;

– суд ижрочисининг қарорлари;

– қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда бошқа органларнинг ҳужжатлари.

Ижро ҳужжатининг асл нусхаси йўқолган тақдирда, унинг қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда бериладиган дубликати ундирув учун асос бўлади.

Суд тартибида берилган ижро ҳужжати судья томонидан имзоланади ва суднинг гербли муҳри билан тасдиқланади. Бошқа органнинг берган ижро ҳужжати мазкур органнинг ваколатли мансабдор шахси томонидан имзоланади ва шу органнинг муҳри билан тасдиқланади.

Ижро ҳужжатларини ижрога топшириш муддатлари қуйидагича:

– суд ҳужжатлари асосида бериладиган ижро варақалари *уч йил* мобайнида, хўжалик судларининг ижро варақалари эса *олти ой* мобайнида;

– холислар суди қарорларининг мажбурий ижроси тўғрисидаги суд ҳужжатлари асосида бериладиган ижро варақалари *олти ой* мобайнида;

– алимент тўлаш тўғрисидаги нотариал тарзда тасдиқланган битимлар ва нотариуснинг ижро хатлари *уч йил* мобайнида;

– меҳнат низолари комиссияларининг гувоҳномалари *уч ой* мобайнида;

– ишларни маъмурий тартибда кўриб чиқишга ваколатли органларнинг, мансабдор шахсларнинг қарорлари *уч ой* мобайнида.

Бошқа ижро ҳужжатларини ижрога топшириш муддатлари тегишли ижро ҳужжатларини бериш шартлари ва тартибини белгиловчи қонун ҳужжатларида кўрсатилади.

Суд ижрочиси ижро ҳаракатларини ва талабларини ижро ҳужжати келиб тушган кундан эътиборан кўпи билан *икки ой* муддат ичида амалга ошириши ва ижро этиши лозим.

Ижро ҳужжатларининг қуйидаги талаблари:

– алимент ундириш тўғрисидаги, уч ойдан ошмаган иш ҳақини ундириш тўғрисидаги, майиб бўлиб қолганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлик, шунингдек боқувчисининг ўлими билан боғлиқ зарарни қоплаш учун белгиланган тўловларни ундириш тўғрисидаги, бир ой учун ҳисоблаб чиқарилган тўловлар доирасидаги бошқа меҳнат ҳақларини ундириш тўғрисидаги талаблар;

– қонунга хилоф равишда меҳнат шартномаси бекор қилинган ёки бошқа ишга ўтказилган ходимни ишга тиклаш тўғрисидаги, меҳнат шартномасини бекор қилиш асосининг тавсифини ўзгартириш тўғрисидаги талаблар;

– ижро ҳужжатида унда баён этилган талаблар дарҳол ижро этилиши кўрсатилган ёхуд дарҳол ижро этилиши қонунда назарда тутилган бошқа ишларга доир талаблар дарҳол ижро этилиши керак.

Суд ижрочиси ижро ҳаракатларини кейинга қолдирган тақдирда қарор чиқаради ва бу ҳақда ижро иши юритиш тарафлари, ижро ҳужжатини берган суд ёки бошқа органга маълум қилади.

Қуйидаги ҳолатларда ижро иши юритишни тўхтатиб туриш мажбурийдир:

– агар суд томонидан аниқланган ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий ворисликка йўл қўйса, қарздор вафот этганда, у вафот этган деб эълон қилинганда ёки бедарак йўқолган деб топилганда;

– қарздорнинг ночорлиги (банкротлиги) тўғрисида хўжалик суди иш қўзғатганда;

– қарздор муомала лаёқатини йўқотганда;

– қарздор муддатли ҳарбий хизматда бўлганда ёки муддатли ҳарбий хизматда бўлган ундирувчи илтимос қилганда;

– агар қонун ҳужжатларида низолашишга йўл қўйилган бўлса, қарздор ижро ҳужжати юзасидан суд тартибида низолашаётган пайтда;

– маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган органларнинг (мансабдор шахсларнинг) ҳаракатлари устидан судга шикоят берилганда;

– ижро ҳужжатини бериш учун асос бўлган суд ҳужжати ёки бошқа орган ҳужжатининг ижросини тўхтатиб туриш учун қонун асосида ҳуқуққа эга бўлган мансабдор шахс томонидан қарор чиқарилганда;

– ижро ҳужжати бўйича ундирув қаратилган мол-мулкни рўйхатдан чиқариш (хатлашдан озод қилиш) тўғрисида судга даъво аризаси берилганда.

Қуйидаги ҳолатларда эса ижро ишини юритиш тўхтатиб турилиши мумкин:

– суд ижрочиси ижро этилиши лозим бўлган суд ҳужжати ёки бошқа орган ҳужжатини изоҳлаб бериш тўғрисида уни берган тегишли судга ёки бошқа органга ариза билан мурожаат қилганда;

– қарздор узоқ вақт хизмат сафарида бўлганда;

– қарздор даволаш муассасасида даволанаётганида;

– суд ижрочисининг ҳаракатлари устидан ёки унинг иштирокини рад этиш тўғрисидаги илтимос қабул қилинмаганлиги юзасидан шикоят берилганда;

– қарздор, унинг олиб қўйиладиган мол-мулки ёки боласи қидирилаётганда;

– ундирувчи илтимос қилганда.

Ижро ишини юритишни тўхтатиш асослари қуйидагилардан иборат:

– ундирувчи ундирувдан воз кечганида, агар воз кечиш суд томонидан қабул қилинган бўлса;

– ундирувчи ва қарздор ўртасида суд тасдиқлаган келишув битими тузилганда;

– агар суд ёки бошқа органнинг ҳужжатида қўйилган талаблар ёки мажбуриятлар ҳуқуқий ворисга ёки бедарак йўқолганнинг мол-мулкини ишончли бошқариб турган шахсга ўтиши мумкин бўлмаса, ундирувчи ёки қарздор ҳисобланган фуқаро вафот этганда, у вафот этган деб эълон қилинганда, бедарак йўқолган деб топилганда;

– тугатилаётган юридик шахснинг мол-мулки ундирувчининг талабларини қондириш учун етарли бўлмаганда;

– мазкур турдаги ундирув учун қонунда белгиланган муддат ўтганда;

– ижро ҳужжатини беришга асос бўлган суд ёки бошқа органнинг ҳужжати ёхуд қонунга кўра ижро ҳужжати ҳисобланадиган ҳужжат бекор қилинганда;

– қарздордан олиб қўйилган ашёларни ундирувчи олишдан воз кечганда.

Ижро ҳужжатларида кўрсатилган ундирув амалга оширилмаган ёки қисман амалга оширилган бўлса, қонун вазиятга қараб, қуйидаги ҳолларда ундирувчига қайтарилишини кафолатлайди:

– ундирувчининг аризасига биноан;

– агар ижро ҳужжатининг амалга ошириш муддати ўтказиб юборилган бўлса;

– агар қарздорнинг манзили ёки унинг мол-мулки турган жойни аниқлаш ёхуд банклар ва бошқа кредит муассасаларидаги ҳисоб варақлар ва омонатларда қарздорга қарашли пул маблағлари ва бошқа бойликлар турганлиги ёки сақланаётганлиги тўғрисида маълумотларни олиш мумкин бўлмаса (юқорида қайд этилган қонунга мувофиқ қарздорни ёки унинг мол-мулкини қидириш назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно);

– агар қарздорнинг ундириш учун мол-мулки ёки даромадлари бўлмаса ва унинг мол-мулки ёки даромадларини қидиришда суд ижрочисининг қонунда йўл қўйиладиган доирада кўрган барча чоралар натижасиз бўлса;

– агар ундирувчи ижро ҳужжати бажарилаётганда қарздорнинг сотилмаган мол-мулкини ўзига олишни рад қилса;

– агар ундирувчи ўзининг ҳаракати (ҳаракатсизлиги) билан ижро ҳужжатининг амалга оширилишига тўсқинлик қилса.

3. Ҳал қилув қарорларининг фуқароларга нисбатан ижроси

Амалдаги қонунларга асосан, фуқаролардан ундириладиган тегишли ҳақ қарздорнинг шахсий мулкидан, шунингдек умумий ва эр-хотин ўртасида бўлган мулкдаги улушидан ундирилади.

Ундирувчига суднинг ҳал қилув қарорида кўрсатилган нарсаларни ундириб бериш лозим бўлганида, суд ижрочиси бу нарсаларни қарздордан ундирувчига олиб беради. Агар қонун бўйича ундириладиган ҳақнинг миқдори қарздорнинг ойлик иш ҳақи ёки даромадидан, пенсияси ёки стипендиясидан ошмаса, у қарздорнинг мулки ҳисобидан ундирилмайди.

Ундирувни қарздорнинг пул маблағлари ва бошқа мол-мулкига қаратиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги қонунининг 47-моддасида кўрсатиб ўтилган. Ушбу моддага кўра, ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратиш унинг мол-мулкини хатлаш (рўйхатга олиш), олиб қўйиш ва мажбурий сотишдан иборатдир.

Ижро ҳужжатлари бўйича фуқаролардан ва юридик шахслардан ундирув, биринчи навбатда, қарздорнинг сўм ва чет эл валютасидаги пул маблағларига ҳамда бошқа бойликларига, шу жумладан банклар ва бошқа кредит муассасаларидаги маблағларига қаратилади. Қарздорнинг маълум накд пул маблағлари олиб қўйилади. Уларнинг банклардаги ёхуд бошқа кредит муассасаларидаги ҳисоб варақаларида ва омонатларида турган ёки сақлашга қўйилган пул маблағлари ва бошқа бойликлари тўғрисида маълумот мавжуд бўлса, улар хатланади. Агар маълумот мавжуд бўлмаса, суд ижрочиси бундай маълумотларни бериш тўғрисида

солиқ органларига сўровнома юборади. Солиқ органлари *уч кунлик* муддат ичида суд ижрочисига зарур маълумотни тақдим этиши шарт.

Қарздорнинг ундирувчи талабларини қаноатлантириш учун етарли пул маблағлари бўлмаса, ундирув қарздорга тегишли бўлган бошқа мол-мулкка қаратилади, қонунга мувофиқ, ундирув қаратилиши мумкин бўлмаган мол-мулк бундан мустасно. Қарздор ундирув биринчи навбатда қаратилиши лозим бўлган мол-мулк ёки ашёларни кўрсатишга ҳақли. Қарздор мол-мулкининг у ёки бу турига ундирув қаратиш тартибини суд ижрочисининг ўзи узил-кесил белгилайди.

Қарздорнинг мол-мулкига, шу жумладан нақд пул маблағлари ва банк ёхуд бошқа кредит муассасаларида сақлашга қўйилган бойликларига ундирув ижро харажатларини ҳисобга олган ҳолда ижро ҳужжатининг ижроси учун зарур бўлган миқдорда ва ҳажмда қаратилади.

Қарздор бошқа шахслар билан умумий мулкка эга бўлган ҳолларда, қонун ҳужжатларига мувофиқ ундирув унинг аниқланадиган улушига қаратилади.

Ҳақ ундириш қарздорнинг мулкини хатлаш ва уни сотиш йўли билан амалга оширилади. Мулкни хатлаш икки турдаги ҳаракатлардан, яъни мулкни хатлашдан ва қарздорга бу мулкни тасарруф қилишнинг ман этилганлигини билдиришдан иборат бўлади. Шу икки ҳаракат амалга оширилгандагина мулк хатланган ҳисобланади. Мулкни хатлаш ҳамма вақт унга арест солиш билан боғлиқ бўлмайди.

Қарздор қайси мулки ҳисобидан ҳақ ундириш мумкинлигини айтиш ҳуқуқига эга. Агар кўрсатган мулк билан қарз қоплаш мумкин бўлса, суд ижрочиси бу илтимосни қаноатлантиради. Процессуал қонунчилик ундиришни қарздорнинг ҳамма мулкига қаратишга йўл қўймайди. Қонун фуқаро ва ташкилотларнинг мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, ижро варақаси ва унга баробар бўлган ижро ҳужжатлари бўйича ҳақ ундирилиши мумкин бўлган мулкларнинг рўйхатини белгилайди. Ижро ҳужжатлари бажарилаётганда жисмоний шахсларга нисбатан ундирув қарздорнинг оиласи нормал турмуш кечириши учун зарур бўлган уй, уй анжомлари ҳамда жиҳозларига қаратилиши мумкин эмас.

Суд ижрочиси мулкни хатлашдан олдин қарздорни ундирилиши мумкин бўлмаган мулклар рўйхати билан таништириши лозим. Бу қарздорда суд ижрочиси ҳаракатининг қонунийлиги тўғрисида ишонч туғдиради ва шикоят қилишнинг олди олинади. Мулкни хатлаш тўғрисидаги далолатнома икки нусхада тузилиб, унинг бир нусхаси қарздорга берилади. Агар мулк сақлаш учун бошқа шахсларга топшириладиган бўлса, далолатнома уч нусхада тузилади ва бири сақловчига берилади. Мулк хатлангандан кейин уни тасарруф қилиш мумкин эмас. Сақлашга топширилган мулк сарфланса, яширилса, сақловчи етказган зарари учун мулкий жавобгар бўлишидан ташқари, жиноий жавобгарликка ҳам тортилиши мумкин.

Суд ижрочиси қарздорнинг бошқа шахсларда бўлган пул маблағлари ва мулкидан ҳам ҳақ ундириши мумкин. У қарздорнинг бошқа шахсларда мулки борлиги тўғрисида маълумот олиши биланоқ, уни рўйхатга олади.

Ундирувни қарздорнинг иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларга қаратиш қуйидаги ҳолларда амалга оширилади, яъни ундириладиган суммани тўлаш учун қарздорнинг мол-мулки мавжуд бўлмаса ёки етарли бўлмаса, даврли тўловларни ундириш, энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан ошмаган миқдордаги суммани ундириш тўғрисидаги қарорларни ижро этишда ундирув қарздорнинг иш ҳақига ва бошқа турдаги даромадларига қаратилади.

Ундирувни иш ҳақига қаратган суд ижрочиси қарздорга чақирув қоғозини юбориш билан бир вақтда, ижро ҳужжатини қарздорнинг иш жойига юборади ва бу ҳақда ундирувчига маълум қилади. Қарздорнинг иш жойи тўғрисидаги маълумотни суд ижрочисига унинг ўзи ёки ундирувчи маълум қилади. Ташкилотлар суд ижрочисининг талабига мувофиқ, қарздорнинг ўзида ишлаш-ишламаслиги, унинг ойлик иш ҳақи, шу жумладан, унга доимий ва бир йўла бериладиган ҳақлар тўғрисида маълумот беришга мажбур.

Иш ҳақи фуқароларнинг яшаш воситаси бўлган ҳолларда ундан фақат қонунда белгилангандагина ҳақ ундирилади. Қоида бўйича, қарздорнинг иш ҳақи ва унга

тенглаштирилган тўловлардан ушлаб қолинадиган суммалар миқдори, ижро ҳужжатларида кўрсатилган қарз тўлиқ узилгунга қадар, тенглаштирилган тўловларнинг кўпи билан 50% дан ортмаслиги керак. Бир нечта ижро ҳужжати бўйича ундирув иш ҳақига ва унга тенглаштирилган тўловларга қаратилганда ҳам ходим иш ҳақининг 50% сақланиб қолиши лозим.

Ахлоқ тузатиш колонияларида меҳнат қилиш йўли билан жазони ўтаётган қарздорлардан тегишли алиментлар тўлиқ ундирилади ва суд ҳукми бўйича ушланаётган сумма эътиборга олинмайди. Ундирув қуйидаги пул суммаларига қаратилиши мумкин эмас:

– майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлик, шунингдек боқувчисининг вафот этганлиги сабабли кўрилган зарарни қоплаш суммаларига;

– хизмат мажбуриятларини бажариш чоғида майиб бўлган (яраланган, шикастланган, контузияга учраган) шахсларга ва мазкур шахслар ҳалок бўлган (вафот этган) тақдирда, уларнинг оила аъзоларига тўланадиган суммаларга;

– бола туғилганлиги муносабати билан; кўп болали оналарга; ёлғиз оналарга; нафақахўрларга ва I-гуруҳ ногиронларига қараб туриш бўйича; жабрланганларга қўшимча озиқ-овқат ва даволаниш учун; алимент мажбуриятлари бўйича тўланадиган суммаларга;

– меҳнат шароити зарарли ёки оғир вазиятлардаги ишлар учун, шунингдек АЭСдаги ҳалокат ёки авариялар оқибатида радиация таъсирига учраган фуқароларга ва қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳолларда тўланадиган суммаларга;

– ҳомиладорлик ва туғиш даврида тўланадиган суммаларга;

– қисман ҳақ тўланадиган таътил даврида болани парваришлаш учун тўланадиган суммаларга;

– бола туғилиши, қариндошлар вафот этиши, никоҳ тузиш муносабати билан корхона, муассаса, ташкилотлар томонидан тўланадиган суммаларга;

– меҳнат муносабатлари тўхтатилганда ишдан бўшатиш нафақаси тариқасида тўланадиган суммаларга.

Қарздор ишлаб турган жойдаги бухгалтерия суд ижрочисининг тегишли буйруғи бўлмасдан туриб, ундиришни тўхтатишга, ўзгартиришга ёхуд бекор қилиш ҳуқуқига эга эмас. Бухгалтерия ундирилган суммани ундирувчи ташкилотнинг ҳисобига ўтказиши ёки ундирувчи фуқаронинг қўлига бериши ёхуд унга почта орқали юбориши лозим. Почта харажатлари ундирувчи ҳисобидан бўлади.

Агар қарздор ишдан бўшатилган бўлса, корхона ижро ҳужжатига бу ҳақда белги қўйиб ва қарздорнинг янги иш жойини кўрсатиб, суд ижрочисига қайтаради. Шунингдек, қарз суммаси тўлиқ ундирилгандан сўнг ижро ҳужжатлари ҳам суд ижрочисига қайтарилиши лозим.

Суд ижрочисида бир қарздорга нисбатан бир неча кредиторларнинг талаблари тўпланиб қолиб, уларни қаноатлантириш учун ундирилган пул суммаси етарли бўлмаса, уни ундирувчилар ўртасида тақсимлаш масаласи пайдо бўлади. Ундирувчиларнинг талаблари қонунда белгиланган тартибда қаноатлантирилади:

1) бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлар бўйича талаблар; ходимларнинг меҳнатга оид муносабатларидан келиб чиқадиган талаблари; алимент ундириш тўғрисидаги талаблар; муаллифлик шартномалари ҳақларини тўлаш бўйича талаблар; адвокатлар томонидан кўрсатилган юридик ёрдам ҳақини тўлаш бўйича талаблар;

2) ижтимоий суғурта талаблари; жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик туфайли фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг мол-мулкига етказилган зарарни қоплаш бўйича талаблар;

3) мажбурий суғурта органларининг талаблари;

4) гаровга қўйилган мол-мулк қийматидан ундириш тўғрисидаги гаров билан таъминланган талаблар;

5) фуқаролар ва юридик шахсларнинг гаров билан таъминланмаган талаблари;

6) барча қолган талаблар қаноатлантирилади.

Қоида бўйича, суд ижрочисининг ўзи бевосита қарздордан ундирув пулини олиши мумкин эмас.

Фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг ижро ҳужжатини бажармаганликлари учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги қонунининг 82-моддасида кўрсатиб ўтилган. Унга кўра, ижро ҳужжати уни ихтиёрий равишда ижро этиш учун белгиланган муддатда узрсиз сабабларга кўра ижро этилмаган тақдирда, қарздор зиммасига муайян ҳаракатларни амалга ошириш ёки бундай ҳаракатлардан ўзини тийиш мажбуриятини юкловчи ижро ҳужжати узрсиз сабабларга кўра суд ижрочиси белгилаган муддатда ижро этилмаган тақдирда, суд ижрочиси фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваригача миқдорда, мансабдор шахсларга эса, энг кам ойлик иш ҳақининг ўн беш бараваригача миқдорда жарима солади. Фуқаролар ва мансабдор шахслар суд ижрочисининг қонуний талабларини бажармаганликлари учун қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. *Ижрони бажариш вақтини тушунтириб беринг.*
2. *Мажбурий ижро чораларини айтиб беринг.*
3. *Ижро ҳаракатларини тўхтатиб туриш муддатларини биласизми?*
4. *Ижрони тўхтатиш асосларини санаб беринг.*
5. *Суд буйруғи деганда нимани тушунасиз?*
6. *Ижро варақасини бериш тартибини тушунтиринг.*
7. *Ижро ҳаракатларининг иштирокчиларини айтиб беринг.*

10-мавзу

ФУҚАРОЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА ҚОНУНИЙ МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ХЎЖАЛИК СУДИ, ҲАКАМЛАР СУДИ ВА НОТАРИАТ ТАРТИБИ

- *Хўжалик судлари ва уларда хўжалик низоларининг кўрилиши*
- *Ҳакамлар суди ва уларда фуқаролик низоларини кўриш тартиби*
- *Ўзбекистон Республикасида нотариат*

1. Хўжалик судлари ва уларда хўжалик низоларининг кўрилиши

Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуриш ва бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш амалдаги қонунларни қайта кўриб чиқиш ва уларни миллий хусусиятларимизга мослаштиришни тақозо этиши билан бирга, янги-янги ижтимоий муносабатларни келтириб чиқармоқда.

Бу муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб бориш, ўз навбатида, янги қонунларни қабул қилишни талаб этади. Бу соҳада кўп ишлар қилинмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда бир қатор аҳамиятга молик қонунлар қабул қилинди. Масалан, «Мулкчилик тўғрисида»ги, «Корхоналар тўғрисида»ги, «Ижара тўғрисида»ги, «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги, «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонунлар, Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бу қонунлар республикамиз халқ хўжалигининг барча жабҳаларидаги ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб боришда катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистон бозор муносабатларига изчиллик билан ўтаётган бир пайтда иқтисодий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш асосий масалалардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда хўжалик низоларини ўз вақтида кўриб ҳал этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу сабабли ҳам хўжалик низоларини кўриб ҳал этадиган собиқ арбитраж органлари замирида хўжалик судлари ташкил этилди.

Ўзбекистонда хўжалик низоларини кўришнинг дастлабки қонуний механизми 1924 йилда шакллана бошлаган. У қонуний, суд тартибида эмас, балки ҳакамлик комиссияси деб номланувчи учлик томонидан кўрилган. 1927 йил 28 декабрда ташкил этилган Олий ҳакамлик комиссияси ва унинг жойлардаги бўлинмалари чекланган ваколат доирасида фаолият кўрсатган, чунки бу комиссиянинг қарорлари мажбурий кучга эга бўлмай, балки тавсия этишга яқин мазмун касб этган. Унинг қарор-тавсияларининг ижро механизми деярли бўлмаган. Шу сабабли 1931 йилдан сўнг бу комиссиялар давлат ҳаками – айлантирилган. Бу ҳам низом асосида иш кўрадиган, ҳатто хусусий шахс нари турсин, бир соҳа ёки бошқарув идораси тизимидаги хўжаликлар ўртасидаги низоларни ҳам кўришга ваколати бўлмаган, уларни кўриш тартиби ҳам аниқланмаган идора бўлган. Ана шу маҳкама ўз ишини то мустақиллигимизга қадар «баҳоли қудрат» бажариб келган.

1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган қонунлардан бири «Ҳакамлик суди ва хўжалик низоларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида»ги қонундир. Эътибор берган бўлсангиз, биринчи бор «суд» сўзи ишлатилмоқда. Кейинчалик Конституциямизда янаям тўғри номда – Хўжалик суди тарзида акс эттирилиб, у давлатимиз суд тизимининг Олий суд, Конституциявий судлари қаторида мустақил бир тармоғ сифатида фаолият кўрсата бошлади.

Олий хўжалик суди суд, ҳокимиятини амалга оширувчи бошқа судлар каби, ўзига қарашли бўлган вилоят хўжалик судлари билан биргаликда, Конституциянинг 106-моддасига асосан, суд ҳокимиятини қонун чиқарувчи ва ижро этувчи

ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан ва бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда амалга оширади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳозирги босқичида чет давлатларининг иштирокида вужудга келадиган қўшма корхоналарнинг барпо этилиши, турли банк тизимларининг ташкил топиши, биржа, концернларнинг жорий этилиши хўжалик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар доирасини янада кенгайтириб юборди. Бу муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб боришда хўжалик ҳуқуқи, хўжалик муносабатларида қатнашувчи корхона, муассаса ва ташкилотлар ўртасида келиб чиқадиган хўжалик низоларини ҳал қилишда эса, суд ҳокимиятини амалга оширувчи хўжалик суди асосий вазифани бажаради.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бозор иқтисодиётига ўтиши муносабати билан халқ хўжалигида ишлаб чиқариш алоқалари ривожланиб ва чуқурлашиб, кўлами эса кун сайин кенгайиб боради. Шу билан биргаликда иқтисодиётнинг даражаси ҳам бевосита ўсиб боради.

Хўжалик субъектлари ўртасида келиб чиқадиган хўжалик низоларини кўриб ҳал қилиш ваколатига эга бўлган хўжалик судлари давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ўртасидаги хўжалик низоларини кўриб ҳал қилиш йўли билан хўжалик муносабатларида қонунчиликни мустаҳкамлаш, хўжалик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантириш, хўжалик субъектлари ўртасида тузиладиган шартномаларнинг мавқеини янада ошириш борасида ўз таъсирини кўрсатиши лозим. Чунки хўжалик низоларини кўриб ҳал қилиш улар олдида турган асосий вазифа ҳисобланади.

Хўжалик кодекси қабул қилингунга қадар хўжалик суди ҳисобланган ҳакамлар суди давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ўртасидаги хўжалик низоларини кўриб ҳал қилиш ваколатига эга эдилар. Хўжалик муносабатларида қатнашувчи субъектлар бўлиб давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ҳисобланган. Ҳозирги кунда хўжалик муносабатларида қатнашувчи субъектларнинг доираси кенгайди. Масалан, якка тартибда фаолият кўрсатувчи тадбиркорлар, фермерлар, жамоа хўжаликлари, чет эл фирмалари ва қўшма корхоналар ҳам хўжалик муносабатлари субъектлари ҳисобланади.

Хўжалик низоларини кўриб ҳал қилиш йўли билан суд ҳокимиятини амалга оширадиган хўжалик суди ўз тизимига ҳам эга. У Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг хўжалик суди, Тошкент шаҳар ва вилоятларнинг хўжалик судларидан иборат. Хўжалик судлари хўжалик низоларини ҳал қилиш жараёнида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Хўжалик кодекси ва бошқа тегишли қонунларига, Ўзбекистон Республикаси билан бошқа давлатлар ўртасидаги кўп томонлама ва икки томонлама шартнома ҳамда битимларга, халқаро шартномаларга амал қилган ҳолда ўз қарорларини чиқаради.

Манфаатдор шахс хўжалик судига ўзининг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларининг ҳимоя қилинишини сўраб, белгиланган тартибда мурожаат қилишга ҳақли. Хўжалик суди иқтисодий соҳа ва уни бошқариш жараёнида келиб чиқадиган низолар ҳамда қонунлар билан унинг ваколатига киритилган бошқа ишларни ҳал қилиш йўли билан одил судловни амалга оширади.

Хўжалик суд ишларини юритиш вазифалари қуйидагилардан иборат:

– иқтисодий соҳада корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ҳамда низолашаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш;

– иқтисодий соҳада қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга кўмаклашиш.

Хўжалик судларининг мақоми Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Судлар тўғрисида»ги қонун, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси билан белгиланади. ХПК 1997 йил 30 августда қабул қилиниб, 1998 йил 1 январдан кучга кирган. У 5 бўлим, 24 боб, 226 моддадан ташкил топган. Хўжалик суди фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 25 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари таркибини такомиллаштириш тўғрисида»ги ҳамда 1997 йил 5 февралдаги «Хўжалик судларининг қарори ижросини таъминлашга оид чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари алоҳида аҳамият касб этди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, хўжалик судлари ҳам умумий судлар сингари беш йил муддатга сайланадиган Олий хўжалик судидан, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судидан ва шу муддатга тайинланадиган вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судларидан иборат (107-м.).

Олий хўжалик судининг судьялари Президентнинг тавсиясига кўра, Олий Мажлис депутатлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судлари эса Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси томонидан сайланадилар.

Вилоят, Тошкент шаҳар хўжалик судларнинг судьялари Олий хўжалик суди раиси тавсиясига кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан, юқорида кўрсатилганидек, беш йил муддатга тайинланадилар.

Хўжалик судларининг қуйи судлари фақат Тошкент шаҳар ва вилоят судлари ҳисобланиб, туман (шаҳар)ларда хўжалик низоларини кўриб ҳал этадиган судлар фаолият кўрсатмайди.

Собиқ арбитраж судлари замирида тузилган амалдаги хўжалик судлари ўзининг мазмун-моҳияти билан бир-биридан тубдан фарқ қилади, жумладан:

– агар арбитраж судларига одил судловни амалга оширишдек муҳим вазифалар юклатилмаган бўлса, хўжалик судлари эса, умумий судлар каби одил судловни амалга оширадиган орган сифатида кўриладиган бўлди;

– агар арбитраж, бошқарув органларига бўйсунувчи ва бу органларга хос муайян вазифаларни бажарган бўлса, хўжалик судлари Конституцияга асосан, суд ҳокимияти тизимига киритилди;

– хўжалик судларида апелляция босқичи фаолият кўрсатадиган бўлди;

– гувоҳларнинг берган кўрсатмаларидан фойдаланиш каби қатор ҳуқуқий нормалар арбитраж органларидан фарқ қилишини кўрсатувчи омиллар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида Олий хўжалик суди хўжалик судлови соҳасида суд ҳокимиятининг энг юқори органи ҳисобланади. У томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши шарт. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, вилоятлар, Тошкент шаҳар хўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Олий Хўжалик суди дастурий кўрсатмаларини хўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи хўжалик судлари фаолиятини текширади, хўжалик судларининг ишини ташкил этиш борасидаги ижобий тажрибаларни ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради.

Олий хўжалик судининг таркиби «Судлар тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунда ўз ифодасини топган. Олий хўжалик суди – раис, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Олий хўжалик суди судьяларидан иборат бўлади.

Унда Олий хўжалик судининг Пленуми, Олий хўжалик судининг Раёсати, фуқаролик ва маъмурий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати фаолият кўрсатади. Судлов ҳайъати хўжалик судлари қарорларининг қонунийлиги ва асослигини текширишади.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг раиси Олий хўжалик суди фаолиятига ташкилий раҳбарлик қилади ва «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 52-моддасида кўрсатилган вазифаларни амалга оширади.

Хўжалик судлари иқтисодий ислоҳотларни ўтказиш жараёнида давлат органлари орасида муҳим ўрин эгаллайди. Иқтисодий соҳани бошқариш жараёнида корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилади. Унинг қонунчиликни мустаҳкамлаш ва шартнома муносабатларидаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилганлиги Хўжалик процессуал кодексининг 3-моддасида ўз ифодасини топган бўлиб, бу судларнинг асосий вазифаси эканлигини билдиради.

Амалдаги қонунларда хўжалик низоларини ҳал қилишга қаратилган хўжалик судларининг ваколатлари бирмунча кенгайтирилиб, жамоа хўжаликлари, тадбиркорлик билан шуғулланувчи фуқароларнинг ҳам иқтисодий муносабатларидан келиб чиқадиган низолари шу судларга тааллуқли қилиб белгиланган.

Хўжалик судларида иш кўриш тааллуқлилик қоидасига риоя қилган ҳолда амалга оширилади. Хўжалик процессуал кодексида манфаатдор тарафларнинг

хўжалик низоларидан қайси турдаги ишлар юзасидан ушбу судга мурожаат этиши мумкинлиги белгиланган, уларга:

1) юридик шахслар ўртасидаги, юридик шахс мақомини олмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва якка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тартибда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар;

2) иқтисодий соҳада ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари пайдо бўлиши, ўзгариши ёки тугатилиши учун аҳамият касб этувчи фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар;

3) ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар киради.

Хўжалик судларига тааллуқли бўлган ишлар томонларнинг келишувига асосан холислар судига ҳал этиш учун ўтказилиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ёки юзага келиши мумкин бўлган ҳамда хўжалик судига тааллуқли бўлган низолар томонларнинг келишувига биноан, хўжалик суди қарор чиқаргунга қадар холислар суди кўриб чиқишига ўтказишлари мумкин.

Хўжалик ишларига тааллуқли ишларнинг суд бўғинлари (звенолари) ўртасида тақсимланиши қонунларда ўз ифодасини топган. Тааллуқлилик, умумий судларда кўрсатиб ўтилганидек, хўжалик судларида ҳам низоли ишларни кўриш ва ҳал қилишда судлар билан бошқа давлат органлари ва жамоат ташкилотлари ўртасида ҳуқуқ доирасидаги ваколатлар билан боғлиқ бўлган фарқлар назарда тутилган бўлса, судловликда эса бир томондан ҳал этиладиган низоли ишларни судга тааллуқлилиги, иккинчи томондан, ягона хўжалик суд тизими ичида ҳар бир суд қандай ваколатга эга эканлиги тушунилади.

Демак, хўжалик низоларини судловлиги деганда, суд идораларига тааллуқли бўлган барча ишларнинг судлар ўртасида тақсимланиши тушунилади. Ишнинг судловлигини аниқлаш деганда, мазкур ишни хўжалик судининг қайси бўғини кўриши ва ҳал этиши мумкин (ваколатли) эканлиги назарда тутилади.

Хўжалик суди томонидан ҳал этиладиган низоларга қуйидагилар киради:

– тузилиши қонунда назарда тутилган шартнома юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар бўлиб, ҳал этиш учун хўжалик судига топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар;

– шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги низолар;

– мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги низолар;

– мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки тегишли даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги низолар;

– мулкдор ёки мулкнинг қонуний эгаси мол-мулкини бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги низолар;

– мулкдор ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этилмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги низолар;

– етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар;

– шаън, қадр-киммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низолар;

– давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган, ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжатларини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

– ундириш сўзсиз (акцептсиз) тартибда амалга ошириладиган ижро ҳужжатини ёки бошқа ҳужжатни ижро этилиши мумкин эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

– давлат рўйхатига олишни рад этганлик ёки белгиланган муддатда давлат рўйхатига олишдан бош тортганлик устидан берилган шикоят;

– агар қонунда сўзсиз (акцептсиз) тартибда жарима ундирилиши назарда тутилмаган бўлса, текширув вазифаларини амалга оширувчи давлат органлари томонидан ташкилотлар ва фуқаролардан жарималар ундириш тўғрисидаги низолар;

– текширувни амалга оширувчи органлар томонидан қонун ҳужжатларининг талабларини бузган ҳолда сўзсиз (акцептсиз) тартибда ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш тўғрисидаги низолар.

Хўжалик суди ўз ваколати доирасида бошқа низоларни ҳам ҳал қилади.

Суд бўғинлари ўртасида тақсимланган низоли хўжалик ишларини суд даъвогар ёки жавобгар ёхуд улардан бирининг яшаб, ишлаб турган ҳудудида кўриб ҳал этиши лозим. Умумий қоида бўйича, даъволар жавобгар жойлашган ердаги хўжалик судига тақдим этилади (ХПК 27-м.).

Фуқаролик процессуал ҳуқуқида судловликни турларга бўлиниши ва шулар асосида низоли ишларни қайси суд бўғинида кўриб ҳал этилишига бирмунча аниқлик киритилган. Хўжалик процессуал кодексда ҳам бу масалага аҳамият алоҳида берилган. Унга кўра, судловлик институти: умумий судловлик, даъвогарнинг ихтиёри бўйича судловлик, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишларнинг судловлиги, банкротлик тўғрисидаги ишларнинг судловлиги, мустасно (мутлақ) судловлик ҳамда шартномавий судловлик турларига бўлиниб, булар хўжалик низоларининг хусусиятларига қараб иш юритиш билан фарқланиши кўрсатилган.

Иш юритишда юқорида келтирилган ҳар бир судловлик тури ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларга риоя қилмаслик тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари бузилишига олиб келиши мумкин.

Амалдаги Хўжалик процессуал кодексда ишларни бир хўжалик судидан бошқасига ўтказиш масаласи ҳам алоҳида ҳуқуқий норма билан тартибга солинган. ХПКнинг 33-моддасига кўра, хўжалик суди ишни бошқа хўжалик судига қуйидаги ҳолларда ўтказади:

– агар ишнинг судловга тегишлилик қоидасини бузиб қабул қилинганлиги уни судда кўриш вақтида маълум бўлса;

– агар бир ёки бир неча судьялар рад қилинганидан кейин уларни ушбу судда алмаштириш мумкин бўлмай қолса, шунингдек ишни ушбу судда кўриш мумкин бўлмай қолган бошқа ҳолларда уни бошқа хўжалик судида кўришга ўтказиш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Бир суддан бошқа судга кўриш учун юборилган иш қабул қилиб олиниши керак.

Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик судлари ўртасида судловга тегишлилик тўғрисидаги низоларга қўйилмайди.

Хўжалик суди хўжалик низоларини кўриш жараёнида жиноят аломатлари аниқланганда мансабдор шахсларга нисбатан жиноят ишлари қўзғатиш, иқтисодий ҳуқуқбузарлик содир қилган шахсларга маъмурий жавобгарлик чораларини қўллаш, хўжалик юритувчи субъектларга етказилган мулкий зарарни айбдор мансабдор шахслар ҳисобидан ундириш, пул маблағлари ва бошқа мулкдан оқилона фойдаланмаслик, тўлов интизомини бузганлик, шартнома мажбуриятларини бажармаслик ва корхоналарни банкротлик даражасигача олиб келганлик учун корхона раҳбарлари ва бошқа ходимларни эгаллаб турган лавозимидан озод қилишга қадар бўлган интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида тегишли идораларга тақдимномалар киритишга ҳақли.

Хўжалик судида ишлар манфаатдор шахслар, прокурор, давлат ва бошқа идораларнинг аризалари асосида қўзғатилади. Башарти, низоларни судгача ҳал қилиш тартиби, яъни талабнома юбориш қонун ҳужжатларида ёки тарафлар ўртасида тузилган шартномада белгиланган бўлса, у ҳолда тарафлар ўзаро муносабатларини ихтиёрий тарзда ҳал қилиш чораларини кўриб бўлганларидан кейин иш қўзғатилади.

Ҳуқуқи бузилган шахслар, ташкилотлар, фуқаролар хўжалик судларига ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида мурожаат этиш учун берадиган даъво аризасини ёзма равишда беришлари ва ариза тегишли даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланиши лозим. Даъво аризаларида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

1) ариза берилаётган хўжалик судининг номи;
2) ишда иштирок этаётган шахсларнинг номи ва почта манзиллари;
3) агар даъво баҳоланиши лозим бўлса, даъвонинг баҳоси;
4) даъво талабларига асослантирилган ҳолатлар;
5) даъво талаблари асосларини тасдиқловчи далиллар;
6) ундириладиган ёки баҳслашишга сабаб бўлган сумманинг миқдори;
7) даъвогарнинг қонунларга ва бошқа қонун ҳужжатларига ҳавола қилинган талаблари, даъво бир неча жавобгарга нисбатан қўзғатилганда – улардан ҳар бирига қўйилган талаблар;

8) низони судга қадар эътироз талаби тартибида жавобгар билан бирга ҳал этишга риоя қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар, агар бу шундай туркумдаги низоларни ҳал этиш учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

9) илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Даъво аризасида, агар низони тўғри ҳал қилиш учун зарур бўлса, бошқа маълумотлар ҳам, кўрсатилади.

Даъво аризасига илова қилиниши лозим бўлган ҳужжатлар ХПКнинг 114-моддасида аниқ кўрсатиб ўтилган. Бу моддага кўра, даъво аризасига қуйидаги тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинади:

– белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини;

– даъво аризасининг ва унга илова қилинган ҳужжатларнинг нусхалари;

– низони жавобгар билан судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганлигини, агар бу шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

– даъво талабларига асос бўлган ҳолатларни.

Агар даъво аризаси даъвогарнинг вакили томонидан имзоланган бўлса, унинг даъво тақдим этишга ваколатли эканлигини тасдиқловчи ишончнома илова қилинади. Шартнома тузишга мажбур этганлик тўғрисидаги аризага шартнома лойиҳаси илова қилинади. Ишда иштирок этувчи шахс даъво аризаси бўйича ўзининг эътирозларини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинган ёзма фикрини ишда иштирок этувчи шахсларга ҳамда уларга юборилганлигини тасдиқловчи далилларни иш кўриладиган кунгача хўжалик судига тақдим этишга ҳақлидир. Ёзма фикрда у юборилаётган хўжалик суди ва даъвогар номи, ишнинг тартиб рақами, даъво талабларини тўлиқ ёки қисман рад этишнинг қонун ҳужжатларига асосланган сабаблари, эътирозларни асословчи далиллар, ҳужжатлар рўйхати, бошқа маълумотлар, жавобгарнинг илтимосномалари кўрсатилиши лозим.

Хўжалик судларида ишлар биринчи, апелляция, кассация ва назорат инстанцияларида кўрилади. Суд ишлари биринчи инстанцияда судьянинг якка ўзи томонидан, Республика Олий хўжалик судида ва бошқа инстанцияларда эса ҳайъат таркибида кўрилади.

Қоида бўйича даъволар жавобгар жойлашган ердаги хўжалик суди томонидан кўриб чиқилади. Турли жойдаги бир қанча жавобгарга нисбатан даъволар даъвогарнинг хоҳишига кўра, улардан бири жойлашган ердаги, қаердалиги номаълум бўлган жавобгарга нисбатан даъволар эса унинг мулки жойлашган ёки маълум бўлган охирги турар жойидаги хўжалик судига тақдим этилиши мумкин. Хўжалик судларида ишларни юритиш ошкоралик, тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги асосида амалга оширилади. Суд ишлари ўзбек, қорақалпоқ ёки кўпчилик аҳоли сўзлашадиган бошқа тилда олиб борилади.

ХПКнинг 34-моддасида ишда иштирок этувчи шахслар кўрсатиб ўтилган. Унга кўра, тарафлар, учинчи шахслар, прокурор, давлат органлари ва бошқа органлар ўз зиммаларига юклатилган ваколатга кўра, шунингдек аризалар ҳамда юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ва ташкилотлар ҳамда фуқаролар банкротлиги тўғрисидаги ишлардан манфаатдор бошқа шахслар ишда иштирок этувчи шахслар ҳисобланадилар.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ХПКнинг 35-моддасида берилган. Ушбу моддага асосан, ишда иштирок этувчи шахслар иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, нусха кўчириш, рад қилиш тўғрисида арз қилиш, далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, саволлар бериш, илтимосномалар киритиш, арз қилиш, хўжалик судига оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш, ишни кўриш давомида туғиладиган барча масалалар бўйича ўз важларини, хулосаларини тақдим қилиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосномалари, важларига эътироз билдириш, суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш (протест келтириш) ҳамда қонун бўйича уларга берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ишда иштирок этувчи шахслар ХПКда назарда тутилган процессуал мажбуриятларга эгадир ва улар ўзларига тегишли барча процессуал ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланишлари шарт.

Хўжалик судларида ишларни кўриш муддати бир ой этиб белгиланган. Алоҳида ҳолларда бу муддат хўжалик суди раиси томонидан яна бир ой муддатга узайтирилиши мумкин. Хўжалик суди томонидан қабул қилинган ҳал қилув қарори бир ой муддат ўтгач, қонуний кучга киради ва ижро этилади. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилинган вақтдан бошлаб кучга киради.

Ишда иштирок этувчи шахслар бир ой ичида хўжалик судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори устидан апелляция шикояти, қонуний кучга кирган ҳамда аппеляция инстанцияси қарори устидан кассация шикояти беришга, прокурор эса кассация протести келтиришга ҳақлидир. Апелляция шикояти биринчи босқичда ҳал қилув қарорини қабул қилган хўжалик судининг аппеляция инстанцияси, кассация шикояти ёки протести Республика Олий хўжалик суди томонидан кўрилади. Кассация шикояти (протести) Олий хўжалик судига ҳал қилув қарорини қабул қилган хўжалик суди орқали берилади.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори, ажрими, қарори, суд буйруғи суд ҳужжатлари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 114-моддасига асосан, суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий кучга эга бўлиб, бутун мамлакатимиз ҳудудида ижро этилиши шарт. Суд ҳужжатини мажбурий ижро этиш хўжалик суди берадиган ижро варақаси асосида амалга оширилади. Суд ҳужжати қонуний кучга киргандан сўнг ижро варақаси қарзни ундириш учун ундирувчига, пул маблағларини бюджетга ундириш учун солиқ идорасига берилади. Ижро варақаси ижро учун олти ой ичида тақдим этилиши мумкин.

Ижро варақаси топширилган банк ёки бошқа кредит муассасаси пул маблағларини ундириш тўғрисидаги суд ҳужжатини ижро этмаганлиги учун унга хўжалик суди ундирилиши лозим бўлган сумманинг 50%гача, ижро варақасида кўрсатилган ҳаракатларни бажариш зиммасига юклатилган шахс уларни бажармаганлиги учун унга энг кам иш ҳақининг икки юз бараваригача миқдорда жарима солади. Эътиборли томони шундаки, жаримани тўлаш суд ҳужжатини ижро қилиш мажбуриятидан озод қилмайди.

Шунингдек, ХПК чет эл ва халқаро ташкилотлар, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги ишларни юритишни ҳам тартибга солади.

2. Ҳакамлар суди ва уларда фуқаролик низоларини кўриш тартиби

«Ҳакам» термини арабча «ҳакамму» сўзидан олинган бўлиб, холис, учинчи бир шахснинг судья бўлишини англатади. Ҳакамлар суди рус тилида «третейский суд» деб аталиб, учинчи шахслар (третьи лица) суди деган маънода тушунилади.

Ҳакамлар суди деб, фуқаролар билан фуқаролар ва ташкилотлар билан ташкилотлар ўртасида келиб чиққан баъзи фуқаролик ҳуқуқий хусусиятдаги низоларнинг учинчи шахс ёки шахслар (холислар) томонидан кўрилишига айтилади.

Манфаатдор тарафларнинг фуқаролик ҳуқуқлари фақат давлат суди томонидан эмас, балки ҳакамлар суди билан ҳам ҳимоя қилиниши мумкин. Ҳакамлар суди низолашувчиларнинг алоҳида келишуви билан бир ёки тоқ сондан иборат бир неча шахслар таркибида фуқаролик ҳуқуқий хусусиятидаги низони ҳал этиш учун ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳакамлар суди низоли ҳуқуқий муносабатларнинг субъектларига ва низонинг предметига қараб қуйидаги турларга:

– фуқаролар ўртасидаги низоларни ҳал қилиш учун тузиладиган;

– ташкилотлар ўртасидаги хўжалик низоларини ҳал қилиш учун тузиладиган;

– ташқи савдога оид низоларни кўрадиган ва денгиз ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан низоларни ҳал қилиш учун тузиладиган ҳакамлар судларига бўлинади.

Фуқаролар ўртасидаги низолар «Ҳакамлар суди тўғрисида»ги низомга мувофиқ, ҳакамлар (холислар) суди томонидан ҳал қилинади. Бу қонуннинг 1–20-моддаларида

кўрсатилишича, фуқаролар (меҳнат ва оила муносабатларига доир низолардан ташқари) ўртасида келиб чиққан хар қандай низони ҳакамлар судига кўриш учун топшириш мумкин.

Низони ҳакамлар суди кўриши учун топшириш тўғрисидаги шартнома ёзма шаклда (ҳакамлар ёзуви шаклида) тузилган бўлиши ҳамда унда: тарафларнинг номи ва уларнинг яшаш жойи; низонинг предмети; сайланган судьяларнинг номлари; низони ҳал қилиш муддати; шартноманинг тузилган жойи ва вақти кўрсатилиши лозим.

Ҳакамлар суди ҳар сафар низо иштирокчиларининг алоҳида келишуви билан ташкил этилади ва ҳар бир тараф баравар миқдорда сайланган бир ёки бир неча судья таркибида тузилади. Агар суд ҳайъат тартибида тузилса, судьялардан бири ўзаро келишув бўйича, раис қилиб сайланади.

Вояга етган (18 ёшга тўлган) ҳар бир фуқаро ҳакамлар судининг аъзоси қилиб сайланиши мумкин. Аммо айрим шахслар, чунончи, вояга етмаганлар, васийлик ёки ҳомийлик остида бўлганлар, суднинг ҳукми билан суд органларида ва прокуратура органларида мансаб эгаллаш ҳуқуқидан ёки адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар (ҳукмда кўрсатилган муддат давомида), жиноий жавобгарликка тортилган шахслар ҳакамлар судининг аъзоси бўла олмайдилар.

Ишнинг кўрилиши тамомланмагунча судьялар алмаштирилмайди.

Судьялардан бирортасининг кўрилаётган иш оқибатларидан манфаатдорлигини ва бу ҳолат шартнома тузиш вақтида ўзига маълум бўлмаганлигини исбот қилган тараф келишувдан воз кечишга ҳақлидир.

Судьялардан бири вафот этган, бошқа ёққа кетиб қолган ёки касал бўлиб қолган тақдирда, низони ҳал қилишни судьяларнинг мавжуд таркибига топшириш ёки чиқиб кетган судьяни сайлаган тарафнинг тайинлаши асосида янги судья сайлаш тарафларнинг келишувига боғлиқ. Бу тўғрида ҳакамлар ёзувининг ўзида қайд қилинади ва уни қолган ҳамма судьялар ва тарафлар имзолайдилар.

Низони ҳакамлар суди кўриши учун топшириш тўғрисида шартнома тузган фуқаролар, низомнинг 6-моддасида кўрсатилган ҳоллардан бошқа барча ҳолларда, ҳакамлар ёзувида кўрсатилган муддат ўтмасдан олдин бу шартномадан воз кечишга ҳақли эмаслар. Ҳакамлар судида ишлар жамоатчилик асосларида, хизмат ҳақи олинмасдан кўрилади.

Ҳакамлар судининг фаолияти ФПКда баён қилинган суд ишларини юритиш қоидаларидан фарқ қилади. Томонлардан бири ёки ҳар иккиси судга келишдан бош тортса, ҳакамлар суди тарафларнинг баёнотларини эшитмасдан ишни ҳал қила олмайди. Ҳакамлар суди қуйидаги ҳолларда бўлмаган деб ҳисобланади:

– ишни ҳал қилиш муддати ўтганда;

– судьялардан бирортасининг ишни кўришда иштирок этишдан воз кечиши ёки четлатилганда;

– агар ишни кўришда тарафларнинг бирортасига нисбатан жиноий таъқиб қўзғатишга асос берадиган ҳолатлар очилиб қолса ва бу ҳол ишнинг оқибатига таъсир қиладиган бўлса;

– тарафлардан бири вафот этган тақдирда.

Ҳакамлар судининг ҳал қилув қарори кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Ёзма шаклда тузилган бу ҳал қилув қарорида унинг чиқарилган жойи ва вақти ҳамда ҳакамлар судининг таркиби, низолашувчиларнинг исми шарифи; низонинг предмети; ҳакамлар суди ўз хулосаларига қандай далилларни асос қилиб олганликлари ва ҳакамлар судининг қарори кўрсатилади.

Ҳал қилув қарорини ҳамма судьялар имзолайдилар. Судьялардан бирортаси имзо қўйишдан бош тортса ва алоҳида фикрда қолса, бу ҳақда ҳал қилув қарорининг ўзида қайд қилиб қўйилади. Судьяларнинг кўпчилиги томонидан имзоланган ҳал қилув қарори қонуний кучга эгадир. Бу қарор тарафларга суд мажлисида ўқиб эшиттирилади ва улар ҳал қилув қарорига имзо қўядилар. Агар тарафлардан бири имзо қўйишдан бош тортса ёки суд мажлисига узрсиз сабаб билан келмаса, ҳал қилув қарори унга эшиттирилган ҳисобланиб, бу тўғрида раис ҳал қилув қарорига ёзиб қўяди.

Ҳакамлар судининг ҳал қилув қарори ихтиёрий равишда ижро этилмаса, тегишли суднинг берадиган ижро варақасига асосан мажбурий тартибда ижро қилиниши мумкин. Судья ижро варақасини беришда ҳакамлар судининг ҳал қилув қарори қонунга мувофиқлигини текширади. Судья ижро варақасини беришни рад қилганида бу тўғрида хусусий шикоят бериш ёки хусусий протест келтириш мумкин. Судьянинг ижро варақаси беришни рад этиш тўғрисидаги ажрими қонуний кучга киргандан сўнг, низо манфаатдор тарафнинг аризаси бўйича судда фуқаролик ишини юритиш тартибида ҳал қилиниши мумкин.

Ҳакамлар судининг иш юритишга оид ҳамма материаллари ишни кўриш тамомлангандан сўнг сақлаш учун ҳакамлар суди иш кўрган жойдаги туман (шаҳар) судига топширилади.

3. Ўзбекистон Республикасида нотариат

«Нотариат» атамаси лотинча «нотариус» сўзидан олинган бўлиб, хат ёзувчи, котиб маъносини билдиради.

Нотариат деб, жисмоний ҳамда юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳамда юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни гувоҳлантирувчи ва бу ҳуқуқлар ҳамда фактларни тасдиқлаш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни амалга оширувчи давлат идоралари ва хусусий идораларга айтилади.

Нотариат (нотариал идоралар) юридик фактларни белгилайдиган ва фуқаролик ҳуқуқлари тўғрисидаги низоларни ҳал қилувчи суд органларидан фарқланади. Нотариал идоралар фуқаролар билан бевосита учрашиш йўли билан ёки қонунда кўрсатилган ҳолларда ҳужжатларга асосан низосиз ҳуқуқларни ва юридик фактларни гувоҳлантиради.

Ўзбекистон Республикасида нотариатнинг ташкил этилиши ва фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Нотариат тўғрисида»ги 1996 йил 26 декабрь қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Нотариат тўғрисида»ги қарорлари билан ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси давлат нотариал идораларининг нотариуслари ва хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариусларнинг нотариал ҳаракатларини амалга ошириш тартиби тўғрисида»ги 1997 йил 28 апрель қўлланмаси, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳайъатининг 1997 йил 28 апрелдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси давлат нотариал идораларида хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариусларнинг иш юритиш тартиби ҳақида»ги қўлланма, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳайъатининг 1997 йил 28 апрелда тасдиқлаган «Ўзбекистон Республикаси шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар фуқаролар йиғинларининг раислари (оқсоқоллари) томонидан белгиланган нотариал ҳаракатларни амалга ошириш тартиби тўғрисида»ги қўлланма ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасида нотариал ҳаракатларни бажариш давлат ёки хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариал идораларга юклатилган. Нотариал идоралар бўлмаган аҳоли яшайдиган жойларда (пунктларда) баъзи нотариал ҳаракатлар фуқаролар йиғинларининг раислари (оқсоқоллари) томонидан амалга оширилади.

Чет мамлакатларда нотариал ҳаракатларни Ўзбекистон Республикаси консуллик муассасаларининг нотариал ҳаракатларни амалга ошириш ваколати берилган мансабдор шахслари амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикасида нотариус лавозимига олий юридик маълумотга эга бўлган, давлат нотариал идорасида ёки хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус ҳузурида камида *бир йиллик* муддатли стажировкани ўтаб, малака имтиҳонини топширган, нотариал фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси тайинланади. Нотариуснинг олий юридик маълумотли стажёри ёки ёрдамчиси бўлиши мумкин. Нотариал идоралар ўз фаолиятларини амалга оширишда амалдаги қонунларга, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Меҳнат ва уй-жой кодекслари, Оила кодекси ва Фуқаролик процессуал кодексига асосланадилар.

Нотариат фаолиятига хос бўлган алоҳида қоида шундан иборатки, нотариуслар ва нотариал идораларнинг бошқа ходимлари, умуман нотариат фаолиятини амалга оширувчилар ўзлари томонидан бажариладиган нотариал ҳаракатларининг сир сақланишини таъминлашга мажбурдирлар. Бинобарин, қилинган нотариал ҳаракатлар тўғрисида маълумотлар ва ҳужжатлар кимларга нисбатан бундай ҳаракатлар қилинган бўлса, шу шахсларнинг ўзларига ёки уларнинг вакилларига ёхуд, қонунда назарда тутилган ҳолларда, тергов ва суд органларига берилади. Фуқаролар ҳисобига ўтаётган мол-мулкнинг қиймати ҳақидаги маълумотномалар, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, солиқ органларига тақдим этилади.

Васиятнома тўғрисидаги маълумотлар кимларнинг фойдасига мазкур васиятномалар тузилган бўлса, шу шахсларга васият қолдирувчи фуқаро вафотидан сўнг берилади. Амалга оширилган нотариал ҳаракатларнинг махфийлигини бузишда айбдор бўлган шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Давлат ва хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариат органларининг вазифаси жисмоний ҳамда юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини қўриқлашдан, қонунчиликни ва ҳуқуқ- тартиботни мустаҳкамлашдан, шартномалар ва битимларни тўғри ва ўз вақтида гувоҳлантириш, ворислик ҳуқуқларини расмийлаштириш, ижро хатларини ёзиш ва бошқа нотариал ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан ҳуқуқ бузилишининг олдини олишдан иборатдир.

«Нотариат тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддасига мувофиқ, давлат нотариат идоралари қуйидаги нотариал ҳаракатларни амалга оширади:

– битимларни тасдиқлайди;
– васиятномаларни тасдиқлайди;
– эр-хотиннинг умумий мол-мулкидаги улушига мулк ҳуқуқи тўғрисида гувоҳномалар беради;
– мол-мулкни ўзга шахсга ўтказишни тақиқлаб қўяди ва тақиқни бекор қилади;
– меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома беради;
– мерос мол-мулкнинг қўриқланишига доир чора-тадбирлар кўради;
– ҳужжатлар нусхаларининг ва ҳужжатлардан олинган кўчирмаларнинг тўғрилигини шаҳодатлайди;
– ҳужжатларнинг бир тилдан бошқа тилга тўғри таржима қилинганлигини шаҳодатлайди;
– ҳужжатлардаги имзоларнинг ҳақиқийлигини шаҳодатлайди;
– кўчмас мулк очиқ савдода сотиб олинганлиги ҳақида гувоҳнома беради;
– фуқаронинг ҳаёт эканлиги фактини тасдиқлайди;
– фуқаронинг муайян жойда эканлиги фактини тасдиқлайди;
– фуқаронинг фотосуратда акс эттирилган шахс эканлигини тасдиқлайди;
– ҳужжатлар тақдим этилган вақтни тасдиқлайди;
– жисмоний ва юридик шахсларнинг аризаларини бошқа юридик ва жисмоний шахсларга топширади;
– пул суммалари ва қимматли қоғозларни депозитга қабул қилиб олади;
– ҳужжатларни сақлаш учун қабул қилиб олади;
– пул тўлаш учун чекларни тақдим этади ва чеклар бўйича пул тўланмаганлигини тасдиқлайди;
– ижро хатларини ёзади;
– векселларнинг протестларини амалга оширади;
– денгиз протестларини амалга оширади;
– нотариал тасдиқлаган ҳужжатларнинг дубликатларини ҳамда реестрлардан кўчирмаларни беради.

Давлат нотариал идораларида ишловчи нотариуслар қонунларда назарда тутилган бошқа нотариал ҳаракатларни ҳам амалга ошириши мумкин.

Хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус юридик шахсдир. У ўз идорасига эга бўлиш, банкда ҳисоб-китоб варақаси ва бошқа ҳисоб варақалари очиш, мулкий ҳамда шахсий номулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш, ходимлар билан меҳнат шартномалари тузиш ва уларни тўхтатиш, тушган даромадни тасарруф этиш, судда ўз номидан қатнашиш ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳаракатларни амалга оширишга ҳақлидир.

Хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар «Нотариат тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддасида назарда тутилган нотариал ҳаракатларни амалга оширади, мол-мулкни ўзга шахсга ўтказишни тақиқлаб қўйиш ва тақиқни бекор қилиш, меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериш ва мерос мол-мулкни қўриқлаш чора-тадбирларини кўриш бундан мустасно. (4, 5, 6-бандлардаги ҳаракатлар фақат давлат нотариат органлари томонидан амалга оширилади.)

Давлат нотариал идоралари бўлмаган аҳоли пунктларида, шаҳар, қишлоқ ва овулларда фуқаролар йиғинларининг раислари «Нотариат тўғрисида»ги қонуннинг 25-моддасига мувофиқ, қуйидаги нотариал ҳаракатларни амалга оширади:

– васиятномаларни тасдиқлайди;

– ишончномаларни тасдиқлайди, автотранспорт воситаларини бошқариш ва тасарруф этиш ҳақидаги ишончномалар бундан мустасно;

– мерос мол-мулкнинг қўриқланишига доир чора-тадбирлар кўради;

– ҳужжатлар нусхаларининг ва ҳужжатлардан олинган кўчирмаларнинг тўғрилигини шаҳодатлайди, маълумот ҳақидаги ҳужжат нусхалари бундан мустасно;

– ҳужжатдаги имзонинг ҳақиқийлигини шаҳодатлайди.

Қонуннинг 26-моддасига биноан, қуйидаги ҳужжатлар нотариал тасдиқланган ҳужжатларга тенглаштирилади:

– касалхоналарда, госпиталларда, бошқа стационар даволаш муассасаларида даволанаётган ёки қариялар ва ногиронлар уйларида яшаётган фуқароларнинг ушбу касалхоналар, госпиталлар ва бошқа даволаш муассасаларининг бош шифокорлари, уларнинг тиббиёт бўйича ўринбосарлари ёки навбатчи шифокорлари, шунингдек госпиталларнинг бошлиқлари, қариялар ва ногиронлар уйларининг директорлари ва бошқа шифокорлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

– Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи остида сузиб юрган кемаларда сафарда бўлган фуқароларнинг шу кемаларнинг капитанлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

– қидирув экспедицияларида ёки шунга ўхшаш бошқа экспедицияларда бўлган фуқароларнинг шу экспедициялар бошлиқлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

– ҳарбий хизматчиларнинг, нотариуслар бўлмаган пунктларда жойлашган ҳарбий қисмларда ишловчи ҳарбий хизматчи бўлмаган шахсларнинг, уларнинг оила аъзолари ҳамда ҳарбий хизматчилар оила аъзоларининг ана шу ҳарбий қисмларнинг командирлари томонидан тасдиқланган васиятномалари ва ишончномалари;

– озодликдан маҳрум этиш жойларидаги ёки қамоқдаги шахсларнинг тегишли муассасалар бошлиқлари томонидан тасдиқланган васиятномалари ва ишончномалари.

Васиятномалар ва ишончномаларни ушбу моддада айтиб ўтилган мансабдор шахслар томонидан тасдиқлаш Ўзбекистон Республикасининг Адлия вазирлиги белгилаб қўйган тартибда амалга оширилади.

Нотариуслик вазифасини бажариш ҳуқуқи берилган мансабдор шахслар тасдиқлаган васиятномаларининг бир нусхасини васиятчи доимий яшайдиган жойдаги давлат нотариал идорасига сақлаш учун тезда топширишлари лозим.

Консуллар томонидан амалга ошириладиган нотариал ҳаракатлар юқоридаги қонуннинг 28-моддасида кўрсатилган. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси консуллик муассасаларининг консуллари қуйидаги нотариал ҳаракатларни амалга оширадилар:

– битимларни тасдиқлайди, Ўзбекистон Республикасидаги уй-жойларни бошқа шахсга ўтказиш ва гаровга қуйиш тўғрисидаги шартномалар бундан мустасно;

– фуқаронинг тирик эканлиги фактини тасдиқлайди;

– фуқаронинг муайян жойда эканлиги фактини тасдиқлайди;

– фуқаронинг фотосуратда акс эттирилган шахс эканлигини тасдиқлайди;

– ҳужжатлар тақдим этилган вақтни тасдиқлайди;

– мерос мол-мулкнинг қўриқланишига доир чора-тадбирлар кўради;

– меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳномалар беради;

– ҳужжатларнинг нусхалари ва ҳужжатлардан олинган кўчирмалар тўғрилигини шаҳодатлайди;

– эр-хотиннинг умумий мулкидаги улушига мулк ҳуқуқи ҳақида гувоҳномалар беради;

– ҳужжатлардаги имзоларнинг ҳақиқийлигини шаҳодатлайди;

– ҳужжатларнинг бир тилдан бошқа тилга тўғри таржима қилинганлигини шаҳодатлайди;

– пул суммалари ва қимматли қоғозларни депозитга қабул қилиб олади;

– ҳужжатларни сақлаш учун қабул қилиб олади;

– ижро хатларини ёзади;

– денгиз протестларини амалга оширади.

Давлат нотариуси сақлаш учун топширилган васиятноманинг қонунийлигини текширади, агар унинг қонунга мувофиқ эмаслиги аниқласа, бу ҳақда васиятчига ва васиятномани тасдиқлаган мансабдор шахсга маълум қилиши шарт. Нотариал ҳаракатларни бажаришда нотариуслар мустақил иш кўрадилар ва фақат қонунга итоат қиладилар.

Нотариуслар ўз номларидан шахсан ўзлари учун, ўзлари номидан хотини ёки эри номига ҳамда ўзининг қариндош-уруғлари (ота-онаси, болалари, набиралари, туғишган ака-ука ва опа-сингиллари) номига нотариал ҳаракатлар қила олмайдилар. Бундан ташқари, нотариус мазкур нотариал идорада ишловчи хизматчилар номидан нотариал ҳаракатлар қила олмайдилар. Бундай қоидалар нотариус ишида баъзи бир суиистеъмолчиликларга йўл қўймаслик мақсадида белгиланади.

Умумий қоида бўйича, нотариал ҳаракатлар нотариал идораларнинг биноларида амалга оширилади. Аммо, агар фуқаро узрли сабаб билан, масалан, касаллиги, қарилиги сабабли нотариал идорага кела олмаса, нотариус тегишли нотариал ҳаракатларни мазкур шахснинг уйида, касалхонада ёки бошқа жойда амалга ошириши мумкин.

Одатда, нотариал ҳаракатлар барча зарур ҳужжатлар топширилган куннинг ўзидаёқ амалга оширилади. Айрим ҳолларда нотариус нотариал ҳаракатларни амалга оширишни бошқа вақтга қолдириши мумкин, аммо ўн кундан ошиқ муддатга кечиктирмаслиги керак.

Ҳужжатнинг матни аниқ ва равшан ёзилган бўлиши керак, ҳужжатнинг мазмунига тааллуқли саналар, сонлар ва муддатлар ҳеч бўлмаганда бир марта сўз билан, юридик шахсларнинг номлари эса бир марта бўлса ҳам қисқартирилмасдан тўлиқ ёзилади, шунингдек уларнинг манзиллари кўрсатилади. Бир варақдан ортиқ бўлган ҳужжат ип ўтказиб тикилган, варақлари рақамланган ва муҳр босиб тасдиқланган бўлиши керак.

ФПКнинг 283-моддасида қайд этилганидек, фуқаролар ва ташкилотларнинг шахсий, мулкий ҳуқуқларининг вужудга келиши, ўзгариши ёки тугашига сабаб бўладиган қуйидаги фактларни суд аниқлайди:

– шахсларнинг қариндошлик алоқаларини;

– шахс бировнинг қарамоғида эканлиги фактини;

– оталикни тан олиш (белгилаш) фактини, боланинг у ёки бу онадан туғилганлиги фактини, шунингдек туғилган вақтини;

– фарзандликка олиш, никоҳ, ажралиш ва ўлимнинг қайд этилганлик фактини;

– эр-хотиндан бирининг ўлими натижасида фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш органларида никоҳни рўйхатдан ўтказиш мумкин бўлмай қолса, қонунда белгиланган ҳолларда уларнинг ҳақиқатдан эр-хотинлик муносабатларида бўлганлик фактини;

– шахснинг ҳуқуқни вужудга келтирувчи ҳужжатларда (жамоат бирлашмаларига аъзолик билетлари, ҳарбий ҳужжатлар, паспортлар, фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш органлари берадиган гувоҳномалардан ташқари) кўрсатилган исми, отасининг исми ва фамилияси билан мос келмаган тақдирда мазкур ҳужжатларнинг унга тегишлилиги ёки тегишли эмаслиги фактини;

– бахтсиз ҳодиса фактини;

– иморатга хусусий мулк ҳуқуқи асосида эгалик қилиш фактини;

– меросни қабул қилиш ва мероснинг очилиш жойи фактини;

– юридик аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни, агар қонун ҳужжатларида уларни белгилашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса.

Аризачи юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни тасдиқлайдиган тегишли ҳужжатларни бошқача тартибда олиши мумкин бўлмаса ёки йўқотилган ҳужжатларни тиклашнинг имкони бўлмаган тақдирдагина суд бу фактни аниқлайди.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш суд органларига тааллуқли бўлса, уларни тасдиқлаш эса нотариал идораларнинг ва хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариусларнинг ваколатига киради.

Нотариуслар қуйидаги юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни тасдиқлайди:

– фуқаронинг тирик эканлиги фактини;
– фуқаронинг муайян жойда эканлиги фактини;
– фуқаронинг фотосуратда акс эттирилган шахс эканлигини;
– ҳужжатларнинг тақдим этилган вақтини тасдиқлаш;
– имзоларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш;
– жисмоний ва юридик шахсларга аризалар топшириш фактини;
– бировларга топшириш учун пул суммаларини депозитга қабул қилишни;
– далилларнинг таъминланиш фактини;
– гаров шартномалари бўйича иморатларга тақиқ (арест) солиш фактини;
– ҳужжатларни сақлаш учун қабул қилиш фактини.

Булардан ташқари, қонунда назарда тутилган бошқа юридик аҳамиятга эга бўлган фактлар ҳам нотариуслар томонидан тасдиқланиши ёки шаҳодатланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Нотариат тўғрисида»ги қонунининг 18-моддасида нотариуснинг мажбуриятлари кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

– жисмоний ва юридик шахсларга ўз ҳуқуқларини амалга оширишда ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда кўмаклашиш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириб бериш;

– томонлар тақдим этган битимлар лойиҳаларининг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини тушунтириш, ушбу битимларнинг мазмуни томонларнинг асл мақсадларига мос келиш-келмаслигини ва қонун талабларига зид келиш-келмаслигини текшириш;

– юридик жиҳатдан бехабарлик жисмоний ва юридик шахсларнинг зарарига ишламаслиги учун амалга оширилаётган нотариал ҳаракатларнинг оқибатлари ҳақида уларни огоҳлантириш;

– қонун ҳужжатларига мос келмайдиган нотариал ҳаракатни амалга оширишни рад этиш;

– нотариал ҳаракатларни амалга ошириш вақтида фуқаролар ёки мансабдор шахслар томонидан қонунчилик бузилганлиги аниқлаган тақдирда, зарур чора-тадбирлар кўрилиши учун тегишли юридик шахсларга ёки прокурорга бу ҳақда хабар қилиш;

– қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда мерос ёки ҳадя тартибида ўтаётган мол-мулкдан ундириладиган солиқни ҳисоблаб чиқиш учун фуқаролар мулкига айланаётган мол-мулкнинг қиймати тўғрисида солиқ органига маълумотнома бериш.

Хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус амалга оширилган нотариал ҳаракат ҳақидаги маълумотларни қасддан ошкор қилган ёки қонун ҳужжатларига зид бўлган нотариал ҳаракатларни амалга оширган бўлса, етказилган зиённи суд қарорига биноан қоплаши шарт.

Нотариуснинг нотариал ҳаракатлари ёки бундай ҳаракатларни бажаришни рад этганлиги ёки нотўғри бажарганлиги устидан шикоят бериш тартиби ФПКнинг 273-моддасига асосан амалга оширилади.

Манфаатдор шахс бажарилган нотариал ҳаракатларни ёки нотариал ҳаракатни бажариш рад этилганлигини нотўғри деб ҳисобласа, бу ҳақда у нотариал идора, шаҳарча, қишлоқ, овул ўзини ўзи бошқариш органи жойлашган ҳудуддаги судга шикоят беришга ҳақли.

Мансабдор шахслар томонидан васиятномалар ва ишонч қоғозлари нотўғри тасдиқланганлиги ёки уларни тасдиқлаш рад этилганлиги ҳақидаги шикоятлар тегишли касалхона, бошқа стационар даволаш-профилактика муассасаси, санаторий, қариялар ва ногиронлар уйи, экспедиция, госпиталь, ҳарбий даволаш муассасаси, ҳарбий қисм, қўшилма, ҳарбий ўқув юрти, жазони ижро этиш жойи ўрнашган ҳудуддаги судга берилади.

Нотариал ҳаракат нотўғри бажарилганлиги ёки уни бажариш рад этилганлиги ҳақидаги шикоятлар аризачига маълум бўлган кундан эътиборан *йигирма кунлик* муддатда берилади. Шикоятда бажарилган нотариал ҳаракатнинг ёки бундай ҳаракатни бажаришни рад этишнинг нотўғрилиги нималардан иборат эканлиги кўрсатилиши лозим.

Шикоят бериш муддати ўтказиб юборилганда уни тиклаш ҳақидаги илтимос суд томонидан умумий асосларда ҳал қилинади.

Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 38-моддасига мувофиқ, нотариус қуйидаги ҳолларда нотариал ҳаракатни амалга оширишни рад этиш ҳуқуқига эга:

– бундай ҳаракатни амалга ошириш қонунга зид бўлса;

– бу ҳаракат бошқа нотариус томонидан амалга оширилиши керак бўлса;

– муомалага лаёқатсиз фуқаро ёхуд ваколати бўлмаган вакил нотариал ҳаракатни амалга оширишни сўраб мурожаат қилган бўлса;

– юридик шахс номидан амалга ошириладиган битим унинг низомида кўрсатилган мақсадларга зид бўлса;

– битим қонун талабларига мувофиқ бўлмаса;

– нотариал ҳаракатни амалга ошириш учун тақдим этилаётган ҳужжатлар қонун талабларига мувофиқ бўлмаса.

Нотариал ҳаракатни амалга ошириш рад этилган тақдирда уни амалга оширишни рад этиш ҳақида нотариус мурожаат қилинган кундан бошлаб уч кундан кечиктирмасдан қарор чиқаради ва мурожаати рад этилган шахснинг илтимосига биноан, рад этиш сабабини ёзма равишда баён этиши ва рад этиш устидан шикоят қилиш тартибини тушунтириб бериши лозим.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Хўжалик судларининг вазифалари нималардан иборат?

2. Нотариал ҳаракатларнинг турларини айтиб беринг.

3. Ишни нотариал тартибда амалга оширишни судларда кўриб ҳал қилишдан фарқини тушунтиринг.

4. Давлат нотариал идоралари билан хусусий нотариат ўртасидаги фарқ нималарда кўринади?

5. Кимлар нотариус бўлиши мумкин?

6. Нотариуснинг мажбуриятлари ва уларни бажармасликдан келиб чиқадиган оқибатларни тушунтиринг.

7. Хўжалик судида иштирок этувчи шахслар таркибини санаб ўтинг?

8. Нотариал ҳаракатларни бажаришни рад этганлик устидан шикоят бериш тартибини айтинг?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т., 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. – Т., 2001.
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. – Т., 1996.
4. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. – Т., 1998.
5. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т., 1996.
6. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т., 1998.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги 2000 йил 14 декабрь қонуни. – Т., 2001.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги 2001 йил 29 август қонуни. – Т., 2001.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Нотариат тўғрисида»ги 1996 йил 26 декабрь қонуни.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат божи тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрь қонуни // ЎЯҚ. – №7. – 82–94-б.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги 1993 йил 2 сентябрь қонуни // ЎЯҚ. – №9. – 20–28-б.
12. Ўзбекистон Республикасининг «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги қонуни. – Т., 2001.
13. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролик ҳуқуқ лари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлари ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги 1995 йил 30 август қонуни // ЎЯҚ. – Т., 1995. – 112–116-б.
14. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги» 2002 йил 12 декабрь қонуни. – Т., 2002.
15. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги қонуни. //Хўжалик ва ҳуқуқ, 1998. №10–11. – 2–10-б.
16. *Каримов И. А.* Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т., 1996. – 364-б.
17. *Каримов И. А.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т., 1996. – 381-б.
18. *Каримов И. А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т., 1996. – 366-б.
19. *Каримов И. А.* Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т., 1996. – 350-б.
20. *Каримов И. А.* Янгича ишлаш ва фикрлаш – давр талаби. Т.5. – Т., 1997. – 381-б.
21. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998. – 430-б.
22. *Каримов И. А.* Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т.7. – Т., 1999. – 412-б.
23. *Каримов И. А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. – Т., 2000. – 524-б.
24. *Каримов И. А.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т., 2001. – 438-б.
25. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. – Т., 2002. – 430-б.
26. *Каримов И. А.* Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. – Т., Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
27. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 ноябрдаги 533-сонли «Давлат божи ставкалари тўғрисида»ги қарори // Қонун Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси, 1995. – №1–2. – 34–51-б.
28. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171- сонли «Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексини амалга ошириш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори.
29. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги «Судлар томонидан никоҳдан ажралиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги қарори.

30. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1992 йил 13 ноябрдаги «Судлар томонидан меҳнат шартномаси (контракт)ни тузиш, ўзгартириш ва бекор қилишни тартибга солувчи қонунларнинг қўлланиши ҳақида»ги қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси, 1994. – №4. – 3–12-б.

31. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Суднинг ҳал қилув қарорлари тўғрисида»ги 1998 йил 17 апрель қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси, 1998. – №1–2. – 54–60-б.

32. Фуқаролик ҳолатларини қайд этиш тўғрисидаги йўриқнома. – Т., 1995.

33. Хўжалик судларининг ҳужжатлари ижросини амалга ошириш тартиби тўғри сидаги йўриқнома // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2000. – №5. – 17–35-б.

34. Шорахметов Ш. Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. – Т., 2001.

35. Шорахмедов Ш. Ш. Фуқаролик ишларини судда кўриш жараёнидаги ҳужжат (васиқа) намуналари. – Т., 1994.

36. Эгамбердиев Э. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар. – Т., 2000.

37. Эгамбердиев Э. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 1996. – №3. – 57–62-б., №4. – 70–76-б.

38. Эгамбердиев Э. Фуқаролик суд ишларини юритиш турлари. – Т., 1996.

39. Эгамбердиев Э. Фуқаролик ишлари қайси судга тааллуқли // Ҳаёт ва қонун, 1996. – №10–11. – 42–50-б.

40. Эгамбердиев Э. Суд харажатлари // Ҳаёт ва қонун, 1999. – №3. – 50–56-б.

41. Эгамбердиев Э. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 1996. – №3. – 57–62-б., – №4. – 70–76-б.

42. Эгамбердиев Э. Фуқаролик жараёни ҳуқуқида даъво муаммолари. – Т., 1994.

43. Эгамбердиев Э. Ҳуқуқни даъво шакли асосида ҳимоя қилишнинг айрим масалалари. – Т., 1988.

44. Эгамбердиев Э. Жавобгар манфаатларини ҳимоя қилиш // Ҳаёт ва қонун, 1997. – №2. – 22–28-б.

45. Болиев А., Каримов О. Судларда фуқаролик ишларини кўриш // Ҳаёт ва қонун, 1994. – №4. – 31–42-б.

46. Эгамбердиев Э. Суд ҳимояси учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқини амалга ошириш. – Т., 1996.

47. Закиров И. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи. – Т., 1996.

48. Эгамбердиев Э. Суд қарорларининг кассация ва назорат тартибини текшириш // Ҳаёт ва қонун, 1998.

49. Эгамбердиев Э. Қарорларни қайта кўриш // Ҳаёт ва қонун, 1998. – №6. – 12–20- б.

50. Абдусаломов М., Рўзиназаров Ш. Назорат тартибида иш юритишда қонун меъёрларини қўллашнинг айрим процессуал жиҳатлари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2000. – №6. – 13–19-б.

51. Шорахметов Ш.Ш. Асосий мақсад шахс манфаатлари ҳимояси // Ҳаёт ва қонун, 1998. – №3. – 79–83-б.

52. Султонова Т. Нотариус устидан судга шикоят // Ҳаёт ва қонун, 2000. №8. – 92–95-б.

53. *Турсунов М.* Хўжалик суди қарорининг обрўси // Ҳаёт ва қонун, 2000. – №10. – 12–16-б.

54. Абдусаломов М. Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари. – Т., 1998.

55. Отахонов Ф. Х. Халқ хўжалигида юридик хизмат ва талабнома даъво ишларини юритиш. – Т., 1997.

ХОЛМЎМИНОВ Жуманазар Тоштемирович,
юридик фанлари доктори, профессор

ДУСМАНОВ Абдужамол Хўрозович

ТИЛЛАЕВ Темур Набижанович

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИ

Маърузалар курси

Муҳаррир **Б. А. Яров**
Техник муҳаррир **М. М. Сафаров**
Компьютерда терувчи ва саҳифаловчи **Э. С. Жиянбаева**

Босишга рухсат этилди …….. 2004 й. Нашриёт ҳ.т. 16,0
Адади…… Буюртма №… Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
700197, Тошкент ш., Интизор кўчаси, 68.